

**Universitat de Barcelona
Divisió de Ciències Humanes
Dep. d'Història Contemporània**

**EVOLUCIO DE L'ESTRUCTURA AGRARIA
DEL BAIX LLOBREGAT (1860-1931)**

**Tesi de Doctorat, presentada per Gemma Tribó Traveria
i dirigida pel Dr. Emili Giralt Raventós
Molins de Rei, desembre 1989.**

Agraïments

Les persones a qui hauria de donar les gràcies pel ajuts rebuts són tantes que se'm fa difícil explicitar els agraïments. El primer agraïment és per les persones que més estimo en Carles, la Laia i la Laura que han tingut molta paciència amb mi durant aquests anys. Sense un recolzament intel·lectual i humà tampoc m'hagués atrevit a posar-me a caminar per camins desconeguts, agraeixo per tant la confiança mostrada en el meu treball per part del meu director de tesi el Doctor Emili Giralt i Raventós. També haig d'agrair els bons consells de l'Eva Serra, d'en Ramon Garrabou, de la Montse Caminal de l'Àngel Calvo i dels companys del Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, molt especialment de la Mercè Renom.

Recordo agradablement el contacte humà enriquidor que em proporcionaren les visites al arxius municipals del Baix Llobregat. Agraeixo a tots els arxivers i arxiveres l'amabilitat que m'han mostrat a la Remei Casas de Molins de Rei, a la M.Luz Retuerta de Sant Feliu de Llobregat, a les dues arxiveres del Prat la Irma i la Magda, a en Joan Fernández de Cornellà, en Gregori Gutiérrez de Sant Boi i en Manuel Luengo de Viladecans, així com també, a la qui fou directora del Museu de Gavà, la Pepa Villalba, que féu una tasca supletòria de recopilar documentació històrica en absència d'un veritable arxiu històric municipal, i a en Joan Vila de Castelldefels.

Agraeixo també la paciència d'en Manuel Martínez Ponsa que va dissenyar els programes de processament, i les llargues hores entrant dades de la Núria Ginés i l'ajuda eficaç d'aquests últims dies

de la Marian Minguillon.

Agraeixo també, els ajuts de la Fundació Jaume Bofill i de la CIRIT que m'ajudaren en les moltes despeses que un treball com aquest comporta.

Finalment, als companys del Departament de Didàctica de les Ciències Socials d'aquesta Universitat els agraeixo a tots les ajudes solidàries que he rebut a nivell personal, sense les quals no hagués pogut redactar mai aquestes pàgines, i, molt especialment a la sensibilitat mostrada per la Mercedes Molleda.

I N D E X

0. INTRODUCCIO

1. FONTS I BIBLIOGRAFIA	2
1.1. Fonts	2
1.1.1. Arxius públics	2
1.1.2. Arxius privats	3
1.1.3. Altres fonts documentals	4
1.2. Bibliografia	7
1.2.1. Bibliografia del Baix Llobregat	7
1.2.2. Bibliografia de Catalunya	24
1.2.3. Bibliografia general	42
2. EL TERRITORI ESTUDIAT	65
2.1. L'elecció del marc geomorfològic	69
2.1.1. Criteri geològic , edafològic i climàtic	69
2.1.2. Criteri agrícola	77
2.1.3. Criteri documental	78
2.2. Metodologia i organització del treball	82
2.2.1. Explicació del programa	83
2.2.2. Procés de buidatge	83
2.2.3. Llegendes emprades	86
2.2.4. L'entrada de dades	91
2.2.5. El procés de dades	94
3. ELS SISTEMES AGRARIS DEL BAIX LLOBREGAT (finals XVIII-mitjan XIX)	99
3.1. Creixement extensiu o intensificació?	100
3.1.1. Moviment roturador i empena demogràfica	102
3.1.2. Una agracultura avançada a finals del segle XVII ..	114
a) L'especialització dels cultius	115
b) La vinya	121
c) Alts rendiments cerealícoles, rotacions cerealícoles i desaparició del guaret	122
d) Els adobs	124
c) La ramaderia	126
3.2. Regadiu i especialització a la primera meitat del XIX	127
3.2.1. L'expansió del regadiu: la construcció de Canal de la Infanta	129
3.2.2. L'evolució dels sistemes agraris	142
3.2.3. Especialització i cultius innovadors	148
3.3. Conclusió	155

Notes	158
4. ALGUNS ASPECTES DE LA DISSOLUCIO DEL REGIM SENYORIAL	166
4.1. Les supervivències senyorials	166
4.1.1. Les jurisdiccions senyorials i les terres de reialenc	169
- Els dominis senyorials al 1789	178
4.1.2. Els conflictes senyorials	182
4.1.3. Els dominis dels Marquesos de Villafranca	191
4.1.4. La Baronia de l'Eramprunyà	195
4.2. L'impacte desamortitzador	197
4.2.1. La desamortització de Mendizabal	198
4.2.2. La redempció dels censos o segona desamortització	208
4.3. Conclusions	219
Notes	223
Annexos	233
5. LA POBLACIO	238
5.1. El punt de partida : el món antic i medieval	238
5.1.1. El món antic	238
5.1.2. El poblament medieval	240
5.2. Caracterització de la demografia moderna	246
5.2.1. El cicle demogràfic antic: XV, XVI i XVII	248
5.2.2. La immigració francesa	252
5.3. El creixement del XVIII	256
5.4. El comportament demogràfic contemporani (segles XIX i XX)	264
5.4.1. Un creixement contradictori (1787-1887)	266
5.4.2. La represa del segle XX : 1900-1936	270
5.5. Agricultura intensiva i creixement demogràfic	272
5.5.1. Una població jove	273
5.5.2. La precarietat demogràfica del XIX: inestabilitat política i mal estat sanitari	277
5.5.3. Tipus de poblament: concentrat i dispers	281
5.5.4. La composició socio-professional de mitjans XIX	283
5.6. Conclusions. Relacions entre creixement demogràfic, estructura agrària i procés industrialitzador : segles XIX i XX	294
Notes	298
Annexos	(F)

6. L'ESTRUCTURA DE LA PROPIETAT I DE L'EXPLOTACIO A MITJANS XIX ...	314
6.1. Dificultats metodològiques i tèbriques	314
6.1.1. Justificació del model d'estructura de la propietat	316
6.1.2. Fiabilitat de la documentació fiscal	323
a) Amillaraments i legislació	325
b) Selecció de documents	330
6.1.3. Tipologia de l'ocultació fiscal	331
a) Ocultació absoluta	334
b) Ocultació qualitativa	337
6.2. L'estructura de la propietat i de l'explotació	351
6.2.1. Anàlisi global	352
6.2.2. Comparació per àrees : riba esquerra, riba dreta i delta. a) petita explotació b) mitjana explotació c) gran explotació	357
6.2.3. Explotació mitjana i parcel·la mitjana	369
6.3. L'estructura de la propietat	377
6.3.1. Anàlisi global	378
6.3.2. Comparació per àrees : riba esquerra, riba dreta i delta . a) petita propietat b) mitjana propietat c) gran propietat	379
6.3.2. Comparació per àrees : riba esquerra, riba dreta i delta . a) petita propietat	381
6.3.2. Comparació per àrees : riba esquerra, riba dreta i delta . b) mitjana propietat	382
6.3.2. Comparació per àrees : riba esquerra, riba dreta i delta . c) gran propietat	382
6.4. Conclusions	385
Notes	391
Annexos	400
7. UNA APROXIMACIO A L'ESTRUCTURA SOCIAL DE MITJANS SEGLE XIX	408
7.1. La distribució de la riquesa	408
7.1.1. Aproximació a les rendes mitjanes	408
7.1.2. La concentració de la terra i de la riquesa ..	415
a) en l'estructura de la propietat-explotació ..	416
b) en l'estructura de la propietat estricta	424
7.2. L'accés a la terra	426
7.2.1. Propietat forastera i propietat veïna	426
a) petita explotació-propietat	426
b) mitjana explotació-propietat	430
c) gran propietat-explotació	433
7.2.2. Els grans propietaris	437
7.2.3. Mobilitat de la propietat i valor de la terra .	459
7.3. Conclusions	468
Notes	475
Annexos	481

8.FISCALITAT I CRISI	500
8.1.Malestar fiscal	501
8.2.Riquesa imposable i quota tributària :va créixer la pressió fiscal durant la crisi?	510
8.2.1.Resistència passiva a la tributació directa i protestes per consums: Sant Vicenç dels Horts .	520
8.3.La fil·loxera al Baix llobregat	529
8.3.1.L'arribada de l'insecte a la comarca	529
8.3.2.Fil·loxera i qüestió fiscal	535
-Demandes d'exempció	536
-Ocultació fiscal i inspeccions postfil·loxera	538
8.3.4.La substitució de la vinya fil·loxerada	543
8.3.5.Conseqüències socials de la plaga :restitucions de domini útil, baixes per contribució i vendes ..	548
8.4.La sortida de la crisi:creixement de la riquesa agrícola veïna	553
8.5.Conclusions	563
Notes	567
Annexos	575
9.SISTEMES DE TINENÇA DE LA TERRA I RELACIONS D'EXPLOTACIO	585
9.1.La pervivència de l'emfiteusi i de la rabassa	589
9.1.1.L'emfiteusi	591
9.1.2.La rabassa morta	601
9.2.La parceria	608
9.2.1.L'extensió de la parceria al segle XIX	609
9.2.2.Característiques de la parceria baix-llobregantina	613
a) Les parts de fruits	613
b) La durada	615
c) Els cultius	617
d) Altres pactes: tècniques, responsabilitats tributàries, reserves i caracterització jurídica	620
9.3.L'arrendament	625
9.3.1.L'arrendament des de mitjans del segle XVIII fins al 1820	627
9.3.2.L'arrendament des de mitjans del XIX fins al 1920	635
a)Pactes de Jardineria .Can Mercader (1835-1869)	635
Els arrendaments al Baix Llobregat a mitjan XIX (1845-1865)	640
c)Arrendaments de Can Mercader (1835-1870)	645
d)Arrendaments de Can Ginebreda (1858-1920) ...	646
9.4.Evolució de la parceria i l'arrendament al segle XX .	647
9.5.La mà d'obra a jornal : jornalers o parcers?	652

9.6.Conclusions	656
Notes	660
Annexos	669
10.ELS SISTEMES DE CULTIU: TECNIQUES I RENDIMENTS	686
10.1.L'estructura de l'explotació :parcel.lació i qualitat segons cultiu	686
10.1.1.La parcel.lació	687
10.1.2.La qualitat dels sols	692
10.2.Els sistemes de conreu al secà	694
10.2.1.Els cereals :treballs ,eines, sembrada ,producció, adobs , rotacions i rendiments	697
10.2.2. La vinya	710
10.2.3. Altres conreus :fruiters , oliveres i garrofers.	
10.3.Els sistemes de conreu al regadiu	724
10.3.1.Els cereals : les rotaciones complexes	726
10.3.2.Les hortalisses	732
10.3.3.Els fruiters	743
10.4.L'expansió del regadiu	756
10.4.1.El Canal de la Dreta	756
10.4.2.Altres mètodes de regatge	763
10.7.Conclusions	766
Notes	772
Annexos	780
11.LA RAMADERIA	784
11.1.Aproximació quantitativa	788
11.2.Ramaderia i estructura de la propietat	793
11.3.El bestiar de treball	795
11.4.La producció de carn i llet	798
11.5.Conclusions	806
Notes	809
12.L'ESTRUCTURA DE LA PROPIETAT (1923-1931)	814
12.1.L'estructura de la propietat.....	814
12.1.1.Anàlisi global.....	815
12.1.2.Comparació per àrees :riba esquerra,riba dreta i delta a)petita propietat.....	820

b) mitjana propietat.....	822
c) gran propietat.....	824
12.1.3. Propietat mitjana i parcel·la mitjana.....	833
12.2. La distribució de la riquesa	837
12.2.1. Aproximació a les rendes mitjanes.....	837
12.2.2. Concentració de la terra i de la riquesa.....	841
12.3. L'accés a la terra.....	849
12.3.1. Propietat forastera i propietat veïna.....	849
a) petita propietat.....	849
b) mitjana propietat.....	852
c) gran propietat.....	854
12.3.2. L'evolució de la gran propietat (1860-1930).....	860
12.4. Conclusions.....	868
Notes.....	873
Annexos.....	877
13. LA RESPOSTA A LA CRISI FINISECULAR	887
13.1. L'evolució del sòl agrícola.....	889
13.2. Especialització i intensificació : l'evolució dels cultius.....	900
13.2.1. Zona frutícola.....	902
13.2.2. Zona d'hortalisses i cereals.....	908
13.2.3. Canvis en els conreus de secà	914
13.3. De la producció pel mercat barceloní a la integració al mercat europeu.....	920
13.3.1. La importància de la xarxa viària.....	921
a) El primer tren de la comarca: la construcció de la línia Barcelona-Martorell, 1851-56.....	926
b) Ferrocarril i comercialització.....	929
13.3.2. L'exportació de fruites i verdures a Europa (1900-1936).....	936
a) Els primers anys 1900-1914.....	937
b) L'impuls a l'exportació: la guerra europea, 1914-1919.....	943
c) La represa: els anys trenta (1931-1936).....	945
13.4. Conclusions.....	954
Notes.....	957
Annexos.....	964
14. ASSOCIACIONISME I COMPORTAMENT POLITIC.....	984
14.1. Mentalitat pagesa i vida associativa.....	984
14.1.1. Condicions de vida i organitzacions dels jornaleros.....	988
a) L'organització del treball a jornal.....	989

b) Condicions de vida del proletariat rural..	991
c) Conflictivitat jornalera i organitzacions de classe.....	995
14.1.2. L'associacionisme de la misèria: el Mutualisme.....	998
a) El Montepio de Sant Isidre de Gavà.....	999
b) La Germandat d'Obrers Agrícoles de Sant Isidre Llaurador de S.Feliu de Llobregat...	1001
c) Les Arpelles del Baix Llobregat.....	1003
14.1.3. El Sindicat Agrícola de Sant Boi.....	1004
a) Capital social, experimentació agrícola i adobs.....	1011
b) Problemes de financiació.....	1018
c) La inspecció del timbre.....	1019
d) Comercialització i transport.....	1020
e) Organització de classe o interclassisme?	1024
14.1.4. L'organització dels grans propietaris: la Cambra Agrària del Baix Llobregat.....	1029
14.1.5. La Unió d'Agricultors del Pla del Llobregat.....	1042
14.2. Caciquisme i consciència política.....	1045
14.3. Conclusions	1049
Notes.....	1053
Annexos.....	1061

15. CONCLUSIONS GENERALS.....1075

16. APENDIXS.....volum apart, paginació independent

I N T R O D U C C I O

L'objectiu d'aquesta tesi és analitzar els canvis en l'estructura agrària del Baix llobregat esdevinguts a causa de la crisi agrària europea de finals del segle XIX. La crisi tingué diferents graus d'incidència tan espacialment com temporalment. L'agricultura del Baix llobregat s'inscriu en l'àmbit de l'agricultura mediterrània en el qual, arran de la crisi, s'imposà una especialització fonamentada en la vinya, l'olivera i els arbres fruiters, tal i com recentment han estudiat R.Garrabou i J.Fujol.

L'especificitat agrícola del Baix llobregat féu que el camí cap una resposta-especialització a la crisi adoptés característiques pròpies. La proximitat al mercat barceloní va fer nèixer precoçment una agricultura intensiva, esperonada a la riba esquerra per l'obertura del Canal de la Infanta el 1819 i durant la segona meitat de segle pel Canal de la Dreta. Així, quan comencen a deixar-se sentir els efectes de la gran crisi agrícola europea de finals de segle, existia una agricultura intensiva orientada al mercat barceloní, que no estava però generalitzada a tota la comarca. En el procés de superació de la crisi els fruiters, de vella tradició, i les hortalisses foragitaren bona part dels cereals que encara quedaven a mitjan del XIX i s'imposaren definitivament com a vies d'especialització i es difongueren per tota la comarca. La vinya, després de la fil·loxera no recuperà mai més l'extensió d'abans de l'arribada de l'insecte a la comarca. Alguns terrenys desalotjats pels ceps morts seran replantats per ceps americans, altres ocupats per fruiters de secà i, finalment, les terres més dolentes es reboscaren.

La cronologia de la crisi al Baix Llobregat es sobreposa als

estralls provocats per la fil·loxera. S'ha dit que la lluita contra la fil·loxera actuà com a veritable escola d'agricultura pels pagesos catalans, doncs bé els esforços que realitzaren els pagesos baixllobregatins per reorientar l'estructura productiva els podem considerar com el salt definitiu que conduí l'agricultura de la comarca pel camí d'una agricultura intensiva d'alts rendiments, en un moment en que l'entrada de cereals estrangers feia poc rendible l'agricultura cerealícola de secà i que es posava en qüestió la continuïtat de cultius com l'olivera que tenien menys demanda i molta competència.

Així doncs, abans de la crisi finesecular, l'agricultura del Baix Llobregat era en bona part una agricultura intensiva, adaptada a la demanda del mercat barceloní, que coneixia les rotacions complexes, els prats artificials i emprava molts adobs orgànics. Tal com ha indicat E.Giralt, a partir de la crisi de finals de segle es difongueren els adobs químics i moltes innovacions tècniques. El Baix Llobregat fou en aquest sentit una zona agrícola receptiva al canvi, potser perquè els pagesos veien l'exemple innovador i dinàmic dels grans propietaris de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre que tenien terres a la comarca. Tot plegat ajudà a aprofundir més i més en la línia d'especialització baixllobregatina esmentada.

La crisi no únicament afectà l'estructura dels conreus, sinó que molts altres aspectes de l'estructura agrària canviaren. A causa de la crisi es modificaren l'estructura de l'explotació i l'estructura de la propietat. Així, observem durant les primeres dècades del segle XX una major presència de propietaris barcelonins a la comarca, però el tret rellevant és que paral·lelament la petita propietat veïna creix i es consolida. Intentarem analitzar desglossadament aquests aspectes cabdals, vinculats a la superació de la crisi, després d'esbrinar els trets diferencials que la seva incidència provocà en l'agricultura del Baix Llobregat.

Hem organitzat aquests treball en tres parts. La primera, a la que corresponen els cinc primers capítols, es introductoria. El primer capítol és una breu exposició de les fonts emprades i de la bibliografia. El segon capítol és una descripció del territori estudiat acompanyada d'una justificació raonada de l'elecció dels treze municipis analitzats.

El capítol tercer "Els sistemes agraris al Baix Llobregat (finals XVIII-mitjan XIX)", el quart, on s'analitzen alguns aspectes de la dissolució del règim senyorial al Baix Llobregat i el dedicat a la demografia, són fonamentals per comprendre com es trobava, a mitjan segle XIX, l'estructura agrària del Baix Llobregat.

A partir del capítol sisè entrem de ple en el nucli essencial de la investigació. Aquesta segona part de la recerca, integrada pels capítols sis, set, vuit, nou, deu i onze, és un estudi en profunditat de l'estructura agrària del Baix Llobregat a mitjans del segle XIX. Tractem previament problemes metodològics i teòrics, per tal de justificar el model d'estructura de la propietat i el concepte de propietat aplicat a l'estructura agrària baixllobretina i intentem esbrinar cap on s'orientava l'ocultació fiscal, ressaltant sobretot la importància de l'ocultació qualitativa. L'anàlisi de l'estructura de la propietat i de l'explotació, a partir dels diferents grups de propietaris, dels índexs de concentració de la terra i de la riquesa, l'aproximació als valors mitjans dels líquids imposables, la mobilitat de la terra, la importància de la propietat barcelonina sobretot en el grup dels grans propietaris, tots aquests aspectes donen una visió de la societat baixllobregatina de mitjan segle XIX bastant polaritzada, tret que s'accentua al delta. Després de la crisi agrària finisecular, contràriament al que hom podria esperar no es dona cap procés intens de concentració de la terra i, fins i tot la riquesa rústica tendí a repartir-se més equitativament, fet que ens explica el procés

d'enfortiment de la petita pagesia baixllobregatina durant les anys 1923-1931 a la comarca. Tanmateix, la dependència barcelonina de l'estructura de la propietat s'havia accentuat a tots els grups de propietaris en el transcurs del canvi de segle. També reflexionem sobre els perills de la documentació fiscal quantitativa, emprada ampliament com a suport per les hipòtesis que defensem en la present tesi, hi mostrem el nostre desacord en relació a l'ús i abús que hom fa sovint de tècniques d'anàlisi matemàtic que distorsionen la comprensió de la realitat social, sobretot quan hom les aplica a documentació històrica pre-estadística.

El tret més significatiu de la nova estructura agrària sorgida arran la crisi, i que estudiem en els tres darrers capítols, va ser l'increment, progressiu i general, de la riquesa rústica veïna fet que ens desvetlla un dels camins de superació de la crisi al Baix Llobregat: l'enfortiment de la petita propietat veïna durant les primeres dècades del segle XX.

Finalment, intentem relacionar aquests canvis de l'estructura agrària amb el comportament polític i la vida associativa dels pagesos del Baix Llobregat. Durant la llarga Restauració existiren pràctiques caciquils a la comarca, però ¿podem parlar de caciquisme?. L'increment del Mutualisme a finals del XIX, la relació amb l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre -que era quasi sinònim de la relació amb els grans propietaris barcelonins-, el creixement dels Sindicats arran de la llei de 1906, o el naixement d'una dinàmica Cambra Agrària del Baix Llobregat, són alguns dels aspectes analitzats de la intensa vida associativa que visqué la pagesia baixllobregatina durant les primeres dècades del segle.

Tot el que hi ha a les pàgines que venen a continuació es, fins a cert punt part de la meua vida, i no únicament un esforç intel·lectual per tal d'explicar racionalment els canvis contemporanis

de l'estructura agrària baixllobregatina. Des del punt de vista intel·lectual aquesta tesi es deutora de la renovació temàtica i metodològica de la Universitat que vaig viure. La lectura de Lucien Febvre i el concepte "d'histoire vivante", les discussions sobre el concepte d'història total i l'intent globalitzador de P.Vilar, l'interès per saber història econòmica i història social, l'estudi de conceptes claus provinents de l'anàlisi marxista com estructura de classes i formació social, tot plegat per poder bastir un coneixement històric en que hi entressin tots els homes i no únicament els reis i prínceps. Després vingueren les lectures de J.Fontana i la motivació concreta per la història agrària gràcies a les classes de E.Giralt. Aquests darrers anys els treballs de R.Garrabou m'han servit d'orientació i també publicacions de joves agraristes, però seria massa llarg citar-los a tots. Les petjades de totes aquestes herències i manlles s'han concretat en aquest treball on he intentat relacionar els canvis en l'estructura socio-econòmica amb el comportament social dels homes que els protagonitzaren i les actituds polítiques que prengueren.

Finalment, a títol més personal, vull deixar constància que quan era nena els diumenges a la tarda, amb els meus pares i la meua germana, em passejava per les vores dels camps de fruiters de Molins de Rei, que actualment són l'autopista A-II, i que pel mig dels camps de presseguers, perers o pomeres veia com els pagesos cultivaven maduixes, bròquils, bledes o l'hortalissa que més convingués. Explico tot això perquè suposo que entre les motivacions que m'han dut a fer aquest treball, a més de la il·lusió per la recerca històrica, hi ha un interès molt concret pel coneixement històric profund del dissortat Baix Llobregat, comarca que com assenyalen en aquest treball visqué uns anys d'optimisme col·lectiu un cop superada la crisi finisecular gràcies a l'exportació a Europa, anys que li donaren una fesomia social

característica. El creixement desordenat i desequilibrat de les últimes dècades ha desdibuixat aquesta personalitat col·lectiva i ha convertit la comarca en un continu urbà plé de clavagueres, carreteres, autopistes, tubs, línees elèctriques i no se sap ben bé què en nom del progrés. Progrés de qui? Actualment hi ha pagesos del Baix Llobregat que han de fer servir el tractor per anar a passejar, perquè amb tanta infraestructura al servei de Barcelona s'han quedat sense terra. Abans que els testimonis d'aquest passat agrícola acabin desapareixent del tot m'he afanyat a acabar la tesi, per tal que hom no sospiti que aquest treball és únicament una evocació poètica, us puc donar garanties certes que encara hi ha pagesos que fan servir el tractor per llaurar.

1. FONTS I BIBLIOGRAFIA

1.FONTS I BIBLIOGRAFIA

Aquest capítol ,de caràcter instrumental, té per objectiu ressenyar les fonts i la bibliografia que han servit de base per elaborar la present tesi .

1.1.Fonts

El material empíric sobre el qual hem bastit el nostre treball de recerca ha estat extret de nombrosos arxius , públics i privats, d'Annuaris estadístics, enquestes i Memòries, així com del buidat de diferents publicacions periòdiques.

1.1.1.Arxius Públics

El nucli central de la tesi està elaborat amb documentació fiscal o para-fiscal d'àmbit municipal. Per tant, és lògic que siguin els arxius públics , sobretot municipals, els que hagin estat més consultats. El treball d'arxiu més intens ha estat fet partint del buidatge del Fons d'Hisenda de l'Arxiu de la Corona ,relatiu a "Amillaraments", i de la recerca de material complementari del mateix tipus en els Arxius Municipals. Al costat del nom sencer de l'arxiu hi afegim la sigla emprada en l'elaboració de la tesi ,de manera que d'ara en endavant escriurem sempre la forma abreujada .

- Arxiu de la Corona d'Aragó : ACA
 - Fons d'Hisenda : ACA-FH
 - Fons de Protocols de Sant Feliu de LL. : ACA-FPSF
- Arxiu de la Diputació de Barcelona : ADB
- Arxiu Govern Civil : AGC

- Arxiu Comarcal de Sant Feliu de Llobregat : ACSFLL
- Arxiu del Ministeri d' Agricultura : AMA
- Arxiu Municipal de Cornellà : AMC
- Arxiu Municipal de Sant Joan Despí : AMSJD
- Arxiu Municipal de Molins de Rei : AMMR
- Arxiu Municipal del Papiol : AMP
- Arxiu Municipal de Pallejà : AMPJ
- Arxiu Municipal de Sant Vicenç dels Horts : AMSVH
- Arxiu Municipal de Sant Coloma de Cervelló : AMSTCC
- Arxiu Municipal de Sant Boi de Llobregat : AMSBLL
- Arxiu Municipal de El Prat : AMEP
- Arxiu Municipal de Viladecans : AMV
- Arxiu Municipal de Gavà : AMG
- Arxiu Municipal de Castelldefels : AMCF
- Fons de Reserva Biblioteca de Catalunya : FRBC
- Museu Municipal de Gavà : MMG
- Museu Municipal de L'Hospitalet : MMH
- Museu de Molins de Rei : MMR
- Registre de la Propietat de Sant Feliu de Llobregat : RPSF

1.1.2.Arxius privats.

- Arxiu de la Baronia de l'Eramprunyà : ABE
- Arxiu de la Baronia de El Papiol : ABP
- Arxiu del Canal de la Infanta : ACI
- Arxiu Ginabreda -Molins de Rei : AG-MR
- Arxiu de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre : AIACSI
- Arxiu Mercader - AMC : AM-AMC
- Arxiu del Sindicat Agrícola de Sant Boi : ASASB
- Arxiu de la Germandat d'Obrers Agrícoles de Sant Feliu de

1.1.3. Altres fonts documentals

Les fonts emprades són múltiples i de diversa naturalesa i, a vegades, és fa difícil classificar-les. Les que en aquest apartat recollim són únicament les més utilitzades, des d'annuaris estadístics a fonts quasi-literàries o d'hemeroteca. En realitat hem utilitzat moltes més fonts indirectes, algunes publicades, altres inèdites, que no hem inclòs per no fer el llistat massa llarg, ja que el que preteniem és posar de relleu les fonts documentals indirectes més significatives.

a) Anuaris estadístics i Memòries.

- Memòries dels ferrocarrils del Nord.
- Volum VIII d'Estadística de "La crisi agrícola y pecuària"
- Memòries del Museu Social
- Memòries de les Comissions d'Inspecció post-fil·loxera
- Avangos estadístics de la "Junta Consultiva Agronòmica" dels anys 1891, 1905 i 1922.

b) Enquestes

- Interrogatorio formado por el Sr. Dn. Francisco de Zamora para la formación de la Historia de Cataluña, 1789, respostes dels tretze municipis estudiats.

- Interrogatori del Instituto de Reformas Sociales realitzada per extendre la "Ley de Accidentes de Trabajo" als treballadors del camp, Sant Boi de Llobregat 1909.

- Qüestionari sobre la riquesa agrícola i ramadera de la comarca enviat pel Institut Agricole International, de Beauvais, al

Sindicat Agrícola de Sant Boi, 1913.

- Qüestionari de la Mancomunitat de Catalunya ,relatiu a l'acció social agrària, contestat pel Sindicat Agrícola de Sant Boi , 1919.

c) Revistes

- "Agricultura y Sociedad ",Madrid, 1976-1989
- "Brugués", Gavà ,1958-1973
- "Baix Llobregat ", Butlletí del Centre d'Estudis Comarcals, Martorell, 1a.època, Sant Feliu de Llobregat, 2a.,1984-1989
- "Butlletí d'Informació ",Associació d'amics del Museu de de Molins de Rei, 1982-1989
- "El Cultivador moderno", Barcelona, 1912
- "El Faro del Llobregat", Sant Feliu de Llobregat,1915-1917
- "Enllà" ,Molins de Rei ,1917
- "El Prat", núms. 41 i 42 .
- "Noticiari pratenc",El Prat de Llobregat
- "La Sentiu", Museu de Gavà,1980-1989
- "Revista de Agricultura práctica ,economia rural, horticultura y jardineria", IACSI, Barcelona,1853-1865
- "Revista de Agricultura del Instituto Agrícola catalan de Sant Isidro", Barcelona, 1865-1868.
- "Revista de la Camara Agrícola Oficial del Bajo Llobregat" Sant Feliu de Llobregat, 1906-1916.
- "Revista del Instituto Agrícola Catalan de S.Isidro", Barcelona , 1869-1931
- "Sang Jove" , Sant Feliu de Llobregat , 1909-1912

d) Entrevistes

Ens han servit sobretot per qüestions tècniques i formes de vida.

- Sr. A.Tarrida , pagés de Gavà, entrevista realizada al 1975
- Sr. Josep Soler Vidal, de Gavà, 1975
- Sr. Jaume Pujades, pagés i treballador del Sindicat Agrícola de Sant Boi, realitzada l'any 1987 quan tenia 72 anys.
- Sr. Anton Tutusaus , pagés de Molins de Rei, fill de Santa Coloma de Cervelló , del 1985, quan tenia 93 anys.

1.2. BIBLIOGRAFIA

1.2.1. Bibliografia del Baix Llobregat.

- ABARCA MEDICO, Lluís Boletín de Información Municipal, 67 i 73, "El Canal de la Infanta", Ajuntament de L'Hospitalet, L'Hospitalet, 1970 i 1972.
- ABELLA, L'Abella d'or al Pla de Barcelona i al Pla del Llobregat, Altés Barcelona, 1931.
- AJUNTAMENT DE PALLEJA, Memòria. Exercicis 1923 a 1931. Exercici 1932 Barcelona, 1932.
- AJUNTAMENT DE MOLINS DE REI, Exercici de 1931. Memòria, Barcelona, 1932.
- ALADERN, L', Estudi de Collserola, Sant Feliu de Llobregat, 1985.
- ALONSO CAMARA, Lluís "Aproximació a la població de Sant Boi de Llobregat en el temps del cens de Floridablanca". XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat-Amics d'El Prat, El Prat. 1985.
- ALONSO FIGUERAS, M.; SOLER VIDAL, J. El cultiu de l'espàrrec. Col. Brugués, Museu Municipal de Gavà, Gavà, 1983.
- ANONIM Notes històriques de Santa Creu d'Olorda. Barcelona, 1953.
- ARMENGOL SOLE, Assumpta Molins de Rei. Notes històriques, documentació, bibliografia. Molins de Rei, 1986.
- ARMENGOL, Jaume Notas históricas sobre la ermita de Nuestra Señora del Remedi del Mas Vila, parroquia de San Esteban de Cervelló. Barcelona, 1948 .
- ASOCIACION DE PATRONOS VAQUEROS Estatutos. S.D.? Sant Feliu de Llobregat.
- ATENEO LIBRE DEL LLOBREGAT Estatutos del 1887, Imp. José Diví , Sant Feliu de Llobregat, 1887.
- ATENEO SANFELIUENSE Reglament de la Secció de Germandat de l'Ateneo Sanfeliuense de Sant Feliu de Llobregat. 1933 , Barcelona, 1933.
- AYUNTAMIENTO DE MOLINS DE REY Cuatro años de actuación. Memoria de la gestión realizada durante el cuatrienio 1924-1927 , Barcelona, 1928.
- BADOSA, Elisa La desamortización de Mendizábal en las comarcas del llano de Barcelona y Bajo Llobregat. Tesi de Llicenciatura. Universitat de Barcelona, Barcelona, 1971.
- BAIXAS XAUS, M. I CARBONELL FONT, E. "Estudi de l'evolució de la població de Sant Joan Despí, 1900-1979". XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat-Amics d'El

Prat, El Prat, 1985.

-BALAGUER, Victor Guía de Barcelona a Martorell por ferrocarril Imprempta Jepuis i Villegas, Barcelona, 1857.

-BALANZA GONZALEZ, Ferran "Les lluites civils del segle XIX en els llibres d'òbits de l'arxiu parroquial de Martorell (1820-1875)" dins Guerrilles al Baix llobregat. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat, 1986.

-BARBERAN ALBIACH, J. Origenes e historia de Castelldefels y su comarca. Castelldefels, 1978.

-BAUCELLS REIG, Josep El Baix Llobregat i la Pia Almoina de Barcelona: Inventari dels Pergamins, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1984.

-BERGADA MURIA, Eloi Jaciment Ibèric "Plaça de les Bruixes". Museu Municipal de Molins de Rei, Molins de Rei, 1985.

-BERGADA MURIA, Eloi "La fortificació i la defensa de Molins de Rei (1874-75)" dins Guerrilles al Baix Llobregat. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat, 1986.

-BESORA, Cristina i altres "Aproximació a les guerrilles del segle XIX a El Prat de Llobregat" dins Guerrilles al Baix Llobregat. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat, 1986.

-BOFARULL SANS, Francesc El Castillo y la baronia de Arampunyà. Barcelona, 1911.

-BORREGO CAMPOS, Ramon-Eloi i altres "L'actuació de la guerrilla a Viladecans (1800-1850)" dins Guerrilles al Baix Llobregat. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat, 1986.

-BOSCH RIALP, Juan Infamias del caciquismo barcelonés y de sus esbirros o lacayos de Esplugas y de Sant Justo Desvern, Esplugues, 1902.

-BOTEY, Jaume Cinquanta-quatre relats d'immigració Centre d'Estudis de l'Hospitalet. Diputació de Barcelona, Hospitalet de Llobregat, 1986.

-Breu "Breu història del Canal de la Infanta", Butlletí de L'Hospitalet, 2 juliol 1927.

-BUENO CASADESUS, Joan i JUAN LLORET, Pasqual Una visió d'Esplugues Ajuntament d'Esplugues, Esplugues de Llobregat, 1978.

-CALVO CALVO, Angel Origenes i desenvolupament de la indústria a Sant Feliu de Llobregat, Patronat Municipal de Cultura, Quaderns d'Història Sant Feliu de Llobregat, 1988.

-CAMOS CABECERAN, Joan L'Hospitalet la història de tots nosaltres, 1930-1936 Col.lecció d'Estudis Locals i Comarcals. Ed. Diputació de Barcelona, Barcelona, 1986.

-CAMPS DE OLSINELLAS, Carles de Influència de la Cuenca del Llobregat

en el desarrollo de la Agricultura e industrias catalanas Academia de Ciencias y Artes, Barcelona, 1898.

-CANELA i altres , Sant Vicenç dels Horts . Aproximació a l'estudi del medi natural i social, Departament d'Ensenyament, Centre de Recursos Pedagògics, ICE de la UB, Sant Vicenç dels Horts, 1987.

-CARAFI MORERA, Enric i MAURI MARTI, Alfred El Castell de Gelida. Síntesi arquitectònica, històrica i literària per al seu millor coneixement. Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1984.

-CARAFI MORERA, Enric i CIRERA VALLES, Joan Cinc esglésies gelidengues. Gelida 1971

-CARBONELL PORRO, Joan Anton "Consideracions sobre el creixement de Molins de Rei i el Baix Llobregat 1787-1936" dins Coneguem la història de la Vila. Molins de Rei 1986

-CARBONELL PORRO, Joan Anton "La industrialització a la vila en el segle XIX i principis del XX" dins Coneguem la història de la Vila Molins de Rei 1986

-CARBONELL, Esteve Esplugues de Llobregat. Monografia històrica. Barcelona 1949

-CARDONA i altres, Sant Just Desvern , un paisatge i una història. Ajuntament de Sant Just Desvern-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987.

-CARRERAS CANDI, Francesc Lo Castell-Bisbal de Llobregat, Barcelona, 1900.

-CARRERAS CANDI, Francesc Notas històricas de Sarrià, Barcelona, 1897.

-CARRERAS VERDAGUER, Carles Sants. Anàlisi del procés de producció de l'espai urbà de Barcelona. Ed. Serfa, Barcelona, 1980.

-CASADEVALL, Jordi Imatges de la vida econòmica. Sant Feliu de Llobregat, 1887-1936. Textos de M. Luz Retuerta i Jordi Amigó Patronat Municipal de Cultura. "Can Ricart", Sant Feliu de Llobregat, 1985.

-CASAS FUSTER, Joan L'Hospitalet. Un passeig per la història Patronat Municipal de Comunicació, L'Hospitalet de Llobregat.

-CASAS FUSTER, Joan La formació de la indústria a l'Hospitalet del S. XIX. Centre d'Estudis de l'Hospitalet, Hospitalet, 1985.

-CASAS FUSTER, Joan L'Hospitalet .Un passeig per la història. L'Hospitalet de Llobregat, Patronat Municipal de Comunicació.

-CASAS FUSTER, Joan De pagesos a aturats. Col. Quaderns Urbans, 3. Ajuntament de l'Hospitalet, Hospitalet, 1983.

-CASINO SANFELIUENSE Reglamento para el régimen y gobierno del Casino Sanfeliuense, 1879 , Barcelona, 1879.

- CASINO SANFELIUENSE Estatutos del Casino Sanfeliuense Barcelona, 1903.
- CASINO SANFELIUENSE Reglamento para la administración y gobierno de la sociedad de socorros para enfermos del Casino Sanfeliuense, 1904 Molins de Rei, 1904.
- CASTELEIRO FERNANDEZ, Robert Colonia Güell. 1890-1939. Memòria de Llicenciatura. Universitat de Barcelona, Barcelona, 1978.
- CASTELLA-GASSOL, Joan Història de Sant Esteve Sesrovires Ajuntament de Sant Esteve Sesrovires, Sant Esteve Sesrovires, 1982.
- CASTELLS-CAMBRAY, Jordi i MINGUET BATLLORI, Joan M. "El catalanisme polític i cultural a Cornellà de Llobregat, 1900-1923" dins Cornellà de Llobregat. Estudis d'Història. Cornellà, 1986.
- CATASTRO Catastro de la propiedad territorial. 1925-1928 Biblioteca Legislativa de la Administración Práctica Barcelona, 1928.
- CENTRE D'ESTUDIS COMARCALS DEL BAIX LLOBREGAT IV Jornades d'estudis sobre el Baix Llobregat. Conferències i ponències sobre la Divisió Territorial. Martorell, 1984.
- CENTRE D'ESTUDIS COMARCALS DEL BAIX LLOBREGAT III Jornades d'estudis sobre el Baix Llobregat. Què en farem del Llobregat? Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, Martorell, 1984.
- CENTRE D'ESTUDIS COMARCALS DEL BAIX LLOBREGAT II Jornades d'Estudis sobre el Baix Llobregat. Martorell, 1983.
- CENTRE D'ESTUDIS COMARCALS DEL BAIX LLOBREGAT I Jornades d'Estudis sobre el Baix Llobregat. Martorell, 1982.
- CENTRO DEL LLOBREGAT Estatutos del Centro del Llobregat Sant Feliu de Llobregat, 1890.
- CLOPAS BATLLE, I. Luis de Reguesens, el gran olvidado de Lepanto. Martorell, 1972.
- CLOPAS BATLLE, I. Historia y leyenda del Puente del Diablo de Martorell. Martorell, 1963.
- CLOPAS BATLLE, I. Notas históricas de la iglesia parroquial de Santa Maria de Martorell. Martorell, 1960.
- CLOPAS BATLLE, I. El invicto conde del Llobregat y los hombres de Cataluña en la guerra de la Independencia. Barcelona, 1961.
- CLOPAS BATLLE, I. "Els germans Martí, "El Noi" i "El Xic de la Barraqueta", guerrillers del Baix Llobregat" dins Guerrilles al Baix Llobregat. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat, 1986.
- CLOPAS BATLLE, I. Retablo histórico de Molins de Rei. Molins de Rei, 1953.
- CLOPAS BATLLE, I. Resumen histórico de Martorell, relacionado con la

historia de Catalunya. Martorell, 1944.

-CODINA VILA, Jaume Els pagesos de Provençana, 984-1807. 3 vol. , Publicacions de l'Abadia de Montserrat- Ajuntament de l'Hospitalet, L'Hospitalet de Llobregat, 1988.

-CODINA VILA, Jaume "Propietat, canvi social i cost de la vida a L'Hospitalet de Llobregat. Estudi de les tendències a llarg plaç." XXXI Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, L'Hospitalet de Llobregat, 1986.

-CODINA VILA, Jaume "La ruptura pagesa al Delta de Llobregat". II Col·loqui d'Història Agrària, Barcelona-Olot-Girona, 1986.

-CODINA VILA, Jaume Història del Carrer de Ferran Puig Barcelona, 1981.

-CODINA VILA, Jaume Curs d'introducció metodològica a la història de l'Hospitalet de Llobregat. Ponència de Cultura, Ajuntament de l'Hospitalet Hospitalet, 1975.

-CODINA VILA, Jaume "Cost de la vida al delta de Llobregat (1500-1930)". Estudios históricos i documentales de los Archivos de Protocolos. Colegio Notarial, Barcelona, 1978.

-CODINA VILA, Jaume "El Delta del Llobregat i Barcelona" dins Gèneres i formes de vida des del S. XVI al XV. Ariel, Barcelona, 1971.

-CODINA VILA, Jaume L'Hospitalet de Llobregat, 1573-1632. Publicacions de la Ponència de Cultura, Ajuntament de l'Hospitalet, Hospitalet, 1970.

-CODINA VILA, Jaume Delta del Llobregat. La gent del fang. El Prat de Llobregat, 1954.

-CODINA VILA, Jaume Resumen de historia de EL Prat. El Prat, 1976.

-CODINA VILA, Jaume Les generacions pratengues 1538-1972. El Prat, 1972.

-CODINA VILA, Jaume Com neix un poble (El Prat, 1718-1807). El Prat, 1969.

-CODINA VILA, Jaume Proletariat rural al Delta del Llobregat al segle XVIII. Barcelona, 1969.

-CODINA VILA, Jaume Historia de una plaza (la plaza de El Prat). El Prat, 1960.

-CODINA VILA, Jaume Inundacions al Delta del Llobregat. Barcelona, 1971.

-CODINA VILA, Jaume "La immigració francesa al delta del Llobregat, 1400-1700". XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat-Amics d'El Prat, El Prat, 1985.

-CODINA VILA, Jaume "Guerrilles i guerrillers a Sant Boi" dins Guerrilles al Baix Llobregat. Publicacions de l'Abadia de Montserrat

Montserrat, 1986.

-CODINA VILA, Jaume "La historiografia local al Baix Llobregat".
I Jornades d'Estudis sobre el Baix Llobregat. Martorell, 1982.

-CODINA, Jaume "Síntesi històrica". III Jornades d'Estudis sobre el
Baix Llobregat. Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat,
Martorell, 1984.

-COMISSIO D'HISTORIA VILADECANS III Jornades d'història local.
Conferències i ponències. Evelí Villuendas i Gibert, David Massana i
Gràcia, Manuel Luengo Carrasco i José Eixarch Frasco. Viladecans, 1984.

-COMISSIO D'HISTORIA VILADECANS IV Jornades d'història local.
L'agricultura del Delta del Llobregat a mitjans del segle XIX.
Viladecans, 1985.

-COMPANY PUGES, Alicia "Assaig històric dels locals i les agrupacions
teatrals d'El Prat de Llobregat (1853-1963)". XXXV Assemblea
Intercomarcal d'Estudiosos. Centre d'Estudis Comarcals del Baix
Llobregat-Amics d'El Prat, El Prat, 1985.

-CORTADELLA MORRAL, Jordi "Sant Feliu de Llobregat durant la Primera
Guerra Carlina (1833-1840)." dins Guerrilles al Baix Llobregat.
Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat, 1986.

-DEFFONTAINES, P. "El delta del Llobregat" dins Estudios Geográficos,
XVI, Madrid, 1956.

-DIVERSOS AUTORS L'església romànica de Sant Ponç de Cerbera Barcelona
1974.

-DIVERSOS AUTORS Miscel·lània històrica de Cornellà. Cornellà de
Llobregat, reed., 1969.

-DIVERSOS AUTORS Coneguem la història de la Vila. Molins de Rei, 1986.

-DIVERSOS AUTORS Cornellà de Llobregat. Estudis d'Història. Cornellà,
1986.

-DIVERSOS AUTORS Guerrilles al Baix Llobregat. Els "carrasquets" dels
segles XVIII, i els carlins i els republicans del segle XIX.
Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Montserrat, 1986.

-DIVERSOS AUTORS XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Centre
d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat - Amics d'El Prat, El Prat, 1985.

-DOMENECH ROIG, Miquel Viladecans i el seu entorn natural. Ajuntament
de Viladecans. Caixa d'Estalvis de Catalunya. Viladecans, 1982.

-DOMENECH, M. "L'agricultura i l'ordenació del sòl a la comarca del
Baix Llobregat." II Jornades d'Estudis sobre el Baix Llobregat.
Martorell, 1983.

-DOMINGUEZ, Antoni i JANES, Josep Itinerari de Santa Creu d'Olorda
Museu Municipal de Molins de Rei, Molins de Rei, 1981.

- DURAN CAÑAMERAS, F. Els drets dels Marquesats de Villafranca i dels Velez..., Barcelona, 1922.
- Els carrers de Sant Feliu, Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat, Patronat Municipal de Cultura, 1989.
- EQUIP G.E.O.T.O.P. "Sant Vicenç dels Horts, estudi de les transformacions recents d'un municipi del Baix Llobregat." XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Centre d'Estudis Intercomarcals-Amics d'El Prat, El Prat, 1985.
- ES Estructura y perspectivas de desarrollo del Bajo Llobregat. Consejo Sindical Provincial Barcelona, 1975.
- ESPARRAGUERA Esparraguera. Cent Anys d'Història Gràfica. 1890-1980 Ajuntament d'Esparraguera, Esparraguera, 1983.
- FABRO YAGÜE, Irma i altres "L'estat sanitari del Prat de Llobregat. El còlera de 1854". XXXI Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos L'Hospitalet, 1986.
- FABRO, I.; GOMEZ, M.; RODES, A. Terra i propietat. La transformació del camp pratenc al segle XIX, El Prat de Llobregat, novembre, 1989.
- FAURA, Esteve "Papiolencs als primers alçaments carlins." dins Guerrilles al Baix Llobregat. Publicacions de l'Abadia de Montserrat Montserrat, 1986.
- FERNANDEZ TRABAL, Joan i Josep "La pèrdua de la propietat pagesa al segle XVII". XXXI Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos L'Hospitalet de Llobregat, 1986.
- FERNANDEZ TRABAL, Joan i Josep "Aproximació a la societat agrària de Cornellà a l'Edat Mitja: Pagesos i propietaris" dins Cornellà de Llobregat. Estudis d'Història Cornellà 1986
- FERNANDEZ TRABAL, Joan i Josep "Els pagesos de Cornellà de Llobregat en els segles XV i XVI. Exemple de formació d'una oligarquia local." dins Cornellà de Llobregat. Estudis d'història. Cornellà 1986
- FERNANDEZ TRABAL. Joan i Josep "Cornellà de Llobregat durant la Primera Guerra Carlina (1833-1840)" dins Guerrilles al Baix Llobregat. Publicacions de l'Abadia de Montserrat Montserrat 1986
- FERNANDEZ TRABAL, Joan i Josep Inventari dels pergamins del fons Mercader-Bell-lloc de l'arxiu històric Municipal de Cornellà de Llobregat (XI-XVIII), 2 vol., Fundació Noguera, Barcelona, 1989.
- FERRER, MT "La fecunditat a una parròquia catalana: St. Feliu de Llobregat al segle XVII". Manuscrits, 2, Bellaterra, 1985.
- FERRET PUJOL, Josep "Les primeres perforacions artesianes a la marina de L'Hospitalet, 1896-1908". Quaderns d'Estudis, 1. Centre d'Estudis de L'Hospitalet, L'Hospitalet, 1987.

-FERRET PUJOL, Josep "Els aprofitaments artesianes al delta del Llobregat, 1893-1942". XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat-Amics d'El Prat, El Prat de Llobregat, 1985.

-FERRET PUJOL, Josep L'aprofitament de les aigües subterrànies del Delta del Llobregat. 1933-1983 Comunitat d'Usuaris d'aigües del Delta del riu Llobregat, El Prat de Llobregat, 1985.

-FERRET PUJOL, Josep "Les primeres perforacions artesianes a la Marina de L'Hospitalet: 1890-1908". XXXI Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos L'Hospitalet de Llobregat, 1986.

-FORT GAUDI, Jordi Santa Maria de la Salut (Castelldefels), Sant Climent de Llobregat, 1979.

-FORT GAUDI, Jordi La Mare de Déu de Sales (Viladecans), Sant Climent de Llobregat, 1978.

-FORT GAUDI, Jordi Quaderns d'història local (I i II), Sant Climent de Llobregat, 1976 i 1977.

-FRATERNIDAD La Fraternidad. Sant Feliu de Llobregat. Reglamento para el régimen en de la Sociedad domiciliada en Sant Feliu de Llobregat y titulada Sociedad Cooperativa La Fraternidad. Sant Feliu de Llobregat, 1894.

-GARCIA PARDO, Jordi El Fla del Llobregat al segle X. Memòria de Llicenciatura, Barcelona, 1980.

-GARCIA SANCHEZ, Alba "Les guerrilles del segle XIX i Sant Joan Despi" dins Guerrilles al Baix Llobregat Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat, 1986.

-GAVA Gavà en el vuit-cents. Suplements Col. Brugués, Museu de Gavà, Gavà, 1983.

-GAZULLA, Faustino Vida de Santa Maria de Cervelló virgen, Barcelona, 1909.

-GELABERT FIET, Eduard Cornellà de Llobregat. Història. Arqueologia. Folklore, Cornellà de Llobregat, 1973.

-GIBERT VALENTI, Alfons "Un molí fariner". La Sentiu, 11, Gavà, 1986.

-GUARDERIA SANFELIUENSE Estatutos de la Guarderia Sanfeliuense.1905 Sant Feliu de Llobregat, 1909.

-GUARDERIA PARTICULAR JURADA Guarderia Particular Jurada. Sant Feliu de Llobregat. Reglamento para la Guarderia Particular Jurada de las fincas rústicas del distrito municipal de la villa de SFLL y de las fincas de otros distritos limítrofes que se agreguen por convenio. Barcelona, 1881.

-GUASCH DALMAU, David "Els Durfort, Senyors del Baix Llobregat". Quaderns d'Estudis Santjustencs, n. 1 Ajuntament de Sant Just, Sant

Just Desvern, 1984.

-GUERRA, Natividad; LUENGO, Manuel i SALAS, José Luis La lucha cotidiana por la vida: Viladecans, 1800-1943 Ajuntament de Viladecans, Viladecans, 1984.

-GUIA Guía oficial de San Feliu y su partido, Guías Catalonia, 1927.

-GUTIERREZ ORTOLA, Gregori i TARDA COMA, Joan "La Segona República i la Guerra Civil a Cornellà de Llobregat. Aproximació a una realitat" dins Cornellà de Llobregat. Estudis d'història, Cornellà de Llobregat, 1986.

-GUTIERREZ ORTOLA, Gregori "La industria en Cornellà de Llobregat. 1851-1940" dins Cornellà de Llobregat. Estudis d'Història Cornellà de Llobregat, 1986.

-GUTIERREZ ORTOLA, Gregori "La industria en Cornellà de Llobregat: Los obreros (1923-1932)". XXXI Asamblea Intercomarcal d'Estudiosos L'Hospitalet de Llobregat, 1986.

-HABSBURGO SATGER, Alejandra Propiedad y espacio en Castelldefels Ayuntamiento de Castelldefels, Castelldefels, 1983.

-HERMANDAD DE OBREROS AGRICOLAS... Hermandad de obreros agrícolas de S. Isidro Labrador. Sant Feliu de Llobregat. Reglamento de la Hermandad de obreros agrícolas de S. Isidro Labrador, Barcelona, 1884.

-IBAÑEZ FINA, Carles i LLORET RIUS, Roger "Aspectes d'una població del Baix Llobregat (Sant Joan Despí): La hidrografia, la fauna i la flora". XXV Asamblea Intercomarcal d'Estudiosos, Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat-Amics d'El Prat. El Prat de Llobregat, 1985.

-IGUALTAT La Igualtat. Noranta anys d'història Museu Municipal de Gavà, Gavà, 1986.

-IZQUIERDO TUGAS, Pere "Les Sorres: un punt d'ancoratge púnic i romà al delta occidental del Llobregat". La Sentiu, 8, Gavà, 1985.

-JANES, Josep i RIBAS, Isabel Itinerari històrico-urbà de Molins de Rei, U.A.B.-I.C.E., Barcelona, 1984.

-JORDA CAPDEVILA, Josep Maria "Monografia històrica de l'església de Sant Bartomeu de la Quadra". XXV Asamblea Intercomarcal d'Estudiosos Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat-Amics d'El Prat, El Prat de Llobregat, 1985.

-JORDA CAPDEVILA, Josep Maria Santa Creu d'Olorda, un poble desaparegut del Baix Llobregat, Inèdit, Sant Feliu de Llobregat, 1985.

-JORDA CAPDEVILA, Josep M. L'ermita de Sant Pere de Romani i el seu entorn. Molins de Rei, 1989.

-JORNADES D'HISTORIA LOCAL Primeres ... Molins de Rei, 1986.

-JULIA MACIAS, Manuel i altres "Introducció a l'estudi del poblament

del Delta del Llobregat a l'època ibèrica i romana". XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat-Amics d'El Prat, El Prat de Barcelona, 1985.

-LEALTAD Reglamento para la administración y gobierno de la Hermandad La Lealtad de Sant Feliu de Llobregat, 1899, Barcelona, 1899.

-LIGA FAMILIAR DE MAESTROS PUBLICOS Reglamento orgánico de la Liga Familiar de Maestros Públicos del Partido de San Feliu de Llobregat, 1903, Barcelona, 1903.

-LORENZO GALES, N. Entre mar i muntanya. Breu història de la parròquia i la vila de Castelldefels, Tallers Gràfics "Duplex S.A.", 1989.

-LLOSA MONTAGUT, Francesc i altres "Notes per a la història de les guerrilles de l segle XIX a Olesa de Montserrat" dins Guerrilles al Baix Llobregat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat, 1986.

-LLOVET MONT-ROS, J. i RIU VULART, J.M. El conreu de la terra com a ocupació secundària dels no agricultors, Roses del Llobregat, Arxius, Barcelona, 1936.

-LUQUE BALLESTEROS, Antonio "Una aproximació a les realitats demogràfiques. Segles XV al XVIII" dins Coneguem la història de la Vila, Molins de Rei, 1986.

-MADURELL MARIMON, Josep Marimon "El dret de pescar, el transport fluvial de llenya i fusta i les barques del pas al riu Llobregat". XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat-Amics d'El Prat, El Prat de Llobregat, 1985.

-MADUPELL, A. Sant Joan Despi un recorregut per la història, Ajuntament de Sant Jona Despi, 1987.

-MADURELL, Josep Maria Fulls històrics de L'Hospitalet de Llobregat L'Hospitalet de Llobregat, 1977.

-MARCE SANABRA, Francesc "Notes de la primera carlinada a L'Hospitalet" dins Guerrilles al Baix Llobregat Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat, 1986.

-MARCE SANABRA, Francesc "Pau Sans, un hospitalenc oblidat". XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat-Amics d'El Prat, El Prat de Llobregat, 1985.

-MARCE SANABRA, Francesc Una mirada a la Marina d'ahir. Les nostres masies Museu d'Història de L'Hospitalet, L'Hospitalet de Llobregat, 1980.

-MARCE SANABRA, Francesc 25 imatges de la història de L'Hospitalet L'Hospitalet de Llobregat, 1979.

-MARQUES ROCA, M. Angels "Evolució natural i antròpica en el Delta del Llobregat ". XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat-Amics d'El Prat, El Prat de Llobregat, 1985.

- MARQUES ROCA, M. Angels "Algunas características del Delta del Llobregat", I Col·loqui sobre el Pla de Barcelona. Revista Arqueològica, n. XVII, 1977.
- MARQUES ROCA, M. Angels Les formacions quaternàries del Delta del Llobregat Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1984.
- MARQUES, M.A. "Variables en l'evolució d'algunes planes deltaiques de la Mediterrània". III Jornades d'Estudis sobre el Baix Llobregat Martorell, 1984.
- MARTI ALBANELL, Federic Fulls històrics de Santa Coloma de Cervelló Barcelona, 1978.
- MARTI ALBANELL, Federic Notes històriques del Papiol Barcelona 1926, reed. El Papiol, 1965.
- MARTI BONET, Josep Maria i altres "Els arxius parroquials del Baix Llobregat". XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat-Amics d'El Prat, El Prat de Llobregat, 1985.
- MARTI VILA, Carles Estampes santboianes del segle XVII Sant Boi de Llobregat, 1956.
- MARTI VILA, Carles Guerra de la Independència (1808-1814) a la vila de Sant Boi de Llobregat, Sant Boi de Llobregat, 1965.
- MARTI VILA, Carles L'esclavitud de la Vila. El retaule de Lluís Dalmau i altres assaigs Sant Boi de Llobregat, 1979.
- MARTI VILA, Carles Mil·lenari de la Vila (1965-1965) Sant Boi de Llobregat, 1968.
- MARTI VILA, Carles "Les guerres de Joan II a la vila de Sant Boi". XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat-Amics d'El Prat, El Prat, 1985.
- MARTI VILA, Carles Notes històriques de la Vila. Sant Boi de Llobregat, Sant Boi de Llobregat, 1952.
- MARTI VILA, Carles Records i costums santboians L'Oreig Sant Boi de Llobregat, 1986.
- MARTI VILA, Carles Els oficis de Sant Boi cent anys enrera Ajuntament de Sant Boi, Sant Boi de Llobregat, 1986.
- MARTINEZ RIBA, Carles "Accions guerrilleres a Castelldefels i Gavà durant el segle XIX" dins Guerrilles al Baix Llobregat Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat, 1986.
- MASSANA LLORENS, P. L'Hospitalet rural al segle XVIII. Homes i terres Centre d'Estudis de L'Hospitalet, L'Hospitalet de Llobregat, 1985.
- MASSANA ROVIRA, Francesc Topografia mèdica de Martorell, Martorell,

1961.

- MASSEGUR GIRALT, Albert Pallejà, apunts històrics, Pallejà, 1985.
- MASSEGUR GIRALT, Albert "Activitat guerrillera a Pallejà durant el segle XIX" dins Guerrilles al Baix Llobregat Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat, 1986.
- MATEU MIRO, Josep Semblança de Castellbisbal. Notícies històriques des dels inicis fins al segle XX, Castellbisbal, 1987.
- MORAL REIXACH, Sixte "'Costa de Ponent', un clar exemple de la premsa política comarcal". Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat-Amics d'El Prat, El Prat, 1985.
- MORAN OCERINJAUREGUI, Josep "Els noms de lloc al Baix Llobregat". I Jornades d'Estudis sobre el Baix Llobregat Martorell, 1982.
- MORAN OCERINJAUREGUI, Josep "Notes històriques de la capella de Sant Jaume, de Castellví de Rosanes". XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat-Amics d'El Prat, El Prat, 1985.
- MORAN OCERINJAUREGUI, Josep El capbreu de Castellbisbal Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 1984.
- MORENO, Xavier "Aproximació a l'estructura de la propietat agrària a L'Hospitalet de Llobregat l'any 1737". XXXI Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, L'Hospitalet de Llobregat, 1986.
- MUSET PONS, Assumpta Protoindustria e industria dispersa en la Cataluña del siglo XVIII. La pañeria de Esparraguera y Olesa de Montserrat. Revista de Historia Económica, Año VII, 1, Madrid, 1989.
- NAVARRO-MAS MARQUET, A. "Respuesta al Interrogatorio del Sr. D. Francisco de Zamora por lo concerniente al corregimiento de Barcelona" a Diario de los viajes hechos en Cataluña, Curial, Barcelona, 1973.
- OCHOA GONZALEZ, Juli "Sant Just Desvern i la Primera Guerra Carlina" dins Guerrilles al Baix Llobregat Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat, 1986.
- OLLE SOLE, Josep Maria "Les lluites del segle XIX en el llibre d'òbits de l'Arxiu Parroquial de Castellví de Rosanes (1778-1858)" dins Guerrilles al Baix Llobregat Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat, 1986.
- OLLE, M.; RENOM, M.; SANTACANA, C. i TRIBO, G. "Comportament electoral al Baix Llobregat: Corts Generals i Diputacions entre 1875 i 1890". XXXI Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos L'Hospitalet de Llobregat, 1986.
- PADRO MARGO, Josep "Colònia Güell. Del Vapor Vell a la República". XXXI Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos L'Hospitalet, 1986.
- PAGES PARETAS, Montserrat "La transició del món antic al medieval a

la comarca del Baix Llobregat segons l'estudi de les esglésies". XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat-Amics d'El Prat, El Prat, 1985.

-PAGES PARETAS, Montserrat Les esglésies pre-romàniques a la comarca de Baix Llobregat Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1983.

-PAGES PARETES, Montserrat "Les esglésies pre-romàniques al Baix Llobregat". I Jornades d'Estudis sobre el Baix Llobregat, Martorell, 1982.

-PALMA DE MALLORCA, P. Andrés de Prat de Llobregat. Ensayo histórico El Prat de Llobregat, 1958.

-PEDEMONTE FALGUERA, Bonaventura Notes per a la història de la Baronia de Castellví de Rosanes Barcelona, 1929.

-PELFORT PUJOL, Onofre Notes històriques de Cornellà de Llobregat Cornellà, 1979.

-PERACAULA, Francesc i MASSAGUE, Pelegrí Gelida. Notes per sa història Barcelona, 1906.

-PEREZ MOLINA, Isabel "L'agricultura a L'Hospitalet a 1718". XXXI Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos L'Hospitalet, 1986.

-PEREZ SANCHEZ, Miguel i SANAHUJA TORRES, Dolores Itinerari d'arquitectura de Sant Just Desvern. Recorregut urbà i de masies de muntanya Ajuntament de Sant Just Desvern, Sant Just Desvern, 1985.

-PLANAS TORRES, Ramon Braços i rius, estanys i maresmes del Delta del Llobregat Caixa d'Estalvis de Catalunya, Barcelona, 1984.

-PLANAS TORRES, Ramon El paludisme a El Prat de Llobregat del 1918 al 1925 Museu Municipal de Gavà, Gavà, 1982.

-PLANAS TORRES, Ramon "Estanys i maresmes del Delta de Llobregat". La Sentiu, números 3, 5 i 7., Gavà.

-PLANAS TORRES, Ramon La Casa Alta. La Volateria, 1900 El Prat de Llobregat, 1979.

-PRAT, Daniel Jorge Cataluña y su "praxis" social (1808-1868) El Prat 1975.

-PUIG VALLS, RAFAEL La Phylloxera vastatrix en el partido judicial de las afueras de Barcelona Imprenta de Luis Tarco Barcelona, 1888.

-PUJOLS, Francesc La "rabassa morta", Barcelona, s/d.

-RECAÑO VALVERDE, Joaquim "L'impacte de Barcelona en la configuració demoespacial del Baix Llobregat (1718-1860)". La Sentiu, 9, Gavà, 1985.

-RECAÑO VALVERDE, Joaquim "Distribución de la riqueza y estructura social: L'Hospitalet en 1724". La Història i els joves historiadors catalans IMH de l'Ajuntament de Barcelona- Ed. La Magrana, Barcelona, 1986.

-RECAÑO VALVERDE, Joaquim "Consideracions entorn del creixement demogràfic del Baix Llobregat al segle XVIII (1718-1787)". La Sentiu, 11, Gavà, 1986.

-RENOM PULIT, Mercè "Govern Municipal a Sant Joan Despí, 1900-1923". XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat-Amics d'El Prat, El Prat, 1985.

-RENOM PULIT, Mercè "Activitat política i acció de guerrilles a Begues, entre els anys 1820 i 1870, segons la documentació local" dins Guerrilles al Baix Llobregat Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat, 1986.

-RENOM PULIT, Mercè "Introducció" a Guerrilles al Baix Llobregat Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat, 1986.

-RENOM PULIT, Mercè "Notes sobre el traspàs de la propietat agrícola baixllobregatina: de la burgesia barcelonina a la pagesia local (s. XX). El cas de St. Joan Despí". I Col·loqui d'Història del Pla de Barcelona, Institut Municipal d'Història.

-RENOM PULIT, Mercè "El Tòfol de Vallirana" dins Guerrilles al Baix Llobregat Publicacions de l'Abadia de Montserrat Montserrat 1986

-RENOM PULIT, Mercè Inversions barcelonines en les terres de l'entorn. Un cas concret al Baix Llobregat: Sant Joan Despí a mitjan segle XIX. II Col·loqui d'Història Agrària, Barcelona-Olot-Girona, 1986

-RETUERTA JIMENEZ, Maria Luz "Matiners a Sant Feliu de Llobregat (1847-1849)" dins Guerrilles al Baix Llobregat Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat, 1986.

-RETUERTA JIMENZ, Maria Luz "Origen: debat sobre la capitalitat comarcal de Sant Feliu al segle XIX". Quaderns d'Història, n. 1. Patronat de Cultura de Sant Feliu de Llobregat, Sant Feliu de Llobregat, 1987.

-RETUERTA JIMENEZ, Maria Luz "Consideracions sobre el partit judicial de Sant Feliu de Llobregat al segle XIX". XXXI Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, L'Hospitalet, 1986.

-RIBAS PASTALLE, Modest Castellbisbal 1900-1940. L'evolució històrica, dividida en dècades naturals, sota els aspectes econòmic-polítics, culturals i socials, L'Arada, Castellbisbal, 1983.

-RIBAS VINYALS, Francesc "L'agricultura a L'Hospitalet de Llobregat i la seva connotació amb el Baix Llobregat". XXXI Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, L'Hospitalet, 1986.

-RIERA BAGUE, Josep "Desenvolupament urbà de Molins de Rei; dos segles de configuració de la vila: 1732-1932" dins Coneguem la història de la Vila, Molins de Rei, 1986.

-RIERA BAGUE, J.M. Ca N'Ametller, documents per a la història, Molins de Rei, 1988.

- RIERA BAGUE, J.M. Documents de la història de Corbera de Llobregat Ajuntament de Corbera, 1987.
- RIERA, Ignasi "L'Orfeó Catalònia, eina d'integració comunitària". XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat-Amics d'El Prat, El Prat, 1985.
- RIERA, Ignasi i BOTELLA, Josep El Baix Llobregat, 15 años de luchas obreras, Blume, Barcelona, 1976.
- RIUS CALVET, Jaume "Les transformacions geogràfiques recents en el Delta del Llobregat. Sector del Cap de Riu". XXXI Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, L'Hospitalet, 1986.
- ROA, Miquel "L'estructura física del Baix Llobregat: Els canvis dels sistemes de camins en els últims tres segles". XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat-Amics d'El Prat, El Prat, 1985.
- RODON PUJOL, Francesc Palau i Vila de Molins de Rei, Molins de Rei, s.d.
- ROGI, Hipolito Obres de fortificació de Molins de Rei, 1874.
- ROMERO ALVAREZ, Jordi "La capella de Santa Maria del bon viatge, de Sant Joan Despí". XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat-Amics d'El Prat, El Prat, 1985.
- ROSELLO OLIVE, Ramon Saneamiento del Bajo Llobregat y modo de evitar las inundaciones que le causa el rio Real Academia de Medicina y Cirugia - Imprenta Inglesa Barcelona, 1913.
- SALLENT GOTES, Llorenç Història documentada del poble i parròquia de Santa Maria de Vallvidrera, Barcelona, 1916.
- SANAHUJA TORRES, Dolors i VILARDELL TARRUELLE, Roser Aproximació a la història d'Esplugues de Llobregat Ajuntament d'Esplugues de Llobregat Esplugues de Llobregat, 1984.
- SANS FABREGAS, Llorenç i CASADEVALL JUNCOSA, Jordi "Història de Sant Feliu". Quadern I. L'Església i la Parròquia Sant Llorenç Publicacions Sant Feliu de Llobregat, 1983.
- SANS FABREGAS, Llorens "Les cases pairals. Can Cuyàs". XXXI Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, L'Hospitalet, 1986.
- SANTONJA IVORRA, Ismael "Caracterització de l'agricultura del Baix Llobregat com a prototipus d'agricultura periurbana" a Quaderns d'Estudis, n. 1. Centre d'Estudis de L'Hospitalet, L'Hospitalet, 1987.
- SANTONJA IVORRA, Ismael "El riu Llobregat i l'agricultura de la seva àrea d'influència". III Jornades d'Estudis sobre el Baix Llobregat Martorell, 1984.
- SAUMELL OLIVERAS, Joan Olesa animada. Recull retrospectiu d'una Olesa que se'ns escapa, U.E.C., Olesa de Montserrat, 1981.

- SOLER VIDAL, Josep "La masia de Cal Senyor Lluch". La Sentiu, 7 i 8, Gavà .
- SOLER VIDAL, Josep L'expansió dels cultius gavanencs i la romputa de les Marines. Col. Bruqués Museu Municipal de Gavà, Gavà, 1969.
- SOLER VIDAL, Josep Plet de termes i pastures entre Gavà i Viladecans. Col. Bruqués. Museu Municipal de Gavà, Gavà, 1981.
- SOLER VIDAL, Josep "Les dames desconegudes". La Sentiu, n. 3 Gavà 1982.
- SOLER VIDAL, Josep "Accidentada història d'un llogat gascó. El Mas Muntaner (abans Can Batlle)". La Sentiu, n. 9, Gavà, 1985.
- SOLER VIDAL, Josep "Can Valls del Racó i el Turó de Calamot". La Sentiu, n. 6., Gavà, 1984.
- SOLER VIDAL, Josep "Plet de termes i de pastures entre Gavà i Viladecans". XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat-Amics d'El Prat, El Prat, 1985.
- SUBIRANA OLLE, Rafael Persones, coses i records d'Esparraguera Esparraguera, 1985.
- SUBIRANA OLLE, R. Apunts arqueològics d'Esparraguera Esparraguera 1956.
- SYNDICAT COOPERATIU AGRICOL "Les Arpelles del Baix Llobregat". Baix Llobregat. Estatut de Les Arpelles del Baix Llobregat. Baix Llobregat, Barcelona, 1901.
- TARDA, Joan i BOTELLA, Josep Cercant la nostra història: Cornellà de Llobregat, Barcelona, 1979.
- TARRADELL, M. "Problemes actuals de l'arqueologia del Baix Llobregat" I Jornades d'Estudis sobre el Baix Llobregat, Martorell, 1982.
- TARRADELL, M. "Sobre el poblamiento romano en el Pla de Barcelona". Quaderns de Arqueologia, n. XVII, Barcelona, 1974.
- TENAS ALIBES, Antonino Notes històriques del poble i parròquia de Sant Just Desvern, Barcelona, 1947.
- TORT MENSA, Joan Breu història de Molins de Rei Ajuntament de Molins de Rei, Molins de Rei, 1979.
- TRIBO TRAVERIA, Gemma "Formes d'explotació de la terra al Baix Llobregat el segle XIX: reflexions entorn de l'emfiteusi". II Col·loqui d'Història Agrària, Barcelona-Olot-Girona, 1986.
- TRIBO TRAVERIA, Gemma "Propietaris barcelonins al Baix Llobregat a mitjan segle XIX; una aproximació als casos de Cornellà, Sant Boi i Viladecans". II Congrés d'Història del Pla de Barcelona. IMH de l'Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1985.

-TRIBO TRAVERIA, Gemma "De l'agricultura extensiva a l'especialització; reflexions sobre l'agricultura dels segles XIX i XX" dins Coneguem la història de la Vila, Molins de Rei, 1986.

-TRIBO TRAVERIA, Gemma "Els Malcontents a Molins de Rei: una reflexió sobre la insurrecció de 1827" dins Guerrilles al baix Llobregat Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Montserrat, 1986.

-TRIBO TRAVERIA, Gemma "La propietat agrària a Gavà (segles XVIII-XIX)" L'Aveng, n. 68., Barcelona, 1984.

-TRIBO TRAVERIA, Gemma "Gavà, canvis en l'estructura de la propietat agrària durant el segle XIX". XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat-Amics d'El Prat, El Prat, 1985.

-TRIBO TRAVERIA, Gemma "Formació de l'estructura agrària gavanenca del segle XVIII a l'actualitat". I Col·loqui d'Història Agrària, Barcelona, 1978.

-TRIBO TRAVERIA, Gemma De l'arrencada del segle XVIII a les transformacions agràries actuals: el cas de Gavà. Memòria de llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1977.

-UNIO DE PAGESOS Reflexions i propostes per una política d'ordenació i protecció de l'agricultura del Baix Llobregat, Baix Llobregat, 1980.

-VALLS BROQUETES, Orensi La vila d'Esparraguera i el seu terme Igualada, 1961.

-VALLS BROQUETES, ORENCI Topografia mèdica d'Esparraguera, Igualada, 1933.

-VILA VALENTI, J. "L'originalitat comarcal del Baix Llobregat". I Jornades d'Estudis sobre el Baix Llobregat Martorell, 1982.

-VIVES BOU, Pere Población y economia del Hospitalet pre-industrial (el Barón de Maldá, cognilta?? de la transición a la ciudad contemporánea) Publicacions de la Ponència de Cultura de l'Ajunt. de L'Hospitalet, L'Hospitalet, 1977.

-VIVES SABATE, Ricard L'ermita de Bellvitge i els seus goigs L'Hospitalet de Llobregat, 1977.

-VIVES, Miquel "El riu Llobregat, element definidor de la nostra comarca". III Jornades d'estudis sobre el Baix Llobregat Martorell, 1984.

1.2.2. Bibliografia de Catalunya

- AGUILO, Isidoro La tierra labrantia y el trabajo agricola en la provincia de Barcelona. Barcelona, 1897.
- AGUSTI, Miquel Llibre dels Secrets d'Agricultura. Esteve Libreros, Barcelona, 1617.
- ALBAREDA, Joaquim i FIGUEROLA, Jordi "Una visió de la comarca d'Osona: anàlisi del control social en una comarca d'economia ducal". Seminari Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració 1875-1923. Lleida, 1987.
- AMAT CORTADA i SENJUST, Rafel Excursions d'En ... per Catalunya i Rosselló en l'últim quart del segle XVIIIè. Centre Excursionista de Catalunya, Barcelona, 1919.
- ANDREU SUGRANYES, J. "Aproximació a les formes d'explotació indirecta de la terra al Camp de Tarragona entre els segles XVII i XIX". II Col.loqui d'Història Agrària. Barcelona-Olot-Girona, 1986.
- ANDREU SUGRANYES, Jordi "Propietat i relacions socials a l'agricultura de Reus: segles XVIII i XIX". Manuscrits, n. 2., Barcelona, 1981.
- ANGUERA, Pere "La Restauració a la Catalunya Urbana (1875-1900)". Seminari Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració 1875-1923. Lleida, 1987.
- ANGUERA, Pere Propaganda política i processos electorals al Baix Camp: 1869-1873. Publicacions de l'Associació d'Estudis Reusencs, Reus 1985.
- ANGULO, Isidoro de Artículos del socio del Instituto Agrícola Catalan de San Isidro... Barcelona, 1852.
- ANONIM Ressenya en defensa de les vinyes a rabassa morta y modo práctico de amillararlas. Barcelona, 1861.
- ASOCIACION DE PATRONOS VAQUEROS Estatutos de la Asociación de Patronos Vaqueros. Barcelona, 1929.
- BADOSA COLL, Elisa "El desenvolupament de tres explotacions agrícoles en el segle XVIII". Estudis d'Història Agrària CEHI, n. 1. Curial, Barcelona, 1978.
- BADOSA, Elisa Explotació agrícola i contractes de conreu (1670-1840). Les finques del clergat de Barcelona. Barcelona, 1985.
- BAILLY-BAILLIERE-RIERA Guía General de Cataluña, 1916. Barcelona, 1916.
- BALCELLS GONZALEZ, Albert El problema agrari a Catalunya (1890-1936).- La qüestió rabassaire. Nova Terra - La Llar del Llibre Barcelona, 1968-1983.

- BALCELLS GONZALEZ, Albert Història dels Països Catalans, coordinada per Edhasa, Barcelona, 1980.
- BALCELLS GONZALEZ, Albert "La Historiografia de la Catalunya Contemporànea" dins Historiografia española contemporànea, dirigida per Tuñón de Lara. X Coloquio del Centro de Investigaciones Hispánicas de la Universidad de Pan. Balance y resumen.
- BALCELLS GONZALEZ, Albert "La conflictividad social agraria en Catalunya y la Unió de Rabassaires hasta 1939". Agricultura y Sociedad, n. 2, 1977.
- BARBA ROCA, Manuel Observaciones generales sobre el actual estado de la agricultura en Catalunya. Memòria que en la Real Academia de Ciencias Naturales y Artes de Barcelona leyó en 11 de abril de 1737. Fundació Josep Mallot i Palmés, Barcelona, 1964.
- BARBAZA, Yvette Le paysage humain de la Costa Brava. Armand Colin, Paris, 1966.
- BENAUl BERENQUER, Josep Maria "Dues ciutats i dues polítiques. Sabadell i Terrassa 1900-1923" Seminari Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració 1875-1923. Lleida, 1987.
- BENELBAS, Lleó Economia agraria de Catalunya. Ketres, Barcelona, 1981.
- BENELBAS, Lleó El canvi de l'agricultura i l'adaptació de la política econòmica (1960-1975). Tesi de doctorat, Facultat d'Econòmiques, Barcelona.
- BLASI, Pere Les terres catalanes. Aymà, Barcelona, 1954.
- BORRELL MACIA, Antoni Los censos enfitéuticos en Catalunya. Bosch, Barcelona, 1948.
- BROCA, Guillem Maria Historia del Derecho de Catalunya. Barcelona, 1918.
- BULBENA, Glòria Barcelona, trossos de vida i records de l'ahir. Pòrtic, Barcelona, 1976.
- CALATAYUD GINER, Salvador Agricultura y capitalismo. El Desarrollo Agrario Valenciano durante la segunda mitad del siglo XIX: la Ribera del Xuguer. Tesis de Doctorado. Universidad de Barcelona, 1986.
- CALDERO, D.F. Javier Información acerca de la crisis agrícola abierta por la Diputación Provincial de Barcelona. Barcelona, 1895.
- CALVO CALVO, Angel Los grandes propietarios y la República: el Instituto Agrícola Catalán de San Isidro. CEHI- Fondation Internationale d'Etudes Historiques et Sociales sur la Guerre Civile d'Espagne (FIEHS). Col.loqui sobre la Guerra Civil d'Espagna, abril 1979.
- CAMARA OFICIAL AGRICOLA Informe sobre la tabla de valores para su aplicación en la investigación de la riqueza rústica y pecuaria.

Cámara oficial Agrícola de Barcelona, Barcelona, 1943.

-CAMINAL, Montserrat Institut Agrícola Català de Sant Isidre 1851-1901. Tesis de doctorat inèdita, Universitat de Barcelona, 1979.

-CAMINAL, Montserrat "El IACSI: de la política de grups de pressió a la política regionalista". II Col·loqui d'Història Agrària, Barcelona-Olot-Girona, 1986.

-CAMINAL, Montserrat "El IACSI davant de la fil·loxera: primeres mesures i el sindicalisme corporatiu (1874-1911)". Congrés Històric Internacional del Centenari de la fil·loxera i el Cava, Centre d'Estudis d'Història Rural, CEHI, Sant Sadurní d'Anoia, octubre 1987.

-CAMINAL, M.; CANALES, E.; SOLA, A. i TORRAS, J. "Moviment de l'ingrés senyorial a Catalunya (1770-1835)". Recerques, n. 8, 1978.

-CAMPS ARBOIX, J. Història de l'agricultura catalana. Táber, Barcelona, 1969.

-CAMPS ARBOIX, J. i ROCA, F. Les cases pairals catalanes. Destino, Barcelona, 1965.

-CANALES, Esteve "Sobre producció a la comarca de la Selva: Els torres de Cartellà, 1616-1859". Estudis d'Història Agrària CEHI, n. 1. Curial, Barcelona, 1978.

-CARBONELL ESTELLER, M. "Plets i lluita anti-senyorial. El Ducat de Cardona a les acaballes de l'Antic Règim". Pedrables, n. 3, 1983.

-CARBONELL ESTELLER, Montserrat "Els comunals i la societat pagesa. Un exemple de l'Alt Urgell (finals s. XVIII-principis s. XIX)". Recerques, n. 13, Curial, Barcelona, 1983.

-CARDO SOLER, Josefa L'evolució dels conreus del Camp de Tarragona a partir de l S. XVIII. Institut d'Estudis Vallencs, Valls, 1983.

-CARESMAR, Jaume Carta al Baró de la Linde. Estudi introductori "Un igualad í del segle XVIII" per Joan Mercader. Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada, Igualada, 1979.

-CARESMAR, Jaume Discurso sobre la Agricultura, comercio e industria, con inclusion de la consistencia y estado en que...... Manuscrit de la Biblioteca de Catalunya, 143 bis.

-CARRERA PUJAL, Jaume Historia política de Cataluña en el S. XIX, 7 vols. Bosch, Barcelona, 1957-58.

-CARRERA PUJAL, Jaume La economía de Cataluña en el siglo XIX, 4 vols. Bosch, Barcelona, 1961.

-CARRERAS CANDI, Francesc "Notes sobre l'origen de l'emfiteusi en el territori de Barcelona". Revista Jurídica de Catalunya. Barcelona, 1909-1910.

-CARRERAS VERDAGUER, Carles "Les agregacions municipals de 1897 a Barcelona. El cas de Sants, i Carreras Candi" dins

El Pla de Barcelona i la seva història. La Magrana- IMH de l'Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1984.

-CASANOVAS CANUT, Sebastià Memòries d'un pagès del segle XVIII. Curial, Barcelona, 1978.

-CHEVALIER, Marcel El Paisatge de Catalunya. Enciclopèdia de Catalunya Barcino, Barcelona, 1928.

-CODINA VILA, Jaume "Agricultura, industrialització i creixement urbà a l'època contemporània, l'annexió de municipis al de Barcelona" dins El Pla de Barcelona i la seva història La Magrana- IMH de l'Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1984.

-COLOME FERRER, J. "El conflicte rabassaire a la comarca de l'Alt Penedès a finals del segle XIX". II Col.loqui d'Història Agrària. Barcelona-Olot-Girona, 1986.

-COLOME FERRER, Josep L'expansió vinícola, la fil.loxera i el problema rabassaire. Memòria de llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1986.

-COMES SORRIBES, J. Formulari català de documents notarcials. Barcelona, 1932.

-COMPANIA DE LOS FERROCARRILES DE TARRAGONA a Martorell i Barcelona Memoria para la Junta General de Accionistas de la ...1875, 1881-1896.

-COSTAFREDA, Mercè "Apunts sobre el catalanisme a Reus i Tarragona durant la Restauració". Seminari Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració 1875-1923. Lleida, 1987.

-COTS CASTAÑE, Albert Aproximació a l'estudi dels conflictes senyorials a Catalunya 1751-1837. Memòria de llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1984.

-COTS CASTAÑE, Albert "Aproximació a l'estudi dels conflictes senyorials a Catalunya (1751-1808)". Recerques, n. 6.

-CULLA, Joan B. "La Catalunya urbana, 1900-1923". Seminari Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració 1875-1923. Lleida, 1987.

-DALMASES, Esteve i PAGES, Montserrat L'evolució de l'agricultura al terme municipal de la ciutat de Vic al S. XVIII. Tesi de llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona, 1974.

-DALMAU CARLES, Josep Aritmética razonada y nociones de álgebra. Tratado teórico-práctico-demostrado con aplicación a las diferentes cuestiones mercantiles. Dalmau, Carles i Pla, SA Girona, 1940.

-DANTI RIU, J. El Vallès Oriental al S. XVIII: evolució demogràfica i econòmica. Memòria de llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1978.

-DANTI RIU, J. "La producció agrària en una vila del Vallès Oriental a la segona meitat del S. XVII: delmes de Martorelles 1657-1714", Pedralbes, n. 1, 1981.

-DANTI RIU, J. "Granollers i comarca als S. XVI i XVII: evolució demogràfica i econòmica". *Revista Catalana de Geografia*, n. 18, 1982.

-DIPUTACION PROVINCIAL DE BARCELONA *Memoria referente al proyecto de que se encarguen a esta corporación los servicios de repartimiento, cobranza e investigación de Contribución Directa de la Provincia.* Barcelona, 1899.

-DIPUTACION DE BARCELONA *Informe de la Comisión Inspectoradora de Viveros y plantaciones de vides americanas creada por la Excma. Diputación de esta provincia con acuerdo de 3 de febrero de 1892.* Diputació de Barcelona, Barcelona, 1893.

-DIVERSOS AUTORS *I Col·loqui d'Història Agrària.* Barcelona 13-15 d'octubre 1978. Institució Alfons el Magnànim, València, 1983.

-DIVERSOS AUTORS "Els rabassaires". *L'Aveng*, n. 10, 1978.

-DIVERSOS AUTORS "El món agrari a la Catalunya Moderna". *L'Aveng* n. 26 1980.

-DIVERSOS AUTORS *Estructura social i econòmica del camp català.* La Magrana-Institut Municipal d'Història. Barcelona, 1983.

-DIVERSOS AUTORS *Història i antropologia en memòria d'Àngel Palerm,* 1985.

-DIVERSOS AUTORS *La immigració a Catalunya.* Col. Notes de Societat Materials S.A. 1968.

-DIVERSOS AUTORS *Gran Enciclopèdia Catalana,* 13 vols. Enciclopèdia Catalana, S.A. Barcelona, 1969-1979.

-DIVERSOS AUTORS *Gran Geografia Comarcal de Catalunya,* 19 vols., i en especial, el vol. 8 "El Barcelonès i el Baix Llobregat" Enciclopèdia Catalana S.A. Barcelona, 1982.

-DIVERSOS AUTORS *Història de Catalunya,* 6 vols. Salvat, Barcelona, 1978.

-DIVERSOS AUTORS *Història i Antropologia a la memòria d'Àngel Palerm* Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat, 1984.

-DIVERSOS AUTORS "La qüestió de la parceria". *Revista Jurídica de Catalunya*, vol. X, diverses col·laboracions, 1904.

-DOMENECH, Antonio *Memoria del estado actual de la agricultura y Botánica.* Barcelona, 1842.

-DUARTE, Angel "Política republicana a finals de segle i sistema de la Restauració". *Seminari Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració 1875-1923.* Lleida, 1987.

-DURAN BAS, MANUEL *Memoria acerca de las Instituciones del Derecho Civil de Catalunya,* escrita con arreglo a lo dispuesto en el R.D. de 2

de febrero de 1880. Edició homenatge a càrrec de la Diputació de Barcelona, Barcelona, 1883.

-DURAN CAÑAMERAS, F. Els drets dels Marquesats de Vilafranca. Imprenta Elzeviriana, Barcelona, 1922.

-DURAN CAÑAMERAS, F. El problema agrario en Cataluña (la cuestión de la rabassa morta). Barcelona, 1932.

-ESTALELLA, Helena La propietat de la terra a les comarques gironines. Col·legi Universitari de Girona, Girona, 1984.

-ESTASEN, Pere "Instituciones económicas y jurídicas de Cataluña que resuelven el problema social del campo". Revista Jurídica de Cataluña. Barcelona, 1906.

-EXPOSICION Exposición de la Comisión directiva de la Asociación de propietarios de la provincia de Barcelona, puesta a vuestros reales pies (...) para remover los obstáculos que se oponen al cultivo y salida del cáñamo indígena. Barcelona, 1846.

-EXPOSICION Exposición al Congreso de Señores Diputados por la Comisión Directiva de la Asociación de Proprietarios de la Provincia de Barcelona contra el proyecto de ley sobre reforma de Landemios..., Barcelona, 1847.

-EXPOSICION Exposición dirigida a las Cortes por algunos propietarios de censos y dominios directos radicados en Cataluña contra el proyecto de ley sobre reforma de landemios. Barcelona, 1847.

-FAGES DE ROMA, N. Cartilla rural en aforismes catalans. Figueres, 1849.

-FALGUERA, Felix Maria Conferencias de Derecho Civil Catalan. Ateneo Barcelones, 1889.

-FELIU MONTFORT, Gaspar "El cens de població de 1717. Exemples d'ocultacions a les terres de Lleida". Pedralbes, n. 3, 1983.

-FELIU MONTFORT, Gaspar "L'estudi serial dels capbreus com a font per la història agrària: l'exemple de Palau d'Anglerola" a I Col·loqui d'Història Agrària. València, 1983.

-FERRER ALOS, Llorenç Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya Central (segles XVIII-XIX). Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat, 1987.

-FERRER ALOS, Llorenç "Familia i església en la pagesia benestant catalana (s. XVIII-XIX): el cas del mas Vila del Solar d'Artés". II Col·loqui d'Història Agrària. Barcelona-Olot-Girona, 1986.

-FERRER ALOS, Llorenç; SEGURA, A. i SUAU, J. "Confecció dels 'amillaraments' i poder local: els municipis del Pla de Barcelona, 1851-1874". III Jornades d'Estudis d'Història Local. Institut d'Estudis Balearics, Mallorca, 1985.

-FERRER ALOS, Llorenç "L'estructura de la propietat i de l'explotació en un vinyar de la Catalunya Central: el Bages als segles XVIII i XIX". Recerques, n. 6, Barcelona.

-FERRER ALOS, Llorenç; SEGURA, A. i SUAU, J. "L'estructura de la propietat de la terra al Pla de Barcelona durant la segona meitat del segle XIX". Recerques, n. 6.

-FERRER ALOS, Llorenç i SERRA COMA, R. "Un qüestionari de Francisco de Zamora (1789)". Estudis d'Història Agrària. CEHI, 5. Curial, Barcelona, 1985.

-FERRER ALOS, Llorenç "Censals, vendes a carta de gràcia i endeutament pagès al Bages (s. XVIII)". Estudis d'Història Agrària CEHI, 4. Curial, Barcelona, 1983.

-FIGUEROLA, Laureà Estadística de Barcelona en 1849.

-FOMENTO DEL TRABAJO NACIONAL Manifiesto del Instituto de "Al País productor y contribuyente". Barcelona, 1887.

-FONTANA LAZARO, J. "Comercio colonial e industrialización: una reflexión sobre los orígenes de la industria moderna en Cataluña" dins Agricultura, comercio colonial y crecimiento económico en la España Contemporánea. Ariel, Barcelona, 1974.

-FRADERA, Josep Maria "El comercio de cereales y la producción de 1820 (el caso catalán)". Agricultura y Sociedad, 30, Madrid, 1984.

-FRADERA, Josep Maria "Evolució del delme i de les finances de Santa Maria de Mataró 1727-1835" a I Col·loqui d'Història Agrària. València, 1983.

-FRIGOLA, D. Vicente de Relación de los pueblos de que consta el Principado de Cataluña. Barcelona, 1824.

-GARRABOU SEGURA, Ramon La evolución de la estructura agraria de la Segarra desde el S. XVIII hasta nuestros días. Tesi de Llicenciatura, Universitat Central de Barcelona, 1962.

-GARRABOU SEGURA, Ramon "Sobre la formació del mercat català en el S. XVIII: una primera aproximació a base dels preus dels grans a Tàrrrega (1732-1811)". Recerques, n. 1, 1970.

-GARRABOU SEGURA, Ramon "Cultius, collites i rendiments a la Segarra i Alt Anoia : els comptes d'unes dinques de Guillona, St. Martí i Castellfollit de Rimbregós". Estudis d'Història Agrària, 1, 1978.

-GARRABOU SEGURA, Ramon i SERRA, E. "L'agricultura catalana nei secoli XVI-XX". Studi Storici, 2, 1980.

-GARRABOU SEGURA, Ramon i SERRA, E. "Els estudis d'història agrària a Catalunya". I Col·loqui d'Història Agrària. Institut Alfons el Magnànim, València, 1983.

-GENERALITAT DE CATALUNYA Els contractes de conreu a Catalunya.

Documents per al seu estudi. Departament de Justícia i Dret de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1933.

-GENERALITAT DE CATALUNYA Els contractes de conreu a Catalunya. Documents per al seu estudi. Barcelona, 1933.

-GENERALITAT DE CATALUNYA Població de Catalunya 1936. Barcelona, 1937.

-GENERALITAT DE CATALUNYA Boscós no declarats d'utilitat pública. Bases per la seva explotació. Germans i Cia. Barcelona, 1932.

-GENERALITAT DE CATALUNYA Ley de contratos de arrendamientos de fincas rústicas. Barcelona, 1935.

-GIRALT RAVENTOS, E. "La viticultura y el comercio catalan del S. XVIII". Estudios de Historia Moderna. 1952.

-GIRALT RAVENTOS, E. "Evolució de l'agricultura al Penedès. Del Cadastre de 1717 a l'època actual". Actes i comunicacions de la I Assemblea Intercomarcal del Penedès i Conca d'Odena. 1952.

-GIRALT RAVENTOS, E. "El conflicto 'rabassaire' y la cuestión agraria en Cataluña hasta 1936". Revista del Trabajo. Imprenta Nacional del BOE, Madrid, 1958.

-GIRALT RAVENTOS, E. "Técnicas, rendimientos y mutaciones agrícolas en una finca catalana del S. XVIII". Première Conférence Internationale d'Histoire Economique. Stockholm, 1960.

-GIRALT RAVENTOS, E. "La propietat y l'explotació de la terra durant el segle XIX" a Història de Catalunya, vol. V Salvat, Barcelona, 1978.

-GIRALT RAVENTOS, E. "Introducción del guano como fertilizante agrícola en el País Valenciano y Cataluña" a Dos Estudios sobre el País Valenciano. Valencia, 1979.

-GIRALT RAVENTOS, E. "Les tècniques de la viticultura abans de la fil·loxera". L'Avenc, 30. 1980.

-GIRALT RAVENTOS, E. "L'elaboració del vi abans de la fil·loxera". L'Avenc, 31. 1980.

-GIRALT RAVENTOS, E. "Tècniques, conreus i rendiments". Col·loqui sobre Parrat, present i futur de l'agricultura catalana. Mecanografiat Paris, 1982.

-GIRALT RAVENTOS, E.; TERMES, J. i BALCELLS, A. Els moviments socials a Catalunya, País Valencià i les Illes. Cronologia 1800-1939. Nova Terra. Barcelona, 1967.

-GIRALT RAVENTOS, E. Col·laboracions a Un segle de vida catalana. dirigit per F. Soldevila, Barcelona.

-GIRALT RAVENTOS, E. "Família, afers i patrimoni de Jaume Cortada, mercader de Barcelona, baró de Maldà". Recerques, 6.

- GIRONA TRIUS, P. "La invasión filoxérica en España". Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona, vol. XXVI. Barcelona, 1942.
- GIRONA TRIUS, P.; BOIX, J.M. i JANSANA, A. La rabassa morta. Informe al Instituto de Reformas Sociales. IACSI, Barcelona, 1923.
- GRANADOS GARCIA, Josep-Oriol "Los primeros pobladores del Pla" dins El Pla de Barcelona i la seva història. La Magrana-IMH de l'Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1984.
- GRAU BISCOSA, M. El conreu de l'olivera a Mallorca a mitjan segle XIX: sistema de conre, organització del treball, rendiments i productivitat segons les dades de l'Interrogatori fiscal de 1850-51. Memòria de Llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1981.
- GRAU, R. i LOPEZ, M. "Empresari i capitalista a la manufactura catalana del S. XVIII. Introducció a l'estudi de les fàbriques d'indianes". Recerques, 4. 1974.
- GRIERA, A. "El jou, l'arada i el llaurar". Butlletí de Dialectologia Catalana, XI. 1923.
- GUTIERREZ POCH, M. "La lluita antifil.loxèrica a l'Alt Empordà. L'aixecament de LLars (1880)". II Col·loqui d'Història Agrària. Barcelona-Olot-Girona, 1986.
- HINOJOSA, Eduardo de "Le servage en Catalogne". Annales Internationaux d'Histoire. Paris, 1902.
- HINOJOSA, Eduardo de "La receptive du Droit romain en Catalogne". Mélanges Fitting, t. III, traducció del Butlletí de l'Acadèmia de Belles Lletres de Barcelona. Barcelona, 1910.
- HINOJOSA, Eduardo de El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la Edad Media. Madrid, 1905.
- IGLESIES, Josep "Pere Gil S. I (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya, seguit de la transcripció del llibre Primer de la historia catalana en lo qual se tracta de historia o descriptio natural ço es de coses naturals de Cathalunya segons el manuscrit de l'any 1600, inèdit del Seminari de Barcelona." Quaderns de Geografia, I. 1949.
- IGLESIES, Josep Distribució comarcal de la població catalana a la primera meitat del S. XVI. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1957.
- IGLESIES, Josep "Indagaciones sobre la población de Cataluña en la primera mitad del siglo XIX". Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes, vol. XXXVII. Barcelona, 1967.
- IGLESIES, Josep La crisis agraria de 1879-1900. La fil.loxera a Catalunya. Ed. 62, Barcelona, 1968.
- IGLESIES, Josep El cens del comte de Floridablanca, 2 vols. Fundació Salvador Vives i Casajoana, Barcelona, 1969-1970.

-IGLESIAS, Josep Estadísticas de población a Catalunya en el primer vicenni de l S. XVIII, 3 vols. Fundació Vives Casajoana, Barcelona, 1974.

-IGLESIAS, Josep El fogatge de 1553. Fundació Vives Casajoana, Barcelona, 1979.

-IGLESIAS, Josep Singularidades de la Historia Natural del Principado de Catalunya: text de l'any 1737 transcrit segons els manuscrits de la Biblioteca Nacional i del Palau Reial de Madrid a cura de ... Fundació Josep Marcot i Palmes, Barcelona, 1963.

-INSTITUCIO CATALANA D'HISTORIA NATURAL Natura, ús o abús? Llibre blanc de la gestió de la Natura als Països Catalans. Barcino, Barcelona 1976.

-INSTITUT AGRICOLA CATALA DE SANT ISIDRE El problema de la alimentación en las grandes poblaciones y especialmente en Barcelona. Barcelona, 1916.

-IRADIER, Teodor de Catecismo del ciudadano. Publicaciones del Directorio Militar, 1923.

-IZARD, M. Manufactureros, industriales y revolucionarios. Crítica Barcelona, 1979.

-JOVE, Antoni "Riquesa, espai urbà i control polític a la Lleida de 1887". Seminari Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració 1875-1923. Lleida, 1987.

-LLOBET, S. "Una descripción geográfica de Cataluña". Hispania, 25. Madrid, 1946.

-LLOBET, S. "De geografía agraria en la comarca del Maresme". Estudios geográficos, 58 y 59. Madrid, 1955.

-LLOVET MONTROS, Josep "Contribución al estudio general de la agricultura en la provincia de Barcelona". Anales de la Escuela de Peritos Agrícolas y de especialidades agropecuarias y de los servicios técnicos de Agricultura, vol. VII. Barcelona, 1958.

-LLUCH, Ernest El pensament econòmic a Catalunya (1760-1840) Ed. 62, Barcelona, 1973.

-LLUCH, Ernest "El cens del comte de Floridablanca de 1787 (part de la Vall d'Aran)". Recerques, 11. 1981.

-LOPEZ ESTUDILLO, Antonio "Conflictividad social agraria del último tercio del siglo XIX en Cataluña". II Col·loqui d'Història Agrària. Barcelona-Olot-Girona, 1986.

-LOPEZ ESTUDILLO, Antonio "Federalismo, campesinado y métodos de restablecer el control político en la Restauración". Seminari Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració 1875-1923. Lleida, 1987.

-LOPEZ GUALLAR, Marina "Una mera fuente para la historia de Barcelona: el Registro de Hipotecas". Estudios históricos y documentos de los Archivos de Protocolos, vol. IV. 1974.

-LOPEZ GUALLAR, Marina i TATJER, Mercè Inventari dels oficis i comptadores d'Hipotecues de Catalunya. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona, 1986.

-LOPEZ GUALLAR, Marina i TATJER, Mercè "Observaciones sobre la historia de los Oficios de Hipotecas en Cataluña 1768-1861". Revista Crítica de Derecho Inmobiliario, n. 560. Madrid, 1984.

-MALUQUER DE MOTES, J. "La revolució industrial a Catalunya". L'Aveng, 73. 1984.

-MALUQUER DE MOTES, J. "Les relacions entre agricultura i industria en el desenvolupament capitalista català del vuitcents. Algunes hipòtesis". I Col·loqui d'Història Agrària. València, 1982.

-MANCOMUNITAT DE CATALUNYA Les Sindicats Agrícoles de Catalogne à l'Exposition de la Cooperation et Oeuvres Sociales de Gaudi. Mancomunité de Catalogne, 1924.

-MANCOMUNITAT DE CATALUNYA, Oficina d'Estudis Jurídics Projecte de regulació dels censos, rabassa morta i terratge a Catalunya. Imprenta Casa de Caritat, Barcelona, 1923.

-MARTI BONET, J.M. i altres Processo de l'Arxiu Diocesà de Barcelona. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1984.

-MARTINEZ SHAW, Carlos "La economia de Riudoms en la primera mitad del s. XVIII" . I Col·loqui d'Història Agrària. Mecanografiat?, 1978.

-MARTINEZ SHAW, Carlos "Per una història de la societat pagesa tradicional: les formes de treball. La fabricació d'aiguardent". L'Aveng, 32. 1980.

-MARTINEZ SHAW, Carlos Cataluña en la Carrera de Indias. Crítica Barcelona. 1981.

-MASPONS ANGLASELL, F. "El contracte de masoveria". Miscel·lània Borrell i Soler. Barcelona, 1962.

-MASPONS CAMARASA, J. "Agricultura" a CARRERAS CANDI, F. Geografia de Catalunya, Vol. I.

-MAURIN, Joaquin El problema agrario en Cataluña. Leviatan.

-MAYAYO ARTAL, Andreu La Conca de Barberà: 1890-1939. De la crisi agrària a la Guerra Civil. Centre d'Estudis de la Conca de Barberà, Montblanc, 1986.

-MAYAYO ARTAL, Andreu "El naixement del moviment cooperatiu a la Conca de Barberà". Estudis d'Història Agrària CEHI, 5. Curial, Barcelona, 1985.

- MAYAYO ARTAL, Andreu "Història local i història total". La història i els joves historiadors catalans. La Magrana-IMH de l'Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1986.
- MERCADER RIBA, Joan "Una visión pesimista de la economía catalana después de la Guerra de Sucesión". Estudios de Historia Moderna, V. Barcelona, 1955.
- MERCADER RIBA, Joan "L'establiment del Reial Cadastre a Catalunya i la seva fonamentació econòmica i social". Miscel·lània Fontceré. Gustau Gili S.A. Barcelona, 1961.
- MERCADER RIBA, J. Felip V i Catalunya. Ed. 62, Barcelona, 1968.
- MERCADER RIBA, J. Els capitans generals (S. XVIII). Vicens Vives, Barcelona, 1980.
- MIR, Conxita Lleida (1890-1936): caciquisme polític i lluita electoral. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1985.
- MOLL, Isabel i SUAU, Jaume "Senyors i pagesos a Mallorca (1718-1860/70)". Estudis d'Història Agrària CEHI, 2. Curial, Barcelona, 1979.
- MORAN OCERINJAUREGUI, Josep "Can Feló, notes històriques d'un casal de les Corts (segles XIII-XIX)" dins El Pla de Barcelona i la seva història. La Magrana-IMH de l'Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1984.
- MOREU REY, E. Revolució a Barcelona el 1789. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1967.
- NADAL FARRERAS, Joaquim La introducción del Catastro en Gerona. Publicaciones de la Cátedra de Historia General de España, Universidad de Barcelona, 1971.
- NADAL FARRERAS, Joaquim "Una font important per a la història econòmica de Catalunya: El Reial Cadastre 1715-1845". Homenatge al Dr. J. Reglà Campistol. Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de València, València, 1975.
- NADAL FARRERAS, Joaquim "La industrialització al Gironés: l'exemple de Salt". Recerques, 6. Barcelona, 1976.
- NADAL FARRERAS, Joaquim i WOLF, Ph. Història de Catalunya. Oikos-Tan, Barcelona, 1983.
- NADAL OLLER, Jordi "Demografia i economia en el origen de la Cataluña Moderna. Un ejemplo local: Palamós (1705-1839)". Estudios de Historia Moderna, VI. 1956-1959.
- NADAL OLLER, Jordi "La població catalana als S. XVI i XVII" a Història de Catalunya. Salvat, Barcelona, 1978.
- NADAL OLLER, Jordi "La població catalana en el S. XVIII" a Història de Catalunya, col. IV. Salvat, Barcelona, 1978.

- NADAL OLLER, Jordi "La població" a Història de Catalunya dirigida per NADAL FARRERAS, Joaquim i WOLF, Ph. Oikos-Tan, Barcelona, 1983.
- NADAL OLLER, Jordi i GIRALT RAVENTOS, E. La population catalane de 1553 a 1717. L'immigration française et les autres facteurs de son développement. SEVPEN, Paris, 1960.
- NADAL OLLER, Jordi i GIRALT RAVENTOS, E. Barcelona en 1717-1718. Un modelo de sociedad preindustrial. Separata de Homenaje a D. Ramon Carraude. Madrid, 1963.
- NAVARRO MAS, J. Memoria sobre la viña, su plantación y propagación. Barcelona, 1797.
- NAVARRO MIRALLES, Luis J. "Aproximación a un estudio de la agricultura del corregimiento de Tarragona en la primera mitad del S. XVIII, a través del Real Catastro". Congreso de Historia Rural, siglos XV al XIX. Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1984.
- NAVARRO MIRALLES, Luis J. "Base catastral para los tipos de cultivos y propiedades. Montroig, 1797" I Col·loqui d'Història Agrària. 1978.
- NAVARRO MIRALLES, Luis J. "Un ejemplo de agricultura en el Campo de Tarragona. El Catllar 1788". Quaderns d'història tarraconense, III. 1982.
- NEGRE PASTELL, Pelai "Un antiguo contrato de establecimiento de un manso". Anales del Instituto de Estudios Gerundenses. Girona, 1947.
- NOGUERA GUZMAN, R. "El precario y la 'precaria' (Notas para la historia de la enfiteusis)". Estudios históricos y documentos de los archivos de protocolos. Col·legi Notarial de Barcelona II, Barcelona, 1950.
- NOGUERA GUZMAN, R. "De la enfiteusis a la entiteusis". Conferència del cicle de l'Academia Matritense del Notariado. Anales de la entidad. Madrid, 1947.
- PARES, Sebastià "La Boïga". Revista Jurídica de Catalunya. Barcelona, 1916.
- PARES, Sebastià "Contratación agraria en el Alto Penedés durante el S. XIX". La Notaría. Barcelona, 1944.
- PARES, Sebastià "Reminiscencias feudales en un capbreu del S. XVII". Estudios históricos y documentos de los archivos de protocolos. Col·legi Notarial de Barcelona II. Barcelona, 1950.
- PARES, Sebastià "Venta a carta de gracia en Cataluña. Estudio de Derecho Civil Catalan". Revista Jurídica de Cataluña, Vol. XVI. Barcelona, 1910.
- PASCUAL DOMENECH, Pere "Carlisme i societat rural, la Guerra dels Set Anys a la Conca d'Odena". Recerques, 10. Curial, Barcelona, 1980.
- PASCUAL DOMENECH, Pere El ferrocarril en Cataluña (1843-1866).

Estudio sobre las causas que determinaron el colapso de los ferrocarriles como negocio capitalista. Tesi doctoral, dirigida por Dr. Jordi Nadal. Universitat Autònoma de Barcelona, desembre 1983.

-PASCUAL DOMENECH, Pere "La masia: autoconsum, circulació monetària i exacció fiscal (1833-1847)" dins Tous mil anys d'història. Barcelona, 1981.

-PERERA, Joaquim Essai sur l'agriculture de la Catalogne. Thèse soutenue en 1897 à l'Institut Agricole de Beauvais devant M.M. les délégués de la Société des Agriculteurs de France par ... Beauvais, 1897.

-PLANES ALBETS, Ramon Conceus, collites i rendiments a la segona meitat del segle XVIII: 1751-1808. Les terres rectorals i la primícia parroquial de Bergús: veïnat de Cardona. Institut d'Estudis Locals Cardona, 1985.

-POCH DE FELIU, Josep L'agriculture dans la province de Gerona, Thèse agricole soutenue en 1909 à l'Institut Agricole international de Beauvais devant Messieurs les Délégués de la Société des Agriculteurs de France par... Beauvis, 1909.

-FONS GURI, J.M. "Un fogatjament desconegut de l'any 1358". Publicado en Boletín de la Real Academia de las Buenas Letras, 30. Barcelona, 1964.

-PORQUERES GIMENEZ, Beatriu Importación y utilización de abonos en los países catalanes 1849-1919. Tesi de Llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1975.

-PORTA BALANYA, J.M. "L'agricultura i la propietat agrària de Vilaverd en el segon quart del S. XVIII". Aplecs de Treballs, 3. Conca de Barberà, 1981.

-PUJOL ANDREU, J. i GARRABOU SEGURA, R. "L'especialització de l'agricultura mediterrània i la crisi: Catalunya i el País Valencià". Seminari La crisi agrària.... Girona, 1986.

-PUJOL ANDREU, J. "La crisis de malvenda del sector vitivinícola català entre 1892 i 1935". Recerques, 19. 1984.

-RANZATO, Gabriele "Industrializzazione spontanea e liberal-democrazia: il caso della 'Manchester Catalana'". Rivista di Storia Contemporanea, 3. 1982.

-REBAGLIATO, J. "Evolució demogràfica i dinàmica social al segle XIX" a Historia de Catalunya, vol. V. Salvat, Barcelona, 1978.

-RELACION Relación de poblaciones de la Diócesis de Barcelona, n.5086. Fd. Bonsoms de la Biblioteca de Catalunya.

-RESUMEN Resumen de propios de Cataluña. Arxiu Diputació de Barcelona, exp. n. 577, lligall n. 34. 1962.

-RIBA, Joan El salario del obrero agrícola. Problemas sociales. Reus,

1913.

- RIERA TUEBOLS, S. "La nissaga dels Salvadors". Avui, 24 novembre 1981.
- RIQUER, Borja de "Burgesos, polítics i cacics a la Catalunya de la Restauració". L'Aveng, 85. Barcelona, 1985.
- ROIG ARMENGOL, R. Memoria acompanyadora al mapa regional vinícola de la província de Barcelona. Barcelona, 1890.
- ROVIRA GOMEZ, S. "Propietats agràries i rendes del clergat parroquial de la comarca del Baix Camp (1829-1840)". I Col·loqui d'Història Agrària. Institut Alfons el Magnànim, València, 1983.
- SALA ARNELLA, Francisco Dictamen presentado a la lección de Agricultura del Ateneo Catalan por una comisión... encargada de estudiar el tema ¿qué medios podrían adoptarse para que no faltasen brazos en las comarcas agrícolas?
- SALARICH, J. Censo de Vich. Barcelona, 1857.
- SALES PINEIRO, Francesc "Les Garrigues de mitjans del segle XIX a l'any 1935: estructura agrària i comportaments polítics". Seminari Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració 1875-1923. Lleida, 1987.
- SANTAMARIA, Victorino La rabassa morta y el deshaucio aplicado a la misma con ... Barcelona, 1893.
- SANTAMARIA, Victorino "Derecho consuetudinario de las provincias de Tarragona y Barcelona, con indicaciones de las de Gerona y Lérida". Contribució a l'obra de dret consuetudinari de Joaquim Costa. Madrid, 1901.
- SEGURA MAS, A. "La pagesia de Sants, del Pla i de la Ciutat de Barcelona el 1723". I Col·loqui d'Història Agrària. València, 1983.
- SEGURA MAS, A. "Proletarització i decadència. Una aproximació a l'evolució dels grans pagesos de Barcelona 1723-1823". Quaderns de L'ICA, 314. 1981.
- SEGURA MAS, A. "El cadastre: la seva història (1715-1845) i la seva importància com a font documental". Estudis d'Història Agrària, 4. 1982.
- SEGURA MAS, A. "El mercat de cereals i llegums a Barcelona 1814-1868". Recerques, 14. 1983.
- SEGURA MAS, A. i SUAU, J. "Notes per a un estudi sobre l'evolució de l'estructura de la propietat de la terra al Pla de Barcelona 1723-1823/41" a Història i antropologia en memòria d'Àngel Fàlerm. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat, 1984.
- SEGURA MAS, A. i SUAU, J. "L'evolució de l'estructura de la propietat de la terra al Pla de Barcelona 1723-1823/41" a El Pla de Barcelona i

la seva història. La Magrana -IMH de l'Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1984.

-SERRA PUIG, Eva La societat rural catalana del s. XVII: Sentmenat. Un exemple local del Vallés Occidental. Memòria de Doctorat, Universitat de Barcelona, 1978.

-SERRA PUIG, Eva "Consideracions entorn de la producció i productivitat agràries de la Catalunya del S. XVII" a Estudis d'Història Agrària, 1. 1978.

-SERRA PUIG, Eva "El règim feudal català abans i després de la Sentència Arbitral de Guadalupe". Recerques, 10. 1980.

-SERRA PUIG, Eva "El règim feudal al camp català" a Estructura social i econòmica del camp català. La Magrana-Institut Municipal d'Història, Barcelona, 1983.

-SERRA PUIG, Eva "Evolució d'un patrimoni nobiliari català durant els segles XVI I i XVIII. El patrimoni nobiliari dels Sentmenat". Recerques, 5. Ariel, Barcelona, 1975.

-SIMON SEGURA, F. "La desamortitzación de Mendizábal en la provincia de Barcelona ". Moneda y crédito, 98. Madrid, 1966.

-SOLA, Angels "La desamortització del trienni a Barcelona i el seu Pla". Estudios históricos y documentos de los archivos de Protocolos, IV. 1974.

-SOLIAS BATET, Maria Immaculada Sindicat Agrícola de Vendrell (1906-1939). Tesi de Llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1972.

-SOFERÀ, A. "Unes reflexions sobre la producció i els rendiments de dues finques agrícoles de la Baixa Noguera al segon Terc del S. XIX". Estudis d'Història Agrària, 1. 1978.

-SUDRIA, Carles "L'ingres agrícola a la Plana de Vic el S. XVIII. Les rendes d'origen agrari" Recerques, 9. Barcelona, 1979.

-SURROCA SENS, Joan "El conreu de l'arròs a l'Empordà durant el segle XVIII". Estudis d'Història Agrària CEHI, 2. Curial, Barcelona, 1978.

-TELLO ARAGANY, Enric "L'estratègia realista comunitària, ¿una opció alternativa de lluita antisenyorial?. Trets generals del cas de Carrera", II Col·loqui d'Història Agrària, Barcelona-Olot-Girona, 1986.

-TELLO ARAGAY, Enric "Una proposta d'anàlisi de la distribució de la riquesa entre els grups socials d'una comunitat". III Jornades d'Estudis Històrics Locals. La Vida quotidiana dins la perspectiva històrica. Institut d'Estudis Balearics, Mallorca, 1985.

-TELLO ARAGAY, Enric "La producció cerealícola a les petites explotacions pageses des Pla de Mallorca (1850-51)". Estudis d'Història Agrària CEHI, 4. Curial, Barcelona, 1983.

-TELLO ARAGAY, Enric "Propietat agrària i percepció de rendes. El

paper de l'endeutament en la distribució social de les terres (Cervera 1744-45)". *Recerques*, 6. Barcelona, 1983.

-TERRADES, Ignasi *Antropologia del campesino catalan*, 2 vols. A. Redondo Editos, Barcelona, 1973.

-TERRADES, Ignasi *Les colònies industrials. Un estudi entorn del cas de L'Ametlla de Merola*. Laia, Barcelona, 1979.

-TERRADES, Ignasi *El món històric de les masies: conjetures generals i casos particulars*. Curial, Barcelona, 1984.

-TORRAS ELIAS, Jaume "Lluita de classes i desenvolupament del capitalisme. (Nota sobre 'Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe' de Robert Brenner)" dins *I Col·loqui d'Història Agrària*. Institut Alfons el Magnànim, València, 1983.

-TORRAS ELIAS, Jaume *La Guerra de los Agraviados*. Universidad de Barcelona, 1967.

-TORRAS ELIAS, Jaume *Liberalismo y rebeldía campesina*. Ariel, Barcelona, 1976.

-TORRAS ELIAS, Jaume "Aguardiente y crisis rural. Sobre la coyuntura vitícola 1793-1832". *Investigaciones económicas*, 1. 1976.

-TORRAS RIBE, J.M. "Evolución de las cláusulas de los contratos de 'rabassa mort a' en una propiedad de la comarca d'Anoia". *Hispania*, 134 1976.

-TORRAS RIBE, J.M. "La revolució industrial a la comarca d'Anoia". *Episodis de la Història*, 232-233. Rafael Dalmau, 1979.

-TOS URGELLES *Tratado de Cabrevación según el Derecho y estilo del Principado de Cataluña, sus utilidades y efectos del modo de principiar y seguir las causas de cabrevación de los privilegios y pretensiones del señor directo o mediano y de las excepciones que competen al reo o enfiteuta*. Imp. Rubió, Barcelona, 1826.

-TUTAU, Joan *Memoria de levantar la agricultura del Ampurdan de su postración ocasionada por la pérdida de sus viñedos, por la poca producción de los olivares y por el bajo precio de los cereales*. Barcelona, 1889.

-VALLS, Josep Maria i MATONS, August (directors) *Revista Agrícola Catalana*. Ed. Catalana, Barcelona, 1917-1927.

-VICEDO RIUS, E. "Pagesos i senyors a les terres de Lleida (segle XVIII). La resistència pagesa al règim senyorial". *II Col·loqui d'Història Agrària*. Barcelona-Olot-Girona, 1986.

-VICEDO RIUS, E. "Propietat, accés a la terra i distribució dels ingressos a Lleida en el S. XVIII". *Recerques*, 12. 1982.

-VICEDO RIUS, E. "Els preus dels cereals al mercat de Lleida durant

- la primera meitat del S. XIX". Recerques, 14. 1983.
- VICENS VIVES, J i LLORENS, M. Industrials i polítics (S. XIX). Biografies Catalanes, n. 11. Ed. Vicens Vives, Barcelona, 1980.
- VIDAL BENDITO, Tomàs "Exode rural i problemàtica demospacial a Catalunya (1860-1970)". Estudis d'Història Agrària CEHI, 2. Curial, Barcelona, 1979.
- VIDAL PLA, J. Guerra dels Segadors i crisi social. Ed. 62, Barcelona, 1984.
- VILA VALENTI, J. El món rural a Catalunya. Curial, Barcelona, 1973.
- VILA, P. i CASASSAS, LL. Barcelona i la seva rodalia al llarg dels temps. Aedos, Barcelona, 1974.
- VILA, Pau "El poblament de Catalunya. El problema geogràfic de l'aigua". Revista de Catalunya, setembre 1938.
- VILA, Pau La divisió territorial de Catalunya. Curial, Barcelona, 1979.
- VILAR, Pierre Catalunya dins l'Espanya moderna, 4 vols. Ed. 62, Barcelona, 1964-1968.
- VILAR, Pierre "La Catalunya industrial: reflexions sobre una arrencada i sobre un destí". Recerques, 3. Barcelona, 1974.
- VILAR, Pierre "La fi dels elements feudals i senyoriaus a Catalunya al segle XVIII i XIX". L'Avenc, 1. Barcelona, 1977.
- VILAR, Pierre "Geografía e historia estadística. Historia social y técnica de producción. Algunos puntos de historia de la viticultura mediterránea". Crecimiento y desarrollo. Ariel, Barcelona, 1976.
- VILAR, Pierre Assaigs sobre la Catalunya del S. XVIII. Curial, Barcelona, 1979.
- VILARRASA VALLS, Salvador La vida dels pastors. Ripoll, 1935.
- VILARRASA VALL, Salvador La vida a pagés. Imp. Masdeu, Ripoll, 1975.
- VILASECA SEGALÉS, Joan Història General de Santa Coloma de Gramanet. Metropol, Barcelona, 1985.
- VIOLANT SIMORRA, R. "El arado y el yugo tradicionales en Cataluña". Revista de dialectología y tradiciones populares, vol. 14. 1958.
- VOLTES BOU, P. "La población de Cataluña en el primer cuarto del siglo XVIII". Estudios Geográficos. CSIC, Madrid, 1956.
- YOUNG, Arthur Viatge a Catalunya (1787). Ariel Esplugues de Llobregat 1970.

1.2.3. Bibliografía General.

- ABEL, Wilhelm Crises agraires en Europe (XIII-XX siècles) Flammarion, Paris, 1973.
- ALCARAZ MARTINEZ, E. El catastro español. Biblioteca Agrícola Salvat Salvat, Barcelona, 1933.
- ALVAREZ CIENFUEGOS, J. Hacienda Pública, Prieto, Granada, 1958.
- ALVAREZ VAZQUEZ, José Antonio "Evolución de los arrendamientos agrícolas de 1450 a 1850 en Zamora". Congreso de Historia Rural, siglos XV al XIX, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1984.
- AMIN, S. "El capitalismo y la renta de la tierra" a Imperialismo y desarrollo desigual Barcelona, 1976.
- ANES ALVAREZ, Gonzalo "La agricultura española desde comienzos del S. XIX hasta 1868: algunos problemas" a Ensayos sobre la economía española a mediados del siglo XIX, Banco de España, Madrid, 1970.
- ANES ALVAREZ, Gonzalo Las crisis agrarias en la España moderna, Taurus Barcelona, 1970.
- ANES ALVAREZ, Gonzalo "La Economía española (1782-1829)" en El Banco de España. Una historia económica El Banco de España Madrid 1970
- ANGULO, Isidoro "El empréstito y el país". Revista de Agricultura práctica....., III, IACSI, Barcelona, 1854.
- ARACIL, R.; CARNERO, T.; GARCIA BONAFE, M. i PALAFOX, J. "Els estudis d'història agrària al País Valencià". Col·loqui d'Història Agrària, Institut Alfons el Magnànim, València, 1983.
- ARACIL, Rafael i GARCIA BONAFE, M. "Els inicis de la industrialització a Alcoi". Recerques, 3, 1974.
- ARACIL, Rafael i GARCIA BONAFE, M. "La protoindustrialització: un nou concepte en la història econòmica". L'Avenc, 32, 1980.
- ARACIL, Rafael i GARCIA BONAFE, M. "La protoindustrialització i la indústria rural espanyola al S. XVIII" a Recerques, 13, 1983.
- ARACIL, Rafael "Indústria rural i protoindústria. Aspectes generals i bibliografia" a Estudis d'Història Contemporània del País Valencià, 4 València, 1983.
- ARACIL, Rafael "El treball textil. Per una història de la societat pagesa tradicional: les formes de treball". L'Avenc, 41, 1981.
- ARCE, José de "Resumen histórico de los trabajos de estadística agrícola en España". Boletín de Agricultura Técnica, 1911.
- ARDIT LUCAS, M. Revolución liberal y revuelta campesina, Barcelona, 1977.

- ARNALTE ALEGRE, Eladio "Transformaciones agrarias recientes en l'Horta de Valencia". I Col·loqui d'Història Agrària Institut Alfons el Magnànim, València, 1983.
- ARNALTE ALEGRE, Eladio Agricultura a un tiempo parcial en el País Valencià. Naturaleza y efectos del fenómeno en el regadío litoral Ministerio de Agricultura, Madrid.
- ARTIAGA REGO, Aurora "La renta foral en Galicia a finales del siglo XIX". Agricultura y Sociedad, 30, Madrid, 1984.
- ARTOLA, M. Partidos y programas políticos 1809-1936, vol. I "Los partidos políticos" Aguilar, Madrid, 1974.
- ARTOLA, Miquel "La evolución del latifundio desde el S. XVIII". Agricultura y Sociedad, 7, Madrid, 1978.
- AUGE-LARIBE, Michel La revolución agrícola .Méxic, 1960.
- AZAGRA ROS, Joaquín "El mercat de les terres i la desamortització a l'Horta (1800-1807)" a Estudis d'Història Agrària CEHI, 4, Curial, Barcelona, 1983.
- AZAGRA ROS, Joaquín "De los Padrones de Riqueza como fuente para la historia agraria del S.XIX" en Estudios de Historia de Valencia, 1978.
- AZAGRA ROS, Joaquín "Fiscalidad directa sobre el mundo rural Valenciano en la segunda mitad del siglo XIX" en Estudis d'història contemporània del País Valencià, València, 1980.
- BAIROCH, Paul Révolution industrielle et sousdeveloppement Paris, 1963.
- BARCELO PONS, B. "Primer Centenario del amillaramiento de 1860", B.C.I.N., Ciutat de Mallorca, 1960.
- BARCELO, Alfons Reproducción económica y modos de producción Serbal, Barcelona, 1981.
- BARCELO, Alfons "Crítica al model de Kula". Recerques, 6, Ariel, Barcelona, 1976.
- BARREIRO MALLON, Baudilio "La introducción de nuevos cultivos y la evolución de la ganadería en Asturias durante la Edad Moderna". Congreso de Historia Rural, siglos XV al XIX, Universidad Complutense, de Madrid, Madrid, 1984.
- BARTHE, A. "La población y la propiedad rústica en España", Revista Nacional de Economía, 14, Madrid, 1918.
- BENNASSAR, Bartolomé "A propos de l'histoire de la production agricole. Les sources fiscales: le cas de l'alcabala". Congreso de Historia Rural, siglos XV al XIX, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1984.
- BERNAL, A.M. "El subdesenrotllament agrari i el problema regional a

Andalusia". Recerques, 5, Ariel, Barcelona, 1975.

-BERNAL, A.M. i DRAIN, M. "Les champagnes sevillanes aux XIX-XX siècles. Renovation ou staquation". Serie Recherches en Sciences Sociales, fascicle II, Paris, 1971.

-BERNAL, A.M. "La propiedad de la tierra: problemas que enmarcan su estudio y su evolución" a La economía agraria en la historia de España Alfaguara, Madrid, 1979.

-BERNAL, A.M. La lucha por la tierra en la crisis del Antiguo Régimen Taurus, Madrid, 1979.

-BERNAL, A. M. La propiedad de la tierra y las luchas agrarias andaluzas. Col.Ariel quincenal, 16, Ariel, Barcelona, 1974.

-BLOCH, M. Les caractères originaux de l'histoire rurale française, 2 vols., Armand Colin, Paris, 1976.

-BLOCH, M. La historia rural francesa Crítica, Barcelona, 1978.

-BORRERO FERNANDEZ, Mercedes "La propiedad de la tierra en el Aljarafe sevillano durante la Baja Edad Media". Congreso de Historia Rural, siglos XV al XIX, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1984.

-BOSERUP, Esther Población y cambio tecnológico Crítica, Barcelona, 1984.

-BOSERUP, Esther Las condiciones del desarrollo de la agricultura Tecnos, Madrid, 1967.

-BOUTRUCHE, R. Señorio y feudalismo, Club Siglo XXI, Madrid, 1973.

-BRENNER, Robert "The origines of Capitalist Development: a Critique of Neosmithian Marxism". New Left Review, 104, 1977.

-BRENNER, Robert "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe". East and present, 70, 1976.

-BRINES BLASCO, J. "Renovació o tradició en les tècniques agrícoles al País Valencià en el segle XIX". II Col.loqui d'Història Agrària, Barcelona-Olot-Girona, 1986.

-BULLETI Bulletí del Museu Social, Barcelona, 1910-1918.

-BURRIEL DE DRUETA La Huerta de Valencia. Zona Sur. Estudio de Geografía Agraria, Institut Alfons el Magnànim, Valencia, 1971.

-BUSTELO GARCIA del REAL, Francisco "Economía y población en las sociedades preindustriales". El siglo XVIII europeo, 1974.

-CABALLERO, Fermín Memoria sobre el fomento de la población rural Madrid, 1863.

-CABO ALONSO, A. i MARTIN, J. "Nuevas fuentes locales de información agraria". Anuario, Vol.I, Centro de Edapología y Biología Aplicada de

C.S.I.C., Salamanca.

-CABO ALONSO, A. La ganadería española. Evolución y tendencias actuales, Instituto Juan Sebastian Elcano, Madrid, 1960.

-CABO ALONSO, Angel "Constantes históricas de gran propiedad en el campo extremeño". Congreso de Historia Rural, Siglos XV al XIX Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1984.

-CABO ALONSO, Angel "Fuentes para la geografía agraria de España". Revista de Estudios Geográficos, 83, Madrid, 1961.

-CABO ALONSO, Angel "Contribución al conocimiento de las fuentes para la Geografía española siglo XVIII". Estudios Geográficos, 66, Madrid, 1957.

-CATALAYUD GINER, Salvador Agricultura y capitalismo. El desarrollo agrario valenciano durante la segunda mitad del siglo XIX: la Ribera del Xúguer. Tesis de doctorat, Universitat de València, 1986.

-CALATAYUD GINER, S. "L'arròs al País Valencià: crisi i recuperació (1860-1915)". II Col·loqui d'Història Agrària, Barcelona-Olot-Girona, 1986.

-CAMARA AGRICOLA OFICIAL DE VALENCIA Cartilla de fórmulas de abonos para distintos cultivos Madrid, 1898-1899.

-CARNERO ARBAT, Teresa Expansión vinícola y atraco agrario (1870-1900) Ministerio de Agricultura, Madrid.

-CARNERO ARBAT, Teresa "Crisi i burgesia conservadora durant la Gran Depressió: El País Valencià, 1879-1889". Estudis d'Història Agrària, CEHI, 1, Curial, Barcelona, 1978.

-CARO BAROJA, Julio "Los arados españoles (sus tipos y repeticiones)". Revista de Dialectología y tradiciones populares, 1, 1949.

-CARRERA PUJAL, J. La economía de Cataluña en el siglo XIX Bosch, Barcelona, 1961.

-CARRION, P. Estudios sobre la agricultura española, Ed. Revista del Trabajo, Madrid, 1974.

-CARRION, P. Los latifundios en España, Ed. Gráficas Reunidas, Madrid, 1932.

-CASAÑAS VALLES, Magí "La comercialització dels productes agraris l'any 1886. Reflexions sobre el mercat nacional espanyol". Recerques, 9 Curial, Barcelona, 1979.

-CASCON MARTINEZ, José "Ojeada general a la agricultura española". Revista de Economía Política, VIII, 1957.

-CASTILLO, J.J. Propietarios muy pobres. Sobre la subordinación política del pequeño campesino. La Confederación Nacional Católica-Agraria (1917-1942) Ministerio de Agricultura, Madrid, 1979.

- CATASTRO Centenario de las carreras de Ingenieros Agrónomos y Perito Agrícola y de la Escuela Central de Agricultura. "El Catastro de Rústica, su iniciación y desarrollo" Madrid, 1955.
- CAZZOLA, F. "Aspetti e problemi della crisi agraria nelle campagne italiane". Seminari Internacional d'Història, "La crisi agrària ...", Girona, 1986.
- CHACON JIMENEZ, Francisco "Los arrendamientos como sistema de trabajo de la tierra durante el Antiguo Régimen en el Reino de Murcia". Congreso de Historia Rural, Siglos XV al XIX, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1984.
- CHALBAUD ERRAZQUIN, S.J. Sindicatos y Cajas Rurales. Su administración y contabilidad. Biblioteca Acción Popular, Barcelona, 1920.
- CHAMBERS, J.D. i MINGAY, G.T. The Agricultural Revolution 1750-1880 Londres, 1966.
- CHAYANOV, A.V. La organización de la unidad económica campesina Nueva Visión, Buenos Aires, 1974.
- CIPOLLA, CARLOS M. (ed.) Historia económica de Europa, 6 vol., Ariel, Barcelona, 1979-1980.
- CLAVER CORTES, M.C. "El término de Relleu S. XVII-XX. Estructura agraria y extensión de los cultivos". II Col.loqui d'Història Agrària Barcelona-Olot-Girona, 1986.
- CLAVERO, B. "Foros y rabassas. Los censos agrarios ante la revolución española". Agricultura y sociedad, 16 y 18, Madrid, 1980 y 1981.
- CLAVERO, B. Mayorazgo. Propiedad Feudal en Castilla, 1369-1836 Club Siglo XXI, Madrid, 1974.
- COL.LOQUI D'HISTORIADORS Barcelona 3-4 maig 1974 Centro de estudios históricos internacionales-Univ. de Barcelona Barcelona 1974
- COLLANTES, Esteban y ALFARO, Agustín Diccionario de Agricultura Práctica y economía rural redactada bajo la dirección de ..., Madrid, 1852.
- COMPANIA AGRICOLA Y SALINERA DE FUENTE-PIEDRA Fabrica de abonos minerales. Composición de los abonos, su precio, empleo y resultados. Madrid, 1887.
- CONGOST, Rosa "Las listas de los mayores contribuyentes de 1875". Agricultura y Sociedad, Madrid, 1983.
- CONSEJO PROVINCIAL DE AGRICULTURA Y GANADERIA DE BARCELONA Informe elevado al Excmo. Sr. Ministro de Fomento en contestación al cuestionario que acompaña a la R.O. de 23 marzo de 1910 sobre fundación de Cajas Rurales de Crédito, Jefatura de Fomento, 1910.
- COSTA, Joaquín Oligarquía y caciquismo. Colectivismo agrario y otros

- escritos. Col. Bolsillo, n. 51, Ed. Alianza, Madrid, 1967.
- CROUZET, François "Agriculture et Révolution industrielle. Quelques réflexions". Cahiers d'histoire publiés par les Universités de Clermont-Lyon-Grenoble, XII, 1967.
- CRUZ VILLALON, Josefina Propiedad y uso de la tierra en la Baja Andalucía. Carmona, SS. XVIII-XX. Serie Estudios, Ministerio de Agricultura, 1980.
- CUCO, M.J.; FABRO, M.A.; JUAN FENOLLAR, R. i ROMERO, J. La qüestió agrària al País Valencià. Col. Biblioteca l'horà Universitària, Ed. Aedos, Barcelona, 1978.
- CUTLER, A. "El concepte de la renda de la terra i el capitalisme en agricultura". Estudis d'Història Agrària, 2, Barcelona, 1979.
- DAVID, Guillem El clergat dins la formació social mallorquina als S. XVII i XVIII. Les bases econòmiques de la seva preponderància. Memòria de Llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1977.
- DAVIU PONS, G.; MOLL BLANES, I.; SUAU PUIG, J. Estructura agrària mallorquina del S. XVIII: intento de aproximación. Seminario de Historia Agraria, Madrid, 1977.
- DE DOU, Llatzer Conciliación económica y legal de pareceres opuestos en cuanto a laudemios y derechos emfitéuticos. Cervera, 1829.
- DE LA FUENTE, L. y CARMONA, X. "Crisis agraria y vias de la evolución ganadera en Galicia y Cantabria". Seminari Internacional d'Història La crisi Agrària... Girona, 1986.
- DEANE, Philippe La primera revolución industrial, Península, Barcelona, 1968.
- DESERT, G. "La prospérité dans la crise? L'élevage français pendant le dernier tiers du XIXe. siècle". Seminari Internacional d'Història La crisi agrària... Girona, 1986.
- DIAZ DEL MORAL, Juan Historia de las agitaciones campesinas andaluzas. Col. Bolsillo, 68. Alianza Ed., Madrid, 1967.
- DIAZ DEL MORAL, J. Las reformas agrarias en Europa, Revista de Derecho Privado, Madrid, 1967.
- DIEZ RODRIGUEZ, Fernando Prensa agraria en la España de la Ilustración: el Seminario de Agricultura y Artes dirigido por los párrocos. 1797-1808 Ministerio de Agricultura, 1980.
- DION, Roger Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIX siècle, Imp. Sevin, Paris, 1959.
- DIRECCION GENERAL DE AGRICULTURA, INDUSTRIAL Y COMERCIO Memoria elevada al Excmo. Sr. Ministro de Fomento por la ... sobre el estado de los ramos dependientes de la misma en octubre de 1861, Madrid, 1861.

- DIRECCION GENERAL DE ADUANAS Informe acerca de la Producción, Comercio y Consumo del Trigo en España redactado por la ... Madrid 1896.
- DIVERSOS AUTORS La economía agraria en la historia de España. Propiedad, explotación, comercialización y rentas. Alfaguara, Madrid, 1979.
- DIVERSOS AUTORS La documentación notarial y la historia. Actas del II Congreso de Metodología Histórica Aplicada, 2 vols., Universidad de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, 1984.
- DIVERSOS AUTORES "Economia Agrària i Història Local". I Assemblea d'Història de la Ribera Institut Alfons el Magnànim-Diputació de València, València, 1981.
- DIVERSOS AUTORS COL·LOQUI D'HISTORIADORS. Barcelona 3-4 maig de 1974 C.E.H.I. - Universitat de Barcelona, Barcelona, 1974.
- DIVERSOS AUTORS Actas de las I Jornadas de Metodología aplicada a las Ciencias Históricas. Santiago de Compostela Fd. Juan March-Secretariado de Pub. de la Universidad de Santiago, Santiago de Compostela, 1975.
- DOBB, M. Estudios sobre el desarrollo del capitalismo Club Siglo XXI Madrid, 1971.
- DOMINGUEZ ORTIZ, A. Alteraciones andaluzas Narcea, Madrid, 1973.
- DONEZAR DIEZ DE ULZURRUN, J. M. Riqueza y propiedad en la Castilla del Antiguo Régimen Instituto de Estudios Agrarios, Pesqueros y Alimentarios, Madrid, 1984.
- DONEZAR DIEZ DE ULZURRUN, J. M. "El reparto general de la tierra en la provincia de Toledo del siglo XVIII". Congreso de Historia Rural, siglos XV al XIX Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1984
- DORNET, P. Reforma agraria y desarrollo económico Alianza Ed., Madrid, 1974.
- DUBY, Georges L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident Médiéval, Flammarion, Paris, 1977.
- DUBY, G. (sous la direction de..) Histoire de la France rurale, 4 vol. Editions du Seuil, Paris, 1975.
- DURAN CAMAMEROS, F. Manual práctico de arrendamientos rústicos, Bosch, Barcelona, 1951.
- DURAN, M.A. Historia de caciques, bandos e ideologías en la Galicia no urbana (Riaxo 1910-1914) Club Siglo XXI, Madrid, 1972.
- ENCICLOPEDIA ENCICLOPEDIA JURIDICA ESPAÑOLA, Ed. Seix Barral, S.d..
- ESCRICHE, Joaquim Diccionario razonado de legislación y jurisprudencia, 4 vols., Madrid, 1874.

- ESPAÑA AGRARIA, Cuadernos para el Diálogo, ext.XLV, Madrid, 1975.
- ESTAPE, Fabian La reforma tributaria de 1845 Instituto de Estudios Fiscales-Ministerio de Hacienda, Madrid, 1971.
- ESTARCA CATALA, A. "La dissolució del règim senyorial a la Marina Alta i la baronia de Pamis". II Col·loqui d'Història Agrària Barcelona-Dlot-Girona, 1986 .
- ETXEZARRETA, M. "La evolución de la agricultura campesina" Agricultura y Sociedad, 5, Madrid, 1977.
- ETXEZARRETA, M. (ed.) La evolución del campesinado. La agricultura en el desarrollo capitalista. Serie Estudios, Ministerio de Agricultura, Madrid, 1979.
- FAGES DE ROMA, N. Escrituras de arrendamiento de aparceria y a precio fijo Barcelona, 1863.
- FAUCHER, Daniel Géographie agraire. Types de culture Trad. Ed. Omega Barcelona, 1953.
- FAUCHER, Daniel "La Révolution agricole du XVIII-XIX siècle". Bulletin de la Société d'Histoire Moderne , Nov./dic. 1956.
- FELIU, G. "El negocio de los arrendamientos señoriales: un examen de un libro de cuentas". Revista de Historia Económica, Madrid, 1985.
- FERNANDEZ NAVARRETE, D. "La evolución histórica de la Contribución Territorial Rústica". Agricultura y Sociedad, 8, Madrid, 1978.
- FERNANDEZ DE LA ROSA, Gumersindo Los sistemas de cultivo en sus relaciones con la economía rural de España Ministerio de Fomento-Direcc. General de Agricultura, Minas y Montes, Madrid, 1912.
- FERNANDEZ DE PINEDO, E. i BILBAO BILBAO, Luis Maria "Factores que condicionaron la evolución del régimen de propiedad en el País Vasco continental". Seminario de Historia Agraria, Madrid, 1977.
- FERNANDEZ DE PINEDO, E. Crecimiento económico y transformaciones sociales en el País Vasco (1100-1850) Club Siglo XXI, Madrid, 1974.
- FLORES DE LEMUS, A. "Sobre una dirección fundamental de la producción rural española", en El Financiero 1926 reproducido en Moneda y Crédito, Madrid, 1951.
- FONTANA LAZARO, Josep "Mendizábal y la desamortización civil". Hacienda Pública Española, 27, Madrid, 1974.
- FONTANA LAZARO, Josep La Hacienda en la Historia de España: 1700-1931 Instituto de Estudios Fiscales-Ministerio de Hacienda, 1980.
- FONTANA LAZARO, Josep "El censo de frutos y manufacturas de 1799: un análisis crítico". Moneda y crédito, 101, Madrid, 1967.
- FONTANA LAZARO, Josep "La primera etapa de la formació del mercat

- nacional a Espanya". Homenaje a J. Vicens Vives, Barcelona, 1967.
- FONTANA LAZARO, Josep "Crisi camperola i revolta carlina", Recerques, 10, Curial, Barcelona, 1980.
- FONTANA LAZARO, Josep "Ascens i decadència de l'escola dels 'Annales'". Recerques, 4, Ariel, Barcelona, 1974.
- GALESKI, BOGUSLAWW Sociología del campesinado Península Barcelona 1977.
- GARCIA AÑOVEROS, J. "La contribución territorial rústica y pecuaria". Revista de Derecho Financiero y de Hacienda Pública, vol. XVI, n. 65-66 1966.
- GARCIA BADELL y ABADIA, J. La Contribución Territorial y el Catastro de la riqueza rústica Instituto de Estudios Fiscales, Madrid, 1958.
- GARCIA BADELL, J. El Catastro de la Riqueza rústica en España Ministerio de Agricultura, Madrid, 1944.
- GARCIA COMBARDERO, J. La agricultura y el estancamiento económico de Galicia en la España del Antiguo Régimen, Club Siglo XXI, Madrid, 1973.
- GARCIA DE LOS SALMONES, N. La replantación del viñedo filoxerado Dirección General de Agricultura y Montes-Ministerio de Fomento, Madrid s.d.
- GARCIA DE LOS SALMONES, N. La invasión filoxérica en España y las cepas americanas Barcelona, 1893.
- GARCIA DELGADO, J.L.ed. La cuestión agraria en la España contemporánea Madrid, 1976.
- GARCIA FERRANDO, Manuel La innovación tecnológica y su difusión en la agricultura. Serie Estudios, Ministerio de Agricultura, Madrid.
- GARCIA FERNANDEZ, Jesus "Formas de explotación" a La economía agraria en la historia de España Alfaguara, Madrid, 1979.
- GARCIA MANRIQUE, E. "Utilización del Catastro para un conocimiento mayor de la situación social de nuestros municipios rurales". Revista Geográfica de Información u Enseñanza, Zaragoza, 1957-58.
- GARCIA MERCADAL Viajes de extranjeros por España y Portugal Ed. Aguilar, Madrid, 1962.
- GARCIA MERCADAL, J. Viajes por España. Libros de Bolsillo n. 408. Alianza Editorial, Madrid, 1972.
- GARCIA OTEYZA, Luis "Los regímenes de explotación del suelo nacional", Revista de Estudios Agrosociales, n.1, oct-dic, 1952.
- GARRABOU, Ramon "Régimen señorial y reforma agraria liberal en el País Valenciano. Nuevos planteamientos.". Agricultura y Sociedad, 29 Madrid, 1983.

- GARRABOU, Ramon "Un testimonio de la crisis de subsistencias de 1856-57: el expediente de la Dirección General de Comercio". Agricultura y Sociedad, 14, Madrid, 1980.
- GARRABOU, R. i SANZ, J. Historia agraria de la España contemporánea. Expansión y crisis (1850-1900), 3 vol., Crítica, Barcelona, 1985.
- GARRABOU, Ramon "La crisi agrària espanyola de finals del segle XIX: una etapa del desenvolupament del capitalisme". Recerques, 5, 1975.
- GARRABOU, Ramon "Las transformaciones agrarias durante el siglo XIX" a Agricultura, comercio colonial y crecimiento económico en la España contemporánea. Ariel, Barcelona, 1974.
- GARRABOU, Ramon "La información arancelaria sobre el comercio de cereales y de lana de 1847: datos para la historia de la formación del mercado interno". Agricultura y Sociedad, 10, Madrid, 1979.
- GAVIGNAUD, G. "Propietaris-viticultors al Rosselló". Recerques, 6 Barcelona, 1983.
- GERMAN, C. i FORCADELL, C. "La crisis finisecular en la agricultura interior: el caso de Aragón". Seminari Internacional d'Història La crisi agrària de finals del segle XIX a Europa, Girona, 1986.
- GIL OLCINA, Antonio "La propiedad de la tierra en los señoríos de jurisdicción alfonsina". Congreso de Historia Rural, siglos XV al XIX Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1984.
- GIRALT RAVENTOS, Emili "Técnicas, cultivos y producción" a La Economía agraria en la Historia de España Alfaguara, Madrid, 1979.
- GIRALT RAVENTOS, Emili Los estudios de historia agraria en España desde 1940-1961. Orientaciones bibliográficas. Suplemento a I.H.E.
- GIRALT RAVENTOS, Emili "Mouvements paysans et problèmes agraires de la fin du XIIIe. siècle à nos jours". Cahiers Internationaux d'histoire économique et sociale, 7, p. 96-126, Librairie Droz, Genève.
- GIRALT RAVENTOS, Emili "Técnicas, cultivos y producción", La economía agraria en la Historia de España, Madrid, 1979.
- GIRONA VILANOVA, Ignasi Consideraciones elevadas a S.M. el Rey Don Alfonso XIII por Presidente del Instituto Agrícola Catalán de S. Isidro con motivo de su gestión como delegado de España en la Conferencia celebrada en Roma para la creación del Instituto Internacional de Agricultura. Barcelona, 1905.
- GOMEZ DE MENDOZA, Josefina Agricultura y expansión urbana. La Campiña del Bajo Henares en la aglomeración de Madrid Alianza Ed., Madrid, 1977.
- GOMEZ MOLLEDA Los reformadores de la España Contemporánea, C.S.I.C., Madrid, 1966.

- GONZALEZ PORTILLA, M. "Acumulación de capital y crisis en el sector agrícola, la Hacienda Pública, el deterioro del Crédito privado, los límites del crecimiento económico, 1860-1900" dins GARCIA DELGADO, J.L. (ed.), La cuestión agraria en la España contemporánea, Madrid, 1976.
- GOUJON, Pierre Le vignoble de Saone et Loire au XIX siècle (1815-1870) Université de Lyon, Lyon, 1973.
- GOY, Joseph "Remarques préliminaires sur le grand domaine et la petite exploitation en France de l'époque gallo-romaine au XIXe. siècle". Congreso de Historia Rural, siglos XV al XIX Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1984.
- GRIGG, D. The dynamics of agricultural , Londres, 1982.
- GRUPO DE ESTUDIOS DE HISTORIA RURAL "Un índice de la producción agraria española, 1891-1935". Seminari Internacional d'Història. La crisi agrària..., Girona, 1986.
- GRUPO DE ESTUDIOS DE HISTORIA RURAL "El trigo y el olivo en la crisis agrícola y pecuaria". Seminari Int. d'Hist. La crisis agraria... Girona 1986.
- GRUPO DE ESTUDIOS DE HISTORIA RURAL "Crisis y cambio en el sector agrario: Andalucía y Extremadura 1875-1935". Seminari Internacional d'Història, La crisis agraria..., Girona, 1986.
- GRUPO DE ESTUDIOS DE HISTORIA RURAL "Evolución de la superficie cultivada de cereales y leguminosas en España 1886-1935". Agricultura y Sociedad, 29, Madrid, 1983.
- GRUPO DE ESTUDIOS DE HISTORIA RURAL "Contribución al análisis histórico de la ganadería española 1865-1929". Agricultura y Sociedad, 8, Madrid, 1978-79.
- GUIJARRO, Miguel Guía Práctica del agricultor , Barcelona, 1926.
- GUNDER-FRANK, André La Acumulación mundial 1492-1789, Ed. Siglo XXI, Madrid, 1979.
- HALPERN PEREIRA, Miriam "Un creixement agrícola sense industrialització. Portugal, 1847-1914". Recerques, 6, Ariel, Barcelona, 1976.
- HARRISON, Mark "'L'economia camperola', el marxisme subordinat i la lluita per una agricultura socialitzada a la Unió Soviètica en els anys 1920". I Col·loqui d'Història Agrària, Institut Alfons el Magnànim València, 1983.
- HERAN, François Tierra y parentesco en el campo sevillano: la revolución agrícola del siglo XIX, SOTMA, Madrid, 1980.
- HERNANDEZ MARCO, J.L. "Evolución de cultivos y estructura de la propiedad en el País Valencian. El Secano en los siglos XVIII i XIX". Estudis, 7, Valencia, 1978.
- HERNANEZ MARCO, J.L. i ROMERO GONZALEZ, J. Feudalidad, burguesía y

campesinado en la huerta de Valencia Ayuntamiento de Valencia, Valencia, 1980.

-HILTON, Rodney "El campesinado como clase". Estudis d'Història Agrària, 1, Barcelona, 1978.

-HILTON, Rodney "La pagesia i l'ordre feudal". I Col·loqui d'Història Agrària Intitut Alfons el Magnànim, València, 1983.

-HILTON, Rodney (ed.) La transición del feudalismo al capitalismo Crítica Grijalbo, Barcelona, 1977.

-HINCKER, F.; PARAIN, CH.; VILAR, P. y otros El feudalismo Ed. Ayuso, Madrid, 1972.

-HOBSBAWN, E. Los campesinos y la política. Las clases campesinas y las lealtades primordiales. Cuadernos Anagrama n. 218, Barcelona, 1976.

-JAUBERT DE PASSA, M. Voyage en Espagne dans les années 1816 à 1819, Tom I., 1821.

-JAUBERT DE PASSA, Baron de Canales de riego de Cataluña y Reino de Valencia, Sociedad Económica de Amigos del País, Valencia, 1844.

-JIMENEZ BLANCO, José Ignacio Crisis y expansión de la agricultura en Andalucía Oriental 1874-1936, Fundación Juan March, Madrid, 1985.

-JUNTA CONSULTIVA AGRONOMICA Avance estadístico sobre el cultivo cereal y de leguminosas asociadas en España por la ... Dirección General de Agricultura, industria y comercio, Madrid, 1891.

-JUNTA CONSULTIVA AGRONOMICA Avance estadístico de cultivo cereal y leguminoso asociados en España, quinquenio de 1886 a 1890, Madrid, 1891.

-JUNTA CONSULTIVA AGRONOMICA Avance estadístico sobre el cultivo y producción del olivo en España, 1888. Madrid, 1891.

-JUNTA CONSULTIVA AGRONOMICA Avance estadístico sobre el cultivo y producción de la vid en España , Madrid, 1891.

-JUNTA CONSULTIVA AGRONOMICA Estudio de la ganadería en España , Ministerio de Fomento, Dirección General de Agricultura, Minas y Montes, Madrid, 1912.

-JUNTA CONSULTIVA AGRONOMICA Avance estadístico de la riqueza que en España representa la producción media anual de árboles y arbustos frutales, tubérculos, raíces y bulbos. Resumen hecho por lade la memorias de 1910, Madrid, 1913.

-JUNTA CONSULTIVA AGRONOMICA Avance estadístico de la riqueza que en España representa la producción media anual de las plantas hortícolas y plantas industriales . Resumen hecho por lade las memorias de 1911, remitidas por los ingenieros del Servicio Agronómico Provincial, Madrid , 1915.

-JUNTA CONSULTIVA AGRONOMICA Avance estadístico de la producción

agrícola en España. Resumen hecho por la ... de las memorias de 1922 remitidas por los ingenieros del Servicio Agronómico Provincial, Ministerio de Fomento-Dirección General de Agricultura y Montes, Madrid, 1923.

-JUNTA CONSULTIVA AGRONOMICA Materias fertilizantes empleadas en la agricultura Madrid 1921

-JUNTA CONSULTIVA AGRONOMICA El regadío en España , Madrid, 1915.

-JUNTA CONSULTIVA AGRONOMICA Medios que se utilizan para suministrar el riego a las tierras y distribución de los cultivos en la zona regable , Madrid, 1918.

-JUNTA CONSULTIVA AGRONOMICA La ganadería en España. Anexo al Anuario Estadístico, Madrid, 1933.

-JUNTA PROVINCIAL DE BARCELONA Censo general de la población de 1877 Imprenta de los Sucesores de Narciso Ramírez. Barcelona, 1879.

-KEMP, Tom Modelos históricos de industrialización. Fontanella, Barcelona, 1981.

-KRIEDETE, P. Feudalismo tardío y capital mercantil Crítica-Grijalbo, Barcelona, 1982.

-KULA, Witold Problemas y métodos de la Historia económica, Península, Barcelona, 1973.

-LA CRISIS ...agrícola y pecuaria. Datos estadísticos de la comisión creada por R.D. de 7 de julio de 1887 para estudiar la crisis por que atraviesa la Agricultura y la Ganadería. Vol. VIII., Madrid, 1888.

-LABORDE, A. Itinerario descriptivo de las provincias de España y de sus islas y posesiones en el Mediterráneo, Valencia, 1816.

-LANDSBERGER, H. (ed.) Rebelión campesina y cambio social, Crítica-Grijalbo, Barcelona, 1978.

-LE ROY LADURIE, E. Les paysans de Languedoc Flammarion, Paris, 1969.

-LEBOSSÉ et OVISSÉ "La politique d'intégration de l'agriculture artisanale au mode de production capitaliste". Economie Murale, 102. 1974.

-LENIN, V.I. El desarrollo de capitalismo en Rusia. El proceso de la formación de un mercado interior por la gran industria Ariel, Barcelona 1974.

-LLAURADO, Andrés Tratado de aguas y riego Madrid, 1884.

-LLUCH, Ernest La vía valenciana Eliseu Climent Ed., Valencia, 1976.

-LOPEZ GARCIA, José Miguel y VILLA MATEOS, Javier "Los informes de bienes nacionales y desamortización: Una aportación al estudio del clero regular en las provincias de Valladolid y Palencia a finales

- del Antiguo Régimen". Congreso de Historia Rural, siglos XV al XIX Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1984.
- LOPEZ GOMEZ "Evolución agraria de la Plana de Castellon". Estudios Geográficos, 67 y 68, Madrid, 1957.
- LOPEZ MEDEL, Jesus Teoría del Registro de la Propiedad como servicio público Centro de Estudios Hipotecarios, Madrid, 1969.
- LOPEZ ONTIVEROS, A. "Notas sobre el Catastro actual como fuente geográfica". Revista de Estudios Geográficos, 122, Madrid, 1971 .
- LOPEZ, Xan "Excedent agrari i mode de producció: del sistema fisiocràtic al capitalista". Recerques, 10, Curial, Barcelona, 1980.
- LUELMO, Julio Historia de la Agricultura en Europa y América. Istmo, Madrid, 1975.
- MADOZ, Pascual Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar , Vols., Madrid, 1845-1850.
- MALEFAKIS, E. Reforma agraria y revolución campesina en la España del siglo XX . Ariel, Barcelona, 1971.
- MALLART, José Organización Científica del Trabajo Agrícola, Salvat, Barcelona, 1934.
- MARQUEZ FERNANDEZ, Dominga Cañada de Calatrava. Un municipio rural R.E.G., 1974.
- MARTINEZ ALCUBILLA, Marcelo Diccionario de la Administración española , Madrid, 1886.
- MARTINEZ ALIER, Joan "Renda de la terra, explotació i excedent". Estudis d'Història Agrària, 1, Barcelona, 1978.
- MARTINEZ ALIER, J. "Patrons i clients". Recerques, 9. Barcelona, 1979.
- MARTINEZ ALIER, J. "El desarrollo de las fuerzas productivas en la agricultura". Seminari Internacional d'Historia, La crisis agraria de finales del siglo XIX en Europa, Girona, 1986.
- MARTINEZ CARRION, José Miguel "Expansión agrícola y desarrollo capitalista: el sector agrario murciano en la crisis de fin de siglo (1876-1914)". Seminari Internacional d'Història , La crisi agrària ... Girona, 1986.
- MARTINEZ SERRANO, J.A. i SOLER MARCO, Vicent "El caràcter perifèric del sector fariner valencià (1870-1923)". I Col·loqui d'Història Agrària Institut Alfons el Magnànim, València, 1983.
- MARTINEZ SERRANO, J.A. "Transformaciones agrarias en el pais valenciano, 1878-1973". Agricultura y Sociedad, 11, Madrid, 1979 .
- MATILLA TASCÓN, A. La única contribución y el catastro de Ensenada Madrid, 1947.

- MATILLA TASCON, A. Los Archivos y las modernas investigaciones económicas y sociales. Separata del Boletín de la Dirección General de Archivos y Bibliotecas, 56, 1961.
- MEMORIA ... elevada al Excmo. Sr. Ministro de Fomento por la Dirección General de Agricultura, Industrial y Comercio sobre el estado de los ramos dependientes de la misma en octubre de 1861 Madrid, 1861.
- MENDELS, F. "Proto-industrialization: theory and reality". Eighth International Economic History Congress , Budapest, 1982.
- MENDELS, F. "Proto-industrialization: the first phase of the industrialization process". The Journal of Economy, 1, 1972.
- MILLAN, Jesús "Endarreriment econòmic i crisi de la vella societat al sud del País Valencià" Recerques, 9, Curial, Barcelona, 1979.
- MIÑANO. Sebastian de Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal, Imp. de Pierart Peralta, Madrid, 1826-1829.
- MINISTERIO DE TRABAJO Y PREVISION SOCIAL Legislación relativa al empleo de trabajadores del campo Oficina Central de Colocación y Defensa contra el Paro, Madrid, 1923.
- MINISTERIO DE FOMENTO Mapa de la filoxera en España hasta 1899. Madrid, 1899.
- MINISTERIO DE FOMENTO Lista de establecimientos de horticultura.... que reconocidos por el personal del servicio agronómico, en cumplimiento de lo prevenido en el artículo 25 de la Ley de Plagas del Campo, de 21 de mayo de 1908, reúnen las condiciones acordadas por la Convención filoxérica de Berna. Madrid, 1911.
- MINISTERIO DE FOMENTO-DIRECCION GENERAL DE AGRICULTURA Y MONTES Memoria descriptiva-estadística social agraria de las entidades agrícolas y pecuarias en primero de enero de 1917, Madrid, 1917.
- MINISTERIO DE FOMENTO Congreso de Vivicultores. Madrid, 1886.
- MINISTERIO DE FOMENTO Avance estadístico de la producción agrícola de España Dirección General de Agricultura y Montes-Junta Consultiva Agronómica, Madrid, 1922.
- MINISTERIO DE AGRICULTURA, INDUSTRIA, COMERCIO Y OBRAS PUBLICAS Lista de los establecimientos de horticultura, jardinería y arboricultura sometidos a visitas periódicas de inspección y que reúnen las condiciones acordadas por la Convención filoxérica de Berna. Madrid, 1902.
- MOLL BLANES, Isabel "La història agrària de Mallorca: segles XVI al XX". I Col·loqui d'Història Agrària Institut Alfons el Magnànim, València, 1983.
- MOLL, I. i SUAU, J. "Senyors i pagesos a Mallorca (1718-1860/70)". Estudis d'Història Agrària, 2, Barcelona, 1979.

- MONTAGUT ROCA, José El Dictador y la Dictadura Barcelona, 1928.
- MORAL RUIZ, José del La agricultura española a mediados del siglo XIX (1850-1870). Resultados de una encuesta agraria de la época. Serie Estudios Ministerio de Agricultura, Madrid, 1979.
- MORAL RUIZ, Joaquín del "Campesinado y agricultura de la provincia de Madrid en 1872. Reflexiones sobre un informe". Agricultura y Sociedad, 5, Madrid, 1977.
- MORI, Giorgio La revolución industrial Ed. Crítica, Barcelona, 1983.
- MOXO, Salvador La disolución del régimen señorial en España C.S.I.C. Madrid, 1965.
- MOXO, Salvador La incorporación de señoríos a la Corona en la España del antiguo régimen. Col. "Estudios y documentos", n. 14., C.S.I.C., Valladolid, 1972.
- MOZOS, J.L. La sucesión en el Derecho Agrario. Propiedad, herencia y división de la explotación agraria SGTMA, Madrid, 1977.
- MUÑOZ PEREZ, José y BENITO ARRANZ, Juan Guía bibliográfica para una geografía agraria de España CSIC, Madrid, 1961.
- MUSEU SOCIAL Memòria dels treballs realitzats durant els anys 1912-1918 ,Barcelona.
- NADAL OLLER, J. La población española (S. XVI a S. XX) Ed. Ariel Barcelona, 1976.
- NADAL OLLER, J. El fracaso de la Revolución industrial en España (1814-1913) Ed. Ariel, Barcelona, 1975.
- NADAL, J. i TORTELLA, G. (eds.) Agricultura, comercio colonial y crecimiento económico en la España contemporánea. Actas del I Coloquio de Historia Económica de España (mayo 1972), Ariel, Barcelona, 1974.
- NAREDO La evolución de la agricultura en España Laia, Barcelona,
- NONELL COMAS, J. El escarabajo de la patata ,Barcelona, 1937.
- FEBEREAU, A. Conferencias sobre la Contribución Territorial, Catastro y beneficios agrícolas Instituto de Estudios Fiscales, Madrid, 1964.
- PEÑA VAZQUEZ, José Maria "Notas sobre el moderno derecho agrario en España". Agricultura y Sociedad, 1., Madrid, 1976.
- PERELMAN, Michael "Obstacles to the Development of Capitalist Agriculture. A Comment on Man and Dickinson". Journal of Peasant Studies, Vol. 7., 1979.
- PEREZ GARCIA, José Manuel "La agricultura gallega de mediados del siglo XVIII a través de sus rendimientos. Una respuesta alternativa". Congreso de Historia Rural, Siglos XV al XIX Universidad Complutense

de Madrid, Madrid, 1984.

-PEREZ MOREDA, Vicente "Consum deficitari, fam i crisis demogràfiques a l'Espanya del segle XVI-XIX". Estudis d'Història Agrària. CEHI, 5. Curial, Barcelona, 1985.

-PEREZ PICAZO, Maria Teresa Oligarquia urbana y campesinado en Murcia (1875-1902), Murcia, 1979.

-PEREZ PICAZO, Maria Teresa "La propietat de la terra a Múrcia. Introducció metodològica". Recerques, 6., Barcelona, 1976.

-PEREZ PICAZO, M.T. i LEMEUNIER, G. "Els estudis d'història agrària a la regió murciana: l'estat de la qüestió". Estudis d'Història Agrària, 4., Barcelona, 1983.

-PEREZ PICAZO, M.T. i LEMEUNIER, G. "Le municipe et la régulation de la vie agraire: l'exemple de Murcie (XVIIe-XIXe S.)". Congreso de Historia Rural, Siglos XV al XIX Universidad Complutense de Madrid Madrid, 1984.

-PEREZ TOURIÑO, E. Agricultura y capitalismo. Análisis de la pequeña propiedad campesina, SGTMA, Madrid, 1983.

-PEREZ YRUELA, Manuel "El conflicto en el campesinado". Agricultura y Sociedad, 10, Madrid, 1979.

-PERPILLON, A. Cartographie du paysage rural limousin: essai d'utilisation rationnelle des documents cadastraux, 1940.

-PESET, M.; GRAULLERA, V.; MANCEBO, M.F. "Plets, senyories i propietat a la València del segle XVIII". Recerques, 6, Barcelona, 1976.

-PESET, Mariano "Dos ensayos sobre la propiedad de la tierra". Revista de Derecho privado, Madrid, 1981.

-PESET, Mariano "Propiedad y Señorío en la Ribera del Júcar" dins Economia agrària i història local. I Assemblea d'Història de la Ribera. Institució Alfons el Magnànim-Diputació de València, València, 1981.

-PIERNAS HURTADO, J.M. Tratado de hacienda pública y examen de la española, 2 vols., Madrid, 1885.

-PONS PONS, A. i SERNA ALONSO, J. "La formación de la oligarquía valenciana. Los patrimonios agrarios y los nuevos modelos de crecimiento en la Valencia del siglo XIX (Trenor-Palavicino)". II Col.loqui d'Història Agrària, Barcelona-Olot-Girona, 1986.

-PONSOT, Pierre "Révolution dans les campagnes espagnoles au XIXe. siècle: désamortissements. Revue des études récentes". Etudes rurales, 45, Paris, 1972.

-PONSOT, Pierre "Grand domaine et petite exploitation en Andalousie Occidentale: une étude de rentabilité comparative". Congreso de Historia Rural, Siglos XV al XIX Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1984.

- FORISINI, Giorgio "Ricerca di Storia Agraria". Studi Storici, 1, 1973.
- PUHLE, Hans-Jürgen "La crisis, la agricultura y la política agraria en Alemania (1873-1914)". Seminari Internacional d'Història La crisi agrària... Girona, 1986.
- FUJ JUANICO, J. "Los nacionalismos en la España de la Restauración". Estudios de Historia Social, Separata.
- RAMIREZ, A. Diccionario de bibliografía agronómica y de toda clase de escritos relacionados con la agricultura, Madrid, 1965.
- RASPALLO ORTS, Angel Prontucerio de legislación agrícola (1855-1925). Madrid, 1925.
- REVISTA DE OCCIDENTE El caciquismo, n. 172, Madrid, 1973.
- ROBLEDO HERNANDEZ, Ricardo "Crisis agraria y exodo rural: emigración a ultramar. 1882-1920". Seminari Internacional d'Història La crisi agrària de ... Girona, 1986.
- ROBLEDO. R. Aproximación a una sociedad rural de Castilla durante la Restauración. Tesina de licenciatura, Universidad Autónoma de Barcelona, 1973.
- RODRIGUEZ CAMPOMANES, P. Tratado de la Regadía de Amortización. Madrid, 1765. Edición de la Revista del Trabajo, Serie Clásicos, Madrid, 1975.
- RODRIGUEZ GALDO, Maria Xosé Crisis agrarias y crecimiento económico en Galicia en el siglo XIX. Ed. Do Castro, La Coruña, 1981.
- RODRIGUEZ, Ramon "El proletariado agrícola andaluz como clase social (1913-1920)". Estudios d'Història Agrària, 2, Curial, Barcelona, 1979.
- ROMERO GONZALEZ, J. y CUCCO, J. "La estructura de la propiedad de la tierra y los cultivos en la Ribera baixa durante el siglo XIX: el caso de Cullera". Cuadernos de Geografía, 24, 1979.
- ROMERO GONZALEZ, J. Evolución de la propiedad de la tierra y de los cultivos en el País Valenciano central durante los siglos XIX y XX. Tesis doctoral en curso. Valencia, 1980.
- ROMERO GONZALEZ, J. Propiedad agraria y sociedad rural en la España Mediterránea. Los casos valenciano y castellano en los siglos XIX y XX. SGTMA, Madrid, 1983.
- ROMERO GONZALEZ, J. "Les estructures de propietat de la terra i de les unitats d'explotació al País Valencià. Mètode i fonts per al seu estudi". Economia Agrària i Història Local. I Assemblea d'Història de la Ribera. Institució Alfons el Magnànim-Diputació de València, València, 1981.
- ROMEU ROVIRA, Jordi "Aproximació metodològica a l'anàlisi de la

- qüestió rabassaire". La Història i els joves historiadors catalans Institut Municipal d'Història-La Magrana, Barcelona, 1986.
- ROSELLO VERGER, M. Vicenç "Canvis de propietat y parcel·lacions al camp mallorquí entre els segles XIX i XX". Randa, 13, Palma de Mallorca
- ROSSELLE, D. "Echec d'une voie capitaliste du progrès agricole. Réflexions sur un modèle artésien". Congreso de Historia Rural, Siglos XV al XIX Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1984.
- RUIZ TORRES, Pedro Señores y propietarios. Cambio social en el sur del País Valenciano 1650-1850 Institució Alfons el Magnànim, València, 1981.
- RUIZ TORRES, P. "Propiedad de la tierra y estructura de clases en el campo valenciano durante los siglos XVIII y XIX: los carrizales del Elx". Estudis d'història contemporània del País Valencià, 1, 1979.
- RUIZ-MAYA, Luis "Estudio dinámico de la concentración de la tierra". Agricultura y Sociedad, 3, Madrid, 1977.
- SALOMON, Noël La vida rural castellana en tiempos de Felipe I Ed. Ariel, Barcelona, 1982.
- SALVA TOMAS, PERE A. "L'estructura de propietat a la Serra de Tramuntana de l'illa de Mallorca el 1862-63". Recerques, 6, Barcelona, 1976.
- SANCHEZ PINILLA, Federico Los impuestos en España. Revisada y actualizada por... Ministerio de Hacienda, Madrid, 1966.
- SANCHEZ-ALBORNOZ, Nicolas España hace un siglo: una economía dual Alianza Universidad, Madrid, 1977.
- SANZ BREMON, Manuel "Memoria sobre el estado de la agricultura en la provincia de Valencia (1875)". Estudis d'Història Agrària. CEHI, 2. Curial, Barcelona, 1979.
- SANZ BREMON, Manuel "Contestación al interrogatorio publicado por la Dirección general de Agricultura con fecha 20-I-1881". Estudis d'Història Agrària. CEHI, 2., Curial, Barcelona, 1979.
- SANZ FERNANDEZ, Jesus "NOTas introductorias al libro de Eduardo de la Sotilla: Producción y riqueza agrícola de España en el último decenio del siglo XIX y primero del XX". Agricultura y Sociedad, 18, Madrid, 1981.
- SATORRAS, Francisco Abonos minerales. instrucciones para su aplicación en Mallorca. por ..., Ingeniero Agrónomo, Palma, 1901.
- SEGURA MAS, A. "Els estudis sobre l'evolució de l'estructura de la propietat de la terra: consideracions generals i qüestions de mètode (S. XVIII-XX)". III Jornades d'Estudis Històrics Locals, Institut d'Estudis Balearics, 1985.
- SERENI, E. i altres Agricultura y desarrollo del capitalismo

- Comunicación 22, Alberto Corazón, Madrid, 1974.
- SERVOLIN, C. "L'absorption de l'agriculture dans le mode de production capitaliste" dintre de l'obra L'univers politique des paysans, Armand Colin, Paris, 1972.
- SEVILLA GUZMAN, Eduardo i José Luis "Aproximació a l'actual pensament sociològic agrari". Estudis d'Història Agrària. 4, Curial, Barcelona, 1983.
- SEVILLA GUZMAN, E. y PEREZ YRMELA, M. "Por una definición sociológica del campesinado". Agricultura y Sociedad, 1, Madrid, 1976.
- SEVILLA GUZMAN, Eduardo "Sobre el pensamiento social agrario en España" a NEWBY- SEVILLA GUZMAN, Introducción a la sociología rural Alianza Universidad, Madrid, 1983.
- SEVILLA GUZMAN, Eduardo "El campesinado: elementos para su reconstrucción teórica en el pensamiento social". Agricultura y Sociedad, 27, Madrid, 1983.
- SHANIN, Teodor Naturaleza y lógica de la economía campesina. Cuadernos Anagrama, 129, Barcelona, 1976.
- SHANIN, Teodor "Defendiendo al campesinado: conceptualizaciones y desconceptualizaciones. Pasado y presente de un debate marxista". Agricultura y Sociedad, 11, Madrid, 1979.
- SIMON SEGURA, F. La desamortización española del S. XIX Instituto de Estudios Fiscales, Madrid, 1973.
- SLICHER VAN BATH, B.H. Historia agraria de Europa Occidental (500-1850) Ed. Península, Barcelona, 1974.
- SLICHER VAN BATH, B.H. "El desenvolupament de la productivitat agrícola". Estudis d'Història Agrària, 1, Madrid, 1978.
- SOLA, Angels "Notes per a iniciar un estudi de la desvinculació". I Col·loqui d'Història Agrària Institut Alfons el Magnànim, València, 1983.
- SOLE VILLALONGA, G. La Reforma fiscal de Villaverde 1899-1900, Madrid 1867.
- SOLER, Vicent "La coyuntura agraria en el País Valencià durante la Primera Guerra Mundial". Agricultura y Sociedad, 18, Madrid, 1981.
- SUAU PUIG, Jaume "La pagesia mallorquina al segle XVIII i primera meitat del XIX". I Col·loqui d'Història Agrària Institució Alfons el Magnànim, València, 1983.
- TATJER MIR, M. i LOPEZ GUALLAR, M. "Las fuentes fiscales y registrales y el estudio de la estructura urbana". II Simposio de Urbanismo y Historia Urbana, Madrid, 1981.
- TATJER MIR, M. "Propiedad inmobiliaria y espacio urbano. Aproximación

- a su estudio". Revista de la Universidad Complutense, Vol. XXVIII, n. 115, Madrid, 1979.
- TELLO, Enric "La producció cerealícola a les petites explotacions pageses des Pla de Mallorca (1850-1851)". Estudis d'Història Agrària, 4, Barcelona, 1983.
- TERRON, Eloi "Influencia de la agricultura sobre el desarrollo de la sociedad española 1876-1936". Agricultura y Sociedad, 12, Madrid, 1979.
- THOMPSON, F.M.L. "The effects of Agricultural Depression in Britain, 1870-1914". Seminari Internacional d'Història La crisi agrària... Girona, 1986.
- THOMPSON, F.M.L. "Tot recuperant la crisi agrària de final del segle XIX". L'Avenc, 98, Barcelona, 1986.
- THOMPSON, E.F. "Tiempo, disciplina de trabajo y capitalismo industrial" a Tradicición, revuelta y conciencia de clase Ed. Crítica, Barcelona, 1979.
- THORNER, E. "Une theorie néopopuliste de l'économie paysanne: l'Ecole de A.V. Chayanov". Annales, 21, Paris, 1966.
- TOMAS VALIENTE, Francisco "El proceso de desamortización de la tierra en España ". Agricultura y Sociedad, 7, Madrid, 1978.
- TOMAS VALIENTE, Francisco "Recientes investigaciones sobre la desamortización: intento de síntesis". Moneda y Crédito, 131, Madrid, 1974.
- TOMAS VALIENTE, Francisco El marco político de la desamortización en España Ariel, Barcelona, 1971.
- TOPOLSKY, Jerzy Metodología de la historia Ed. Cátedra, Madrid, 1982.
- TORRAS ELIAS, Jaume "Lluita de classes i desenvolupament del capitalisme. Notes sobre l'article de Robert Brenner". I Col.loqui d'Història Agrària Institut Alfons el Magnànim, València, 1983.
- TORRAS, Jaume "Societat rural i moviments absolutistes". Recerques, 1., Ariel, Barcelona, 1970.
- TORRAS, Jaume "Lluita de classes i desenvolupament del capitalisme". I Col.loqui d'Història Agrària, Institut Alfons el Magnànim València, 1983.
- TORRES FAUS, F. "Transformacions agràries i introducció de nous cultius en un nucli de la Ribera Alta del Xúquer: el desenvolupament del cultiu del taronger a Carcaixent". II Col.loqui d'Història Agrària, Barcelona-Olot-Girona, 1986.
- TORRES MUÑOZ, I. Catastro general parcelario y mapa topográfico Madrid, 1902.
- TORTELLA CASARES, Gabriel Los orígenes del capitalismo en España Ed.

Tecnos, Madrid, 1975.

-TORTELLA, G.; MARTI, C.; JOVER, J.M. y GARCIA DELGADO "Revolución burguesa, oligarquía y constitucionalismo (1834-1923)". Historia de España, vol. VIII. Ed. Labor, Barcelona, 1981.

-TORTOSA PICON, Mariano Nociones de Agricultura Barcelona, 1893.

-TREBILCOCK The industrialization of continental powers (1780-1914) Londres, 1981.

-TRIBE, Keith "Propietat econòmica i teorització de la renda de la terra". Estudis d'Història Agrària, 2, Barcelona, 1979.

-TUÑON DE LARA, M. Luchas obreras y campesinas en la Andalucía del siglo XX. Jaen (1917-1920). Sevilla (1930-1932). por ... Siglo XXI Madrid, 1971.

-VON THÜNEN (P.Hall Ed.) , Von Thünen isolated state , Londres 1966

2. EL TERRITORI ESTUDIAT

2. EL TERRITORI ESTUDIAT

L'actual comarca del Baix Llobregat ,tant agricolament com en molts altres aspectes ,és una zona marcada per una heterogeneïtat molt més aguda que d'altres comarques properes. Al segle XIX poca relació tenien les extenses pastures del Delta del Llobregat amb els dotze trulls d'oli que funcionaven a Olesa de Montserrat (1),i ben poca relació tenen ara els conreus de El Prat amb els de Collbató

Des del moment que ens vam plantejar endegar aquest treball de recerca, la necessitat de triar un conjunt d'entre els vint-i-set pobles que integren el Baix llobregat se'ns féu evident. Així doncs un dels primers problemes que vam haver de resoldre va ser el de la necessitat de fer una sel.lecció de municipis per tal d'assolir un coneixement un xic profund de l'estructura agrària de la comarca.

Davant de l'heterogeneïtat de la zona a estudiar calia trobar un criteri a partir del qual fer la sel.lecció. Varem dubtar entre escollir un conjunt dispers de zones agrícoles molt diferenciades o fer l'estudi d'un conjunt de territoris continus on les diferències agrícoles fossin més lleus .

La combinació de diversos factors com ara la disponi-bilitat documental, la referència a un marc geomorfològic més o menys homogeni que permet posar de relleu diferències aparentment imperceptibles, l'interés per estudiar la zona on tingueren lloc les transformacions agrícoles més innovadores ,i ,finalment, el coneixement més profund i personal de les terres de la vall baixa i del delta ens van decantar per la segona opció .

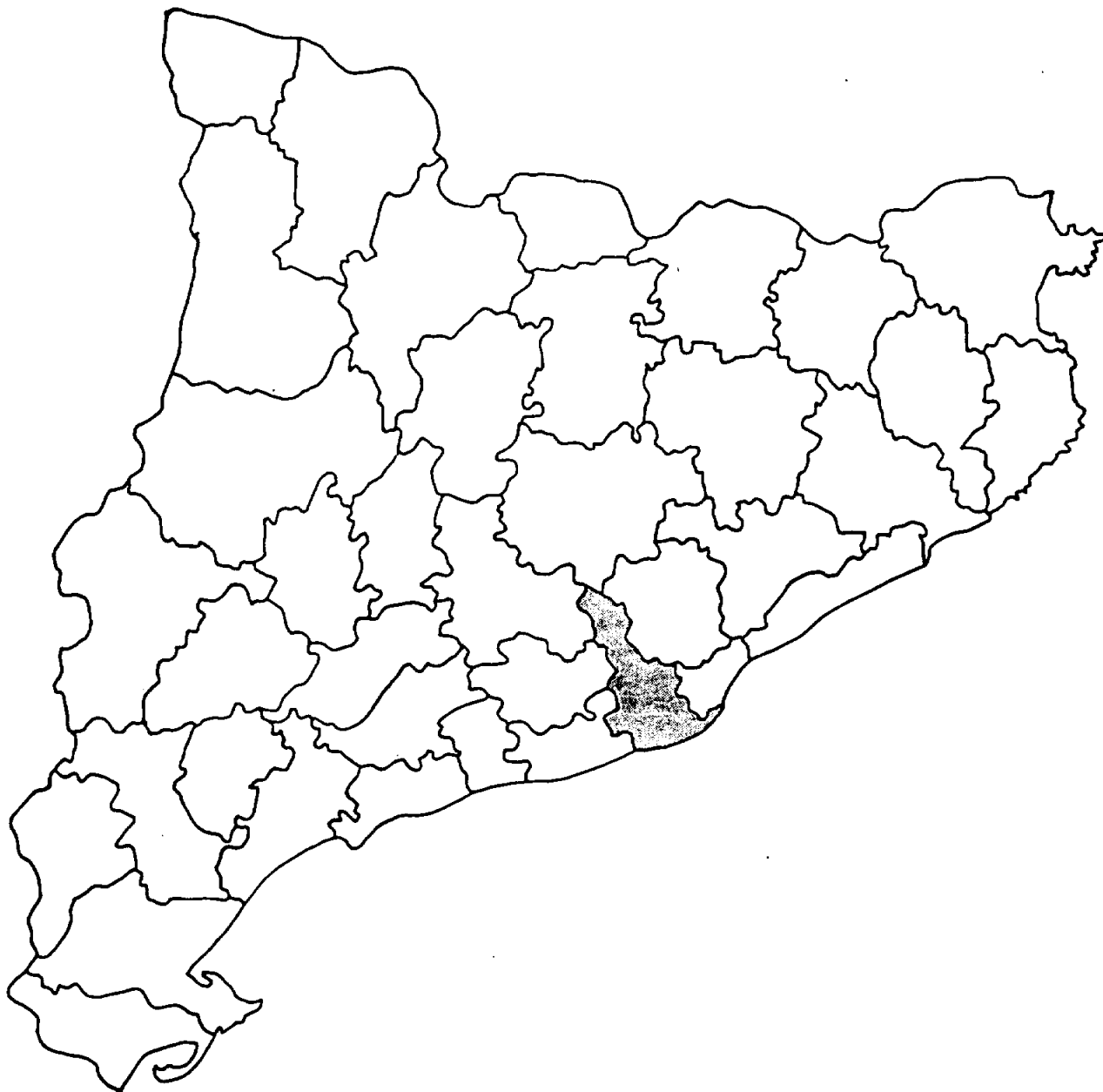
El conjunt resultant després d'aplicar aquesta combinació de factors és el format pels tretze pobles següents :Cornellà, Sant Joan Despí, Sant Feliu de Llobregat, Molins de Rei, El Papiol, Pallejà, Sant Vicenç dels Horts, Santa Coloma de Cervelló, Sant Boi de Llobregat, El

Prat de Llobregat, Viladecans, Gavà i Castelldefels.

Els tres mapes que oferim a continuació ens ajudaran a situar l'àrea dels pobles estudiats dins el conjunt territorial de Catalunya.

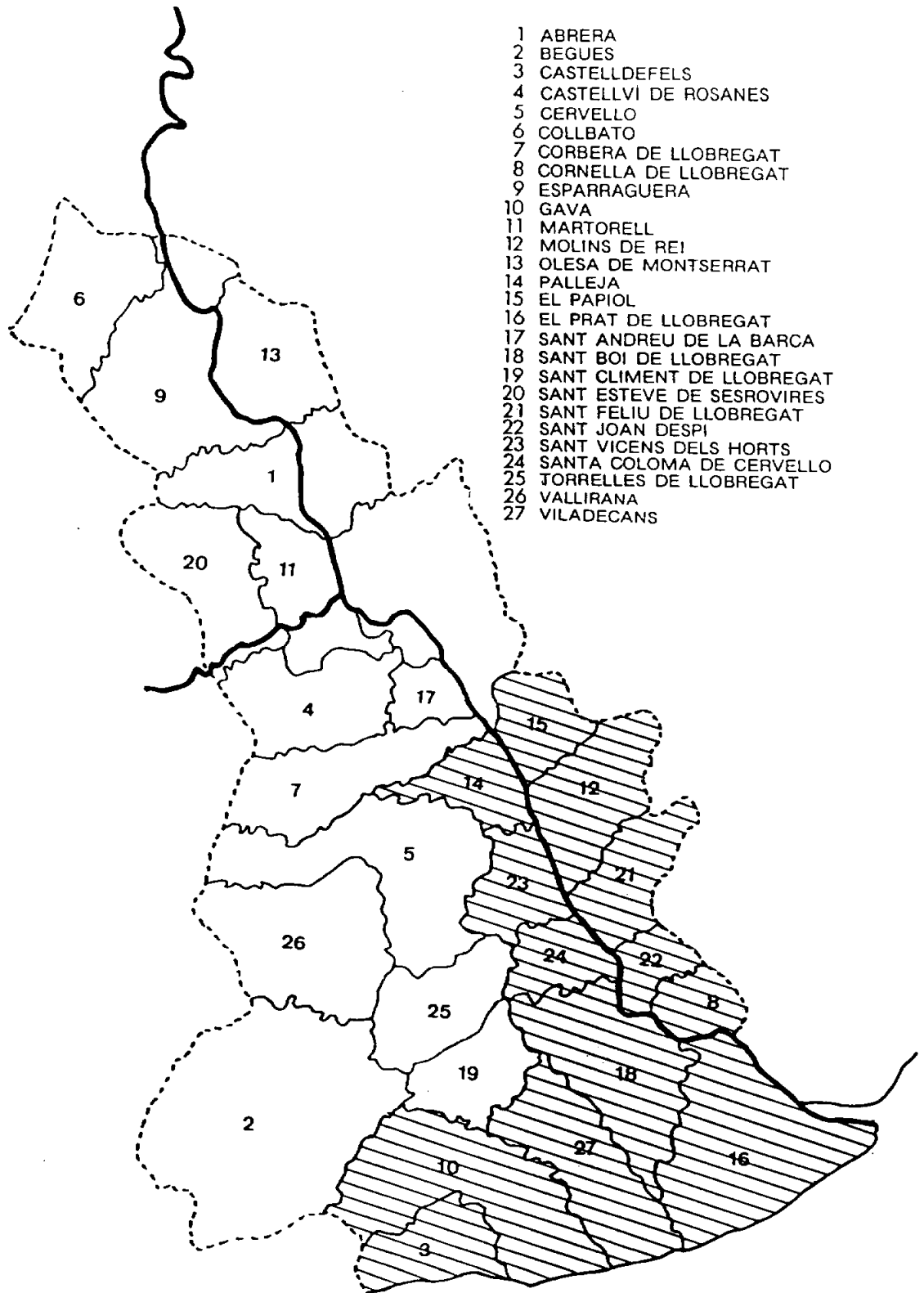
Mapa 1.1.

Situació del Baix Llobregat en el mapa de Catalunya

Mapa 1.2.

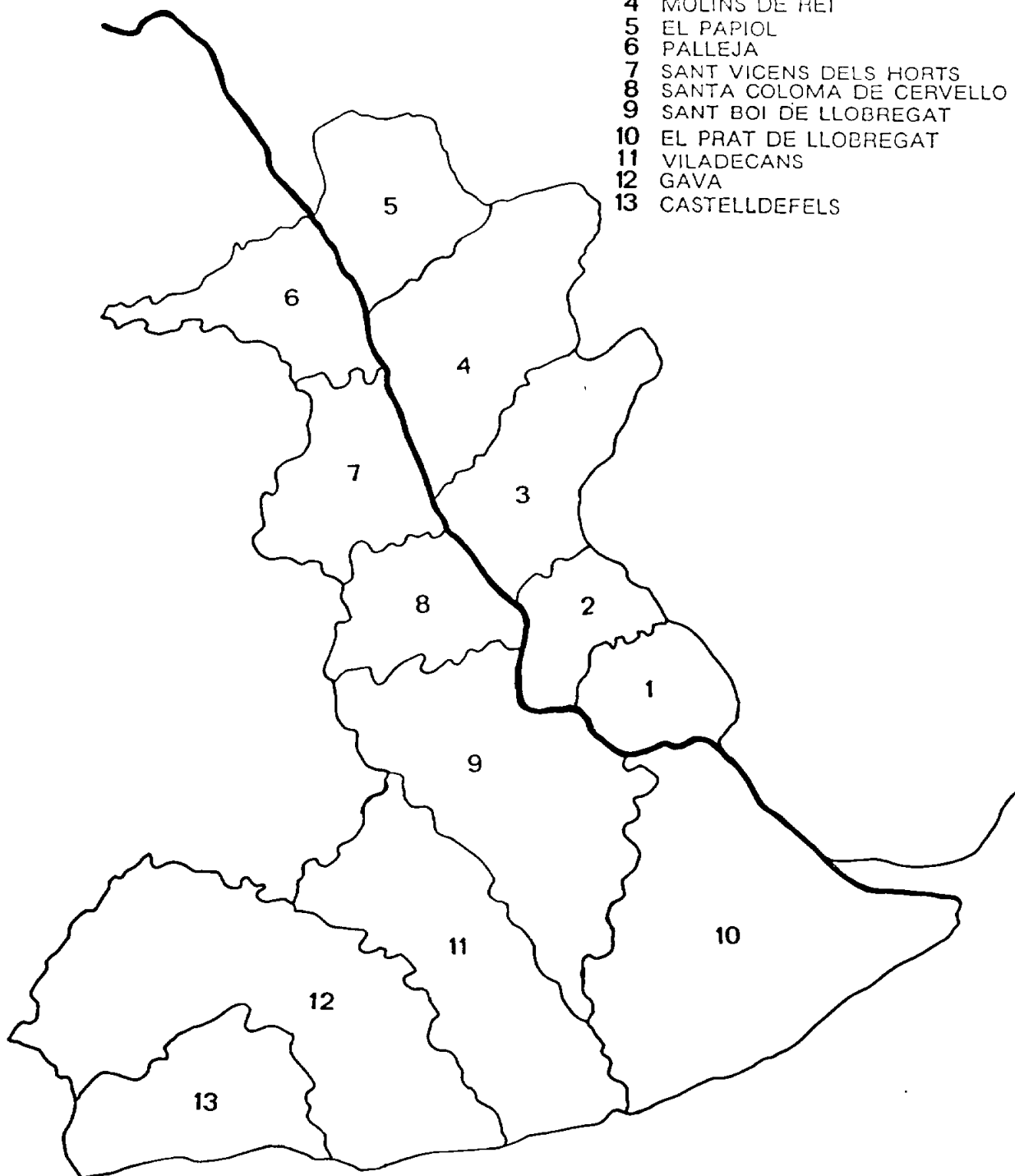
Situació dels tretze pobles estudiats en el mapa del Baix Llobregat

Mapa 1.3

Els tretze pobles estudiats

- 1 CORNELLA DE LLOBREGAT
- 2 SANT JOAN DESPI
- 3 SANT FELIU DE LLOBREGAT
- 4 MOLINS DE REI
- 5 EL PAPIOL
- 6 PALLEJA
- 7 SANT VICENS DELS HORTS
- 8 SANTA COLOMA DE CERVELLO
- 9 SANT BOI DE LLOBREGAT
- 10 EL PRAT DE LLOBREGAT
- 11 VILADECANS
- 12 GAVA
- 13 CASTELLDEFELS

2.1.L'elecció del marc geomorfològic.

A continuació analitzarem , un per un, els diferents criteris que hem utilitzat en l'elecció del territori estudiat : el criteri geològic, el criteri agrícola i el criteri documental.

2.1.1.Criteris geològic, edafològic i climàtic.

La consideració dels aspectes geològics ens du a excloure del nostre estudi els pobles que es troben més amunt del congost de Martorell , en direcció cap a Montserrat, ja que són pobles diferents des d'un punt de vista geològic dels de la resta del Baix Llobregat.

De Martorell cap amunt els terrenys pertanyen a la Serralada Prelitoral i a la Depressió prelitoral .

En canvi, de Martorell cap al mar, els pobles que voregen el riu es troben ubicats a les terrasses quaternàries de la serralada Litoral ,limitades a l'esquerra per Collserola ,serra de materials paleozoïcs, i a la dreta pel massís de Garraf,de materials triàsics i cretácis.

Els terrenys del delta són de diferent composició: els sòls de llevant estan formats per dipòsits al·luvials i ,en canvi,els sòls de ponent són majoritàriament d'origen eòlic.

No aprofundirem en el coneixement geològic de la comarca ,d'altra banda existeixen bastants treballs sobre el tema i no és aquest el nostre objectiu (2).Però sí que convé insistir en l'interès que el marc geomorfològic té per un estudi d'història agrària i, sobretot, posar de relleu qüestions relatives al marc ecològic natural.

Els aspectes concrets que es relacionen més directament amb la història agrària de la comarca són,bàsicament,tres:la diversitat dels sòls,la disponibilitat d'aigua i el clima.A partir d'aquests

elements estudiarem la capacitat de l'home per transformar la natura i ,en definitiva ,tindrem un dels elements condicionants de l'evolució de la història agrària de la comarca.

a) Diversitat dels sòls

El riu Llobregat ha estat un agent actiu en la configuració del sòls de la "vall baixa" i del delta . Efectivament, el protagonisme del riu en la gènesis dels sòls és decisiva pels pobles objecte del nostre estudi,si n'exceptuem Gavà i Castelldefels (3) i, fins i tot en aquests casos, el riu ha estat molt influent. .

Segons Pierre Deffontaines, el Llobregat va emplenar una antiga entrada del mar el fons de la qual es troba actualment a cent metres de profunditat, a la desembocadura, i puja de nivell progressivament cap a l'interior. Trobem sediments de loess de l'antic delta al peu de les muntanyes que el voregen L'enfonsament del delta va produir-se a causa d'un moviment basculant .El riu va haver de realitzar un treball molt gran de sedimentació per tal de conquerir el nou delta al mar(4).

Actualment, però, el delta retrocedeix degut a les construccions del port que frenen els dipòsits de sorra. Això fa que cada cop la costa actual s'acosti més a la costa romana, que coincidia amb l'antic camí ral de Barcelona a València. L'explotació d'àrids i d'aqüífers i l'extracció de sorres de la platja per la construcció de l'aeroport han ajudat a crear l'actual situació .Malgrat tot a Castelldefels continuen acumulant-se sorres (5).

El Llobregat, però, no ha tingut sempre la mateixa direcció en el darrer tram del seu camí cap al mar. Antigament a partir de Sant Boi prenia la direcció sud, molt més lògica si pensem en el giravolt que fa el riu a la sortida de Sant Boi i en el desnivell del riu en els

darrers quilòmetres, de Martorell al mar (23 Km.) baixa 44 metres (dos metres per Km.). En l'actualitat el riu s'orienta cap a més a la vora de Monjuïc. Els estanys de la part dreta del riu, orientats en la direcció nord-sud, senyalen l'antic llit fluvial : la Ricarda, la Illa, el Remolar. Seguint el Remolar hi ha una rasa que té per nom Riu Mort que indica l'antiga desembocadura del riu.

Els estanys més occidentals tenen l'origen en l'antiga badia que existia al delta de ponent, el reemplenat de la qual ha marcat geomorfològicament la zona i ha influït significativament en els conreus ; pensem, per exemple, en el cas dels espàrrecs de Gavà, que troben en la terra sorrenca un marc ecològic idoni.

A la banda esquerra de la desembocadura coneixem l'existència d'estanys, que foren els primers a ésser dessecats a causa de les polèmiques que provocaren en relació a la qüestió sanitària barcelonina. El nom d'un d'ells, "l'estany de port", ens situa l'antiga ubicació del port de Barcelona.

Per tant, en els terrenys deltaics actuals podem distingir fonamentalment dos tipus de sòls . A la part oriental del delta els sediments que varen emplenar l'entrada del mar eren d'origen al·luvial i varen ser transportats i depositats pel riu. A la part de ponent , sobretot als pobles de Gavà i Castelldefels, especialment en les zones més properes al mar, els sòls es van constituir per reemplenat eòlic. S'hi formà un tombol de sorra en direcció oest que tendia a tancar la badia unint el delta als penya-segats del Garraf , encerclant dins seu aiguamolls i estanys d'origen marí(6). Aquest és l'origen de l'estany de la Murtra, viu testimoni de la badia que temps enrera existí al delta occidental.

Aquesta diversitat dels sòls dèltics seran la base de la heterogeneïtat dels conreus ; els sòls arenosos i humits de ponent ofereixen unes possibilitats d'explotació diferents que els sòls més

compactes de llevant. La riquesa dels sòls al·luvials i les majors possibilitats de regatge a la part més oriental del delta facilitaran el pas a una agricultura intensiva d'alts rendiments. En canvi, cap a l'oest, la marina dèltica és més sorrenca i de difícil regatge; per tant hi persistirà una agricultura menys productiva i de secà fins ben entrat el segle XX.

La vegetació que cobreix els sòls muntanyosos que rodegen el Llobregat és rica i variada, és la típica del Mediterrani. Però, curiosament, el Garraf serveix de frontera natural per algunes plantes pròpies de zones semi-àrides, d'origen africà, com per exemple el margalló, essent el Garraf el punt més al nord d'Europa on es desenvolupa espontaniament.

En principi, tant pel clima com pels recursos aquífers, és difícil d'entendre l'existència d'ecosistemes naturals tan variats. L'explicació, però, rau en la diversitat de sòls més que no pas en contrastos climàtics o hidrològics : no és el Llobregat que separa aquests dos tipus de vegetació. De fet a banda i banda del riu hi predomina la mateixa vegetació. El que explica l'existència d'aquestes plantes als voltants de Castelldefels i Gavà, en terrenys del massís de Garraf, és l'aparició de sòl calcari. La major part de sòls del Baix Llobregat són silicis i acullen una vegetació bastant homogènia. Però el Garraf, a causa de la presència de sòls calcaris, presenta un ecosistema diferent al predominant(7).

Excepte El Prat, on la terra és tota dèltica, encara que de molt diverses qualitats, tots els altres pobles estudiats participen d'una gran varietat de sòls. Al peu del sòl muntanyós de secà que voreja el delta, les terrasses quaternàries ofereixen un sòl ric per al conreu. Al seu costat hi trobem unes capes de llim roig dipositades pel riu en les seves nombroses inundacions(8). Als pobles oberts al delta hi trobem una zona de terra negrosa, quasi pantanosa, abans

d'arribar a la costa, que hom anomena "marina" per oposició a la denominació "terra" que reben els terrenys de la part més alta.

Així doncs, a excepció d'El Prat, tant els pobles de la riba esquerra (El Papiol, Molins de Rei, Sant Feliu de Llobregat, Sant Joan Despí, i Cornellà), com els de la riba dreta (Pallejà, Sant Vicenç dels Horts, Santa Coloma de Cervelló, Sant Boi de Llobregat) participen d'una dualitat de sòls: els sòls de secà de les muntanyes, en els quals s'assentaren els nuclis urbans, i els sòls més rics de la plana, tots ells d'origen al·luvial i convertits en regadiu durant el segle XIX. A més, en els pobles més pròpiament deltaïcs, oberts al mar, després dels terrenys quaternaris, s'observa, com hem dit abans, una diferent composició de les terres dèltiques segons que es trobin al llevant o al ponent del delta.

En síntesi es pot dir que el conjunt dels tretze pobles objecte del nostre estudi ofereixen una gran diversitat de sòls. Des del sòls sorrencs dels delta de ponent, la "terra joncassa" dels primers colonitzadors, fins als sòls quaternaris i paleozoïcs de les muntanyes que fan de contrafort, passant pels rics sediments del riu, les possibilitats agrícoles de la comarca són múltiples.

En aquest treball intentarem copsar el gran esforç humà que ha suposat la conquesta de les "marines", zona tan adversa a la salut com al conreu; però, al mateix temps, analitzarem també la rica agricultura intensiva que des d'antic es desenvolupà a les terres al·luvials o els conreus de secà que protagonitzaren l'explotació agrícola dels terrenys muntanyosos de Collserola o del Massís de Begues

b) Les aigües

La principal aportació acuífera superficial del Baix Llobregat és el riu Llobregat i els torrents i rieres que desemboquen

en ell. El riu entra a la comarca pel nord, provinent del Bages, després de tallar transversalment la Serralada Prelitoral pel congost del Cairat. De Martorell a les terres obertes del delta, el riu ha anat creant un conjunt de terrasses de diferent gradació que han servit de coixí als cultius de secà. En aquestes terrasses s'encaixen els torrents i les rieres, xarxa supletòria del riu, i el mateix riu.

El riu és el veritable eix vertebrador d'aquesta xarxa hidrogràfica comarcal, que vessa en ell les seves aigües abans de desembocar a la Mediterrània, després de travessar la plana deltaica de la Marina. El Llobregat assoleix un cabal mig de 16,9 m³/s(9) gràcies a l'aportació de l'Anoia (2,7 metres cúbics per segon). Però aquest enriquiment que li arriba per la dreta cau fora del nostre objecte d'estudi, ja que prové de l'Alt Penedès i se suma a les aigües del riu al municipi de Martorell. D'aquest poble al mar, i seguint per la riba dreta, trobem rieres i torrents que durant bona part de l'any estan seques, i creixen, a vegades desmesuradament, amb les pluges de tardor i de primavera. Les més importants són les de Corbera (que té el seu origen a l'Alt Penedès), Cervelló i Torrelles. A la riba esquerra, i també de Martorell al mar, sobresurten la riera de Rubí, que ve del Vallès Occidental, i la riera de Vallvidrera, anomenada també la Rierada, que recull les aigües de la vessant nord-oest de Collserola.

Aquest conjunt hidrogràfic natural es troba complementat des del segle XIX per altres aigües superficials controlades per l'acció de l'home. Ens referim, òbviament, als dos canals que per l'esquerra (Canal de la Infanta) i per la dreta (Canal de la Dreta) converteixen en regadiu moltes hectàrees de les terres al·luvials sedimentades pel riu. En el neixement del Canal de la Infanta (1819) hi actuà d'esperó positiu els interessos dels industrials fariners barcelonins, però en l'actualitat, com el Canal de la Dreta, la seva utilització és bàsicament agrícola.

A més de les aigües superficials, la comarca del Baix Llobregat té importants reserves provinents dels aqüífers subterranis. Les cubetes d'Abrera, Sant Andreu de la Barca i Cornellà són en aquests moments les més importants, perquè el ric aqüífer que existeix a la part baixa del delta ja està fortament contaminat, tant per causes naturals (salinitat i penetració d'aigües marines) com a causa de la sobreexplotació humana, agrícola, urbana i industrial, que estimulen la persistència de la contaminació natural (10).

En general, a tot el delta hi ha capes d'aigües subterrànies degut a l'existència alterna de capes freàtiques i terres que filtren. En una situació de no contaminació aquestes aigües estan frenades per la pressió hidrostàtica de les aigües marines. Sovint aquestes aigües són artesianes, la pressió de les quals augmenta pels gasos resultants de la descomposició de matèries orgàniques. Aquesta fabulosa reserva d'aigua, en ser descoberta, va representar la possibilitat de l'extensió del regadiu, molt més enllà dels límits marcats pels dos canals, iniciant-se l'explotació dels pous artesianes a partir de l'any 1895 (11).

Finalment, per valorar els recursos d'aigua de la comarca volem recordar que el sòl del Baix Llobregat rep una bona aportació d'aigua pluvial, però aquest és un aspecte que tractarem a continuació en parlar del clima.

c) El Clima

Al Baix Llobregat hi domina el clima mediterrani litoral, un xic humit i temperat, amb distintes gradacions. Hi escasseja la pluja a l'estiu, que sol ser calorós, i l'hivern és habitualment dolç. Aquest clima està caracteritzat per una tardor plujosa, amb el mes d'octubre com a mes més plujós i amb un màxim de sequedat al gener i als mesos de

juliol i agost "amb una precipitació encara inferior -entre 400 i 700 mm-gener, juliol i agost normalment secs -menys de 30 i àdhuc 15 mm- i qualques vegades totalment eixuts, aquest clima assenyala dins la tònica mediterrània una nova degradació de la pluviositat" (12).

La neu és molt rara a la comarca, sobretot a les parts baixes, i els dies de pluja són escassos (de 50 a 70). Les precipitacions anyals es calculen per sota dels 500 mm a les Costes de Garraf; al Delta i a la Depressió Pre-litoral se n'enregistren entre 500 i 600 , i més de 600 a la vall baixa fins a Martorell (13).

Les temperatures mitjanes anuals són de les més altes de Catalunya, amb una oscil.lació tèrmica molt baixa. Varien entre 17 graus centígrads a les Costes de Garraf i 12,7 al Monestir de Montserrat (14). Però , si únicament tenim en compte l'àrea estudiada dels tretze municipis, l'oscil.lació encara disminueix més . De fet la Mediterrània actua de regulador tèrmic sobretot a la zona litoral, fent que els hiverns siguin tebis i els estius no siguin excessivament calents.

Pels pobles situats a la vall, passen corrents d'aire que vénen del nord i que són la causa que, a l'hivern, en aquesta zona de la vall baixa, les temperatures absolutes siguin un xic més baixes que al Barcelonès. En canvi, els pobles del litoral dèltic tenen un comportament tèrmic semblant al del Barcelonès.

Les muntanyes que voregen la vall tenen unes condicions climàtiques més fresques.

Aquest conjunt de condicions climàtiques fa que el Baix Llobregat pertanyi a la part de Catalunya on l'hàbitat és més acollidor, suau i favorable al conreu, en no haver-hi grans màximes de fred ni de calor. Un bon exemple ens el forneix el que succeí l'any de la recordada gelada de 1956. Al delta els garrofers que encara hi quedaven i alguns altres arbres en varen sortir perjudicats; ara bé,

molts arbres fruiters varen resistir. D'altra banda, l'especialització hortofructícola va fer que els efectes de la gelada en l'economia pagesa baixllobregatina, i sobretot la dèltica, fossin passatgers. Aleshores els arbres fruiters estaven ja en perill al delta però per qüestions alienes al clima, l'amenaça criptogàmica començava ja a deixar-se sentir.

2.1.2. Criteri agrícola.

Per a definir aquest criteri ens basem en la valoració que La Unió de Pagesos fa actualment de l'agricultura del Baix Llobregat. Segons la Unió de Pagesos hi ha tres pobles que agricolament no es poden considerar del Baix Llobregat: Collbató, Sant Esteve de Sesrovires i Castellví de Rosanes (15). Fixem-nos, però, que aquests municipis, pel criteri geològic, ja havien quedat fora de la nostra àrea d'estudi. També queda exclòs Sant Andreu de la Barca, ja que en l'actualitat la seva agricultura és residual i d'escassa superfície.

Continuant amb la valoració agrícola de la Unió de Pagesos, cenyim l'estudi de l'estructura agrària únicament als pobles denominats de la "vall baixa" o pobles que limiten amb el riu a partir d'El Papiol-Pallejà fins al mar, incloent-hi els pobles deltaïcs. De l'àrea deltaïca n'excloem l'Hospitalet del Llobregat, no només pel fet d'estar molt lligat al Barcelonès sinó, sobretot, perquè quan vàrem iniciar la present recerca se'ns va demanar de no incloure'l, ja que s'estava realitzant una investigació monogràfica sobre l'agricultura d'aquell municipi (16). Perquè, des del punt de vista de l'agricultura del dinou, era lògic que l'incloguessim. Una altra qüestió seria parlar de l'agricultura hospitalenca del segle XX, que va ser la primera en veure's amenaçada, des de les primeres dècades del nostre segle, per fenòmens urbanístics i industrialitzadors que posaren en qüestió la

seva existència, molt abans que l'amenaça s'extengués a tota l'agricultura del Baix Llobregat.

El conjunt de pobles que ens resten són els pobles del Baix Llobregat, que comptaven, ja al segle XIX, amb unes possibilitats de desenvolupament agrari superior a la resta de la comarca, tant per la presència de regadiu com per estar ubicats als millors sòls agrícoles de la contrada. Aquesta afirmació ha de ser matisada recordant que hem exclòs Hospitalet, un dels municipis amb una agricultura intensiva més desenvolupada a mitjans del XIX, i que alguns terrenys de municipis deltaïcs romangueren, fins ben entrat el segle XX, amb un baix nivell de productivitat en relació al conjunt estudiat.

2.1.3. Criteri documental.

Per aquest criteri hem deixat de banda pobles dels quals no hem localitzat documentació. Alguns d'aquests pobles, per l'aplicació dels dos criteris exposats anteriorment, ja havien estat exclosos. A causa de la manca d' "Amillaramientos" alguns pobles del Baix Llobregat no podien ser estudiats com per exemple Cervelló que únicament en té a partir de 1932 o Esparraguera que no en té cap més a partir de 1861. En aquesta darrera situació, però, s'hi troben sis pobles seleccionats pels criteris agrícola i geològic. D'aquests darrers, a causa d'aquesta limitació documental, solament podrem donar una visió quantitativa de la seva estructura agrària de mitjan del segle XIX.

La sèrie titulada "Hacienda. Territorial . Amillaramientos (Pueblos de la Provincia de Barcelona)", del Fons d'Hisenda de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, està composta per quasi dos mil volums datats entre 1845 i 1955. Actualment existeix un inventari cronològic d'aquests documents, en el qual es dona una relació dels pobles que tenen "amillaramiento", la data d'aquest i el nombre d'ordre corresponent a la

sèrie. Dels pobles que actualment componen el Baix Llobregat n'hi ha quasi dos-cents. La majoria pertanyen al període 1850-1870 o bé al 1939-1947; fora d'aquestes dates n'existeixen ben pocs.

De fet, la qüestió documental, més que un criteri, és una limitació. Quan tot just dissenyàvem el camí a seguir per la present recerca, la manca de documentació fiscal homologable i comparable en alguns municipis ens féu dubtar de la viabilitat del treball. Però, d'una banda, la progressiva ordenació dels Arxius Municipals aquests últims anys i, de l'altra, la catalogació del Fons d'Hisenda de l'ACA, ens anaren obrint portes. Treballant amb la sèrie "Amillaramientos" del fons documental d'Hisenda (ACA), i al mateix complementàriament resseguint els fons equivalents dels Arxius Municipals de la comarca hem pogut treballar amb un conjunt documental que tant territorialment com cronològicament és representatiu i vàlid. Ara bé, partint de la selecció de municipis feta per l'aplicació dels criteris anteriorment exposats, ens hem trobat que pel primer moment d'estudi en profunditat de l'estructura agrària, anys 1860-1863, tenim "Amillaramientos" pels tretze pobles i, en canvi, pel segon moment de la comparació, 1920-1930, tan sols n'hem trobat per set pobles i a més es tracta d'una documentació més mal elaborada que la del XIX. Ironies del destí: coneixerem millor les relacions d'explotació i l'estructura de la propietat del XIX que del XX !

Per tal de copsar millor la disponibilitat, i a l'ensem limitació, documental que acabem d'exposar hem elaborat aquest quadre a partir de la sèrie esmentada d'"Amillaramientos" del Fons d'Hisenda de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, corresponent als tretze pobles escollits

Quadre 2.1.

Resum "Amillaramientos" ACA Baix Llobregat (XIX-XX)

1852-65	1865-1915	1915-25	1925-35	1940-53
---------	-----------	---------	---------	---------

1-Cornellà	2	1			2
2-S.Joan	2	1			4
3-S.Feliu	2		1		3
4-Molins	1		1		4
5-El Papiol	4			1	3
6-Pallejà	2			1	3
7-S.Viceng	2				4
8-S.Coloma	2			1	4
9-S.Boi	2				3
10-El Prat	2	1	1		2
11-Viladecans	2				3
12-Gavà	3		1	1	3
13-Castelldef.	3		1	1	5

TOTALS (85) 29 3 4 6 43 Observant el

quadre comprovem que els dos talls cronològics idonis, quant a conjunts documentals, són els de 1852-1865 , amb 29 amillaraments, i de 1940-1953 amb 43. Però l'objectiu de la nostra recerca és observar els canvis operats en l'estructura agrària del Baix Llobregat arran de la crisi finisecular i, per tant, agafar com a segon moment de la comparació els anys de la postguerra no ens semblava adequat.

A més del fet de l'escassetesa de documentació en l'interval 1865-1935, tretze documents en total i molt dispersos territorialment, s'hi afegia un problema més greu de resoldre : el mal estat dels "amillaramientos" o de les "refundiciones" d'aquests anys i la seva precària elaboració, inventariant-se a vegades com "amillaramiento" una simple llista de contribuents (17).

Això ens decidí a fer una recerca exhaustiva pels Arxius Municipals que en un principi semblava infructuosa, però, un cop

resseguits tots els Arxius, començà a donar fruits. Vàrem trobar unes quantes "refundiciones" d'aquest període tan escàs en documentació fiscal. D'entre elles, únicament tres oferien un nivell acceptable d'informació i estaven ben elaborades. Aquestes tres corresponien a Sant Joan Despi (1924), Sant Feliu de Llobregat (1923) i Viladecans (1931). Del conjunt documental corresponent a la Corona d'Aragó quatre oferien suficient informació per resistir una comparació homologada amb la documentació del XIX. Finalment, doncs, superats parcialment els inconvenients suara esmentats i feta la corresponent tria documental que complementa els buits existents a la Corona d'Aragó amb documents d'Arxius Municipals, passarem a buidar la documentació fiscal que resumim en el quadre següent:

Quadre 2.2.

Resum documentació buidada "Amillaramientos" A.C.A. i Arxius Municipals

	XIX	XX
1-Cornellà	1862	
2-Sant Joan	1862	1924
3-Sant Feliu	1864	1923
4-Molins de Rei	1863	
5-El Papiol	1863	1929
6-Pallejà	1862	1929
7-Sant Vicenç	1862	
8-Stª Coloma	1863	
9-Sant Boi	1861	
10-El Prat	1862	1925
11-Viladecans	1862	1931
12-Gavà	1861	
13-Castelldefels	1861	1928

D'aquests vint documents n'hem extret les dades quantitatives

bàsiques per tal de configurar l'estructura agrària del Baix Llobregat durant la segona meitat del segle XIX i les primeres dècades del segle XX ; són els documents als quals hem aplicat el programa informatitzat per tal de dur a terme l'anàlisi de l'estructura de la propietat i, quan la informació ho ha permès, per fer l'estudi de les relacions d'explotació (18)

Per tant, el conjunt documental exposat en el present quadre es converteix en pautaador de les possibilitats de la nostra investigació, però, molt sovint, per informacions de cultius o apreciacions qualitatives, farem servir el conjunt dels 85 documents del primer quadre. (19)

Finalment cal dir que, malgrat que al començament d'aquest apartat parlàvem de la documentació com una limitació pels nostres propòsits de recerca a causa de la dificultat en localitzar sèries cronològiques i espaials contínues del tipus de documentació escollida, creiem que ha quedat abastament demostrat que, amb paciència i temps, hem convertit aquesta limitació únicament en un punt de partida per a la realització d'un treball que emprerà, al mateix temps, documentació molt variada de tipus divers (Actes d'Ajuntament, Correspondència, Diaris de pagès, Series d'arrendaments, Protocols, etc...). En definitiva, hem intentat escollir conscientment tant els límits cronològics com els espaials del nostre objecte d'estudi, intentant de superar, amb els nostres esforços, un cert determinisme documental en el que no voldríem incórrer.

2.2. Metodologia i organització del treball.

Exposarem aquí algunes qüestions de mètode i tècniques de treball que ajuden a entendre el desenvolupament de la recerca.

2.2.1.Explicació del programa.

El programa utilitzat per entrar les dades extretes de documents fiscals del XIX i primeres dècades del XX ha estat elaborat amb DBASE II i dissenyat especialment pel tipus de buidatge fet dels "amillaraments" emprats. Es desdoble en dos fitxers, un pels contribuents, siguin explotadors o propietaris, i un altre per les parcel·les. Així doncs, tot el conjunt de parcel·les i contribuents d'un poble en un any determinat estan incorporats al fitxer corresponent, denominat per les dades genèriques respectives (20). El nom del poble i l'any del document són les dades bàsiques que configuren el fitxer i estan registrades en el disquet d'arrencada, per tant no és necessari entrar-los cada cop que entrem dades.

La documentació buidada dona els noms sovint en castellà, malgrat que els al·lies siguin sempre en català. Nosaltres hem optat per catalanitzar-los tots però cal retenir la forma emprada perquè sinó convertiríem una persona en dues (21) i si això succeís en el moment de manipular les dades els càlculs serien errònics.

El programa preveu la conversió automàtica de les mesures agràries tradicionals (mujades i mundines) en mesures de superfície del sistema mètric hectàrees i àrees.

2.2.2.Procés de buidatge.

De bon començament aquest procés estava pensat per poder-se adaptar a una elaboració matemàtica posterior, però no ens havíem plantejat encara el tractament informàtic de les dades. Quan la necessitat de dissenyar un programa per poder-les processar es va anar imposant vam adaptar les fitxes i els sistema de buidatge al possible processament posterior, però va ser un procés molt senzill ja que la

metodologia utilitzada s'adaptada bastant bé al llenguatge informàtic emprat.

El buidatge l'hem orientat a homologar tota la informació quantitativa i qualitativa extreta dels amillaraments del XIX o de les refundicions del XX per tal de poder construir diferents quadres comparatius de l'estructura agrària , sobretot els relatius a l'estructura de la propietat i de l'explotació .

Quadre, 2.3.

Parcel·les i explotacions = Baix Llobregat, segles XIX-XX

Pobles	SEGLE XIX		SEGLE XX	
	Nº expl.	Nº parcel·les	Nº expl.	Nº parcel·les
Cornellà	170	632		
Sant Joan	217	1000	234	467
Sant Feliu	112	456	221	612
Molins de Rei	146	436		
El Papiol	248	1192	240	409
Pallejà	202	713	110	358
Sant Vicenç	241	1205		
Santa Coloma	71	422		
Sant Boi	597	2850		
El Prat	93	416	196	504
Viladecans	493	2524	650	2527
Gavà	379	2441		
Castelldefels	167	1213	322	700

TOTAL	3136	15502	1973	5577

Així doncs, el total d'explotacions o/i propietats estudiades és de 5109 (3136 del segle XIX i 1973 del XX) i el parcel·les de 21079

(15502 del XIX i 5577 del XX).

Les fitxes personals per cada contribuent que hem dissenyat ens han plantejat tot un seguit de problemes que hem anat resolent paulatinament. A cada fitxa, ultra el nom del pagès, el número d'ordre del document, el poble i any a que correspon, hi ha ressenyades les finques i les parcel·les amb l'extensió, el conreu corresponent, si és regadiu o secà, categoria de la terra i el líquid imposable de rústica en lloc preferent, ja que també recollim a sota el d'urbana i ramaderia, i quan existeix el de parceria. A sota del nom del contribuent, quan la documentació ho indica, hi ha la residència d'aquest (22). En les caselles corresponents les relacions jurídiques en tron la titularitat i l'explotació de la terra i la ubicació de les finques.

Model de fitxa personal.

Poble:					T-ext:	
any _____		contribuent _____			ldo.imp.	
		nº _____			l.rd.:	
		l.urb:				
localització	règin propiet.	propietari	mujades	conreu		classe

2.2.3.Llegendes emprades.

Les dades a entrar les hem simplificat per mitjà de llegendes referides als diferents conceptes .Hem elaborat les llegendes següents:

a) Residència.

A: ALELLA

B: BARCELONA

BE: BEGUES

C: CORNELLA

CA: CALELLA

CB: CASTELLBISBAL

CE: CERVELLO-LA PALMA

CF: CASTELLDEFELS

CL: CALDES de Malavella

COR: CORBERA

CO: l'hem assimilat a B (Collblanc)

E: ESPLUGUES

ESP: ESPARRAGUERA

EP: EL PRAT DE LLOBREGAT

D: DESCONEGUDA, no sabem si és veí o foraster

F: FORASTER ,de residència desconeguda però que no és veí

FR: FRANÇA

G: GAVA

GE: GELIDA

GR: l'hem assimilat a B (Gràcia)

H: HOSPITALET DE LLOBREGAT

Ht.: l'hem assimilat a B (Hostafrancs)

LH: LA HABANA

M: MADRID
MA: MARTORELL
MAN: MANRESA
MAT: MATEDEPERA
MO: MOLLET
MR: MOLINS DE REI
MT: MATARO
O : OLOT
F: EL PAPIOL
PJ: PALLEJA
R: RUBI
S: l'hem assimilat a B (Sants)
SA: SANT ANDREU DE LA BARCA
SI: SITGES
SR: l'hem assimilat a B (Sarrià)
Sa: SABADELL
SALL: SALLENT
SB: SANT BOI DE LLOBREGAT
SCE : SANT CELONI
SCi: SANT CLIMENT DE LLOBREGAT
SCV: SANT CUGAT DEL VALLES
SF: SANT FELIU DE LLOBREGAT
SJ: SANT JOAN DESPI
SJt : SANT JUST
STC: SANTA COLOMA DE CERVELLO
SC: l'hem assimilat a B,MR i SF (Santa Creu d'Olorde)
SP: SANT PERE DE RUIDEVITLLES
SV: SANT VICENS DELS HORTS
SLL: SANT LLORENÇ SAVALL
T: TERRASSA

TA: TARRAGONA
TO: TORRELLES
V: VILADECANS
VA: VALLIRANA
VF: VILAFRANCA
VI: VILANOVA
Z: SARAGOSSA

b) Conceus

A : ARENA-SORRES
AC : ARBRES CONSTRUCCIO
AR : ARBRES RIBERA
AT : AMETLLERS
B : BOSC
BA : BOSC-ARENA
BC : BOSC CONSTRUCCIO
BE : BOSC-ERM
BF : BOSC FAGINA
BT : BOSC TALL
BG : BOSC GAVELLA
BR : BROSSAM
C : CERALS, TERRA CAMPA O SEMBRADURA
CB : CEREALS-BOSC
Ce : CEREALS ESPECIAL
CI : CIRERERS
CV : CEREALS-VINYA
D : CULTIU NO IDENTIFICAT O DESCONEGUT
E : ERM
EA : ERM-ARENA

EC : ERM-CEREALS
EI : ERM-IMPRODUCTIU
F : FRUITERS
FC : FRUITERS AMB CEREALS
FH : FRUITERS-HORTALISSES
FG : FRUITERS AMB GARROFERS
FM : FRUITERS MUNTANYA
G : GARROFERS
GO : GARROFERS-OLIVERES
H : HORT-HORTALISSES
IM : IMPRODUCTIU
J : JARDI
O : OLIVERS
R : REGADIU
RO : ROQUES
S : SECA
SL : SALZES (sauces)
SA : SALITROS
P : FARRS (de fet és "árboles con parras")
PO : POLLANCREs (alamos)
PL : PLANTERS (criadero de árboles)
V : VINYA
VF : VINYA AMB FRUITERS
VG : VINYA AMB GARROFERS
VO : VINYA-OLIVERA

Llegendes especials de conreus

A V1931 i a V1862 existeixen uns cereals especials que els hem entrat com si fossin de regadiu per què tenen un líquid imposable

molt més elevat. Hem creat per aquest cas la llegenda Ce.

A SB1861 els CEREALS estaven distribuïts en dues zones (zona 1a. i zona 2a.) en l'entrada de dades hem respectat les dues zones amb la llegenda específica diferent:

- zona 1a.:c1

- zona 2a.:c2

Pel que sembla la zona 1a. és de regadiu però el document no ho explicita.

Als pobles de SF1864, PJ1862 i STC1863 hem posat SL en lloc de PO, quan en l'entrada de dades ens sortia "alamos", pertant en aquests pobles existeix confusió entre els salzes (SL) i les pollanques (PO).

c) Ramaderia.

a : ases

b : bous

c : cavallar (cavalls o egues)

m : mules

o : ovi (ovelles o cabres)

v : vaques

d) Règim de tinença.

E : explotació, totes les terres que cultiva són alienes

M : mixt, cultiva terres propies i terres d'altres

P : propietat, només cultiva terres propies

e) Règim d'explotació.

P : parceria

C : cens o emfiteutes

2.2.4.L'entrada de dades.

1-Fitxer de contribuents :El primer que entrem és el nom del contribuent,el número de la fitxa no cal ja que el mateix programa ho fa automàticament .A continuació hem d'entrar la residència , després entrem els diferents líquids imposables per aquest ordre: rústica, urbana, ramaderia i parceria.Si alguna d'aquestes entrades és zero el programa no ens demanarà més informació sobre aquest concepte (per exemple si no hi ha líquid imposable de ramaderia no ens demanarà quans i quins animals té el contribuent que estem entrant).Inicialment no varem preveure la casella del líquid imposable de parceria perquè eren pocs els pobles que tenien informació al respecte i aquesta només afectava al grans propietaris que tenien terres a parceria,però malgrat tot ens va semblar molt interessant des d'un punt de vista qualitatiu la seva inclusió.

Abans de passar a la descripció dels bens pels quals tributa el programa d'entrada de dades ens demana la categoria jurídica del contribuent o règim de tinença de la terra: propietat (P),explotació (E) o bé mixte (M).Un cop entrades aquestes dades generals el prg. passa a concretar cadascun dels conceptes esmentats.Si existeix LIRAM (líquid imposable de rústica)et demana el nombre i classe d'animals,si existeix LIUR (líquid imposable d'urbana) el nombre de cases, si existeix LIRUS et demana quantes mujades i mundines té en propietat En aquest concepte últim si el contribuent que hem entrat és E hem de deixar la casella buida i si és M solament la part corresponent a la propietat. Si és P es poden produir dues situacions,que tingui terres donades a parceria o que ell mateix cultivi totes les seves terres.En

el primer cas el total de terres de P serà la suma de les apareixen a la seva fitxa més les dels seus parcera o emfiteutes .En el primer cas el total de terres de P coincidirà amb les de la fitxa personal del contribuent .Desgraciadament per la majoria de pobles no disposem d'informació de les terres explotades en parceria o altres formes d'explotació, i no podem entrar desglossadament les dades.

Del LIPAR (liquid imposable parceria) el programa unicament demana el valor global ,no sol.licita una descripció concreta d'aquest concepte ja que aquesta es troba en les fitxes d'altres contribuents que cultiven terra aliena.

Aquesta entrada de dades permet reconstruir l'estructura de la propietat i la de l'explotació en els pobles on els documents expliciten les terres conreades pels no-propietaris ,parcera o emfiteutes,però mai arrendataris (legalment no eren responsables de la contribució) ni jornalera, per tant l'estructura de l'explotació obtinguda no reflectirà la realitat.En la majoria dels pobles no podem distinguir entre propietaris i explotadora per manca de dades sobre les relacions d'explotació : unicament tenim una relació de contribuents.En aquests casos l' estructura de la propietat no podra desglossar-se de l'estructura de l'explotació i viceversa.La confusió fins a cert punt és lògica ja que al treballar amb documentació fiscal hem de ser conscients que les càrregues tributàries eren molt sovint ,parcial o totalment,responsabilitat de l'explotadora com ara els casos dels parcera ,que pagaven la part alíquota corresponent,o dels emfiteutes recents (subemfiteutes o petitíssims emfiteutes) que tenien tota la responsabilitat tributària .Quan no tenim cap informació sobre les relacions d' explotación fa de molt mal dir si estem davant d'una relació de contribuents-explotadora o de contribuents-propietaris ,però per comparació amb els documents més ben elaborats hom diria simplement que es tracte de les terres explotades per cadascun dels

contribuents, siguin aquests explotadors o propietaris. En cap dels casos no es pot comptabilitzar les terres arrendades a partir dels "amillaraments" ni les treballades a jornal, únicament si ens atrevim a fer càlculs complementaris i aproximatius amb documentació demogràfica podriem fer alguna reflexió sobre el tema .I de les treballades en parceria, o cedides en emfiteusi, únicament les podem conèixer en comptats casos.

2-Fitxer de parcel·les. Un cop entrades les dades generals del contribuent el programa demana si hi ha parcel·les per entrar. En cas afirmatiu primerament s'ha d'entrar el número de fitxa, , que en el fitxer de contribuents no entravem perquè quedava registrat automàticament. A continuació s'indica si la parcel·la que s'entra és P (propietat) o bé és E (explotació). En el primer cas el nom del propietari de la parcel·la serà el mateix que el del contribuent i no caldrà entrar més dades referents a les relacions d'explotació. En canvi si la parcel·la que entrem està no està explotada pel propietari el programa ens demanarà les dades següents:

- nom del propietari de la parcel·la
- règim d'explotació: C (cens) o bé P (parceria)
- fracció de parceria

Finalment ,en el fitxer de parcel·les, el programa inclou també les caselles següents:

- extensió de la parcel·la
- regadiu o secà
- tipus de conreu
- categoria de les terres (1-2-3)

En acabar l'entrada de dades d'un poble i després de les necessàries correccions haurem de fer sempre un SORT per tal d'ordenar les parcel·les i així garantir la manipulació posterior en l'execució

del programa d'estructura de l'explotació.

2.2.5.El procés de dades.

Com ja hem fet notar únicament dels pobles que posseïm informació sobre les relacions d'explotació podem desglossar l'estructura de la propietat de l'estructura de l'explotació .En realitat tenim una descripció quantitativa de les explotacions (ext. i cultiu) i únicament en alguns casos tenim també una aproximació qualitativa de les relacions d'explotació, quan existeix informació jurídica sobre parceria o censos . Es amb aquesta segona tipologia de pobles quan podem reconstruir les dues estructures .Fet aquest aclariment previ ,intentarem resumir els objectius perseguits per la manipulació de dades que estan directament condicionats per grau de informació que ens ofereixen els documents fiscals buidats. El treball de processament o manipulació de dades l'hem realitzat en dues fases per tal d'obtenir amb claretat els quadres i gràfiques que podrem extreure de les dades entrades.

1ªFASE.-Llistat de quadres,ratios,índexs i gràfics que podem obtenir d'un sol document . No és aquí el lloc adequat per descriure cadascun dels programes de processament .En funció del nivell d'informació podrem aplicar-ne més o menys i per això hem agrupat els arxius de dades dels pobles per nivells d'informació .

a)Nivell de màxima informació:Molins de Rei-1863,El Papiol 1863, Pallejà-1862,Sant Vicenç dels Horts-1862 ,Gavà-1861 a aquests arxius de dades hi hem aplicat 27 programes de processament

b)Nivell intermedi :Santa Coloma de Cervelló-1863,Castelldefels-F1861 ,a aquests arxius hi hem aplicat 25 programes

c)Nivell baix :Cornellà-1862 ,Sant Joan-1862,Sant Feliu-1864

Sant Boi-1861, El Prat-1862, Viladecans-1862 i tots els arxius de dades del segle XX. Als arxius del segle XIX hi hem aplicat 13 programes i als del segle XX únicament 10.

2ª FASE. -Resultats globalitzats de ratios, índexs, quadres, corbes de representació, histogrames, etc, ordenats a partir dels talls cronològics, de comparacions sincroniques, d'agrupacions territorials o bé conceptuals com ara:

a) tall sincrònic global de tot el XIX : estructura de la propietat i de l'explotació

b) tall sincrònic dels pobles del nivell a:E que són els tenen informació jurídica sobre l'explotació de la terra : règim de tinença i estudi de les relacions d'explotació

c) tall sincrònic global dels pobles del XIX que tenen document del XX i comparació amb tall sincrònic global de tots els pobles del XX .

e) quadres territorials agrupats de la següent manera:

-RIBA ESQUERRA: Cornellà, Sant Joan Despí, Sant Feliu de Llobregat, Molins de Rei i El Papiol. RIBA DRETA : Pallejà, Sant Vicenç dels Horts i Sant Boi de Llobregat. DELTA : El Prat , Viladecans, Gavà i Castelldefels.

Així doncs , sempre que parlem de riba esquerra, riba dreta o delta al llarg del treball estem parlant d'aquests tres conjunts de municipis . Quan parlem dels quadres globals si són referits al segle XIX engloben els tertze municipis estudiats i si són referits al segle XX inclouen solament el set municipis dels quals hem trobat documentació homologable : SJ, SF, P, PJ, EP, V i CF (veure llegendes) i , sempre que sigui possible utilitzarem les llegendes que hem elaborat pels diferents conceptes, tal i com acabem de fer ara mateix amb el set pobles del segle XX.

Notes.

1-Pascual Madoz "Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico", Madrid, 1848, Vol. XI.

2-La relació d'estudis geomorfològics sobre el Baix Llobregat és llarga. Hem consultat els treballs de Pierre Deffontaines "El Delta del llobregat", Estudios Geográficos XVI, Madrid, 1956, p.259-288, d'Angels Marqués "Evolució natural i antròpica en el Delta del Llobregat" a XXV Assemblée Intercomarcal d'Estudiosos, Centre d'Estudis Comarcals del Baix llobregat-Amics de El Prat, El Prat, 1980, p.152-169, i la Geografia de Catalunya, Vol. I Geografia General, Ed. Aedos, Barcelona, 1953, i la Gran Geografia Comarcal de Catalunya, vols. 8, 17 i 18, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1983.

3-Viladecans, Gavà i Castelldefels són els tres pobles que no voregen el riu dels 13 estudiats, però, mentre a Viladecans la influència dels sediments al·luvials en la conformació dels terrenys agrícoles és notable, no succeix el mateix amb Gavà i Castelldefels, pobles on la influència és molt menor.

4-P. Deffontaines, op. cit.

5-Ma. Angels Marqués "Algunas características del Delta del Llobregat", I Col·loqui sobre el Pla de Barcelona, a Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad, no. XVII, Ayuntamiento de Barcelona, 1977.

6-P. Deffontaines, op. cit, p. 263.

7-Gran Geografia Comarcal de Catalunya, Vol. 8, p. 346.

8-Un estudi sistemàtic de les nombroses inundacions que assolaren el Delta i, per extensió, la part baixa del Baix Llobregat és el llibre d'en Jaume Codina "Inundacions al Delta del Llobregat", Barcelona, 1971.

9-Gran Geografia Comarcal de Catalunya, Vol. 8, p. 344.

10-Gran Geografia Comarcal de Catalunya, Vol. 17, p. 189.

11-En Josep Ferret Pujol ha estudiat en diversos treballs l'aprofitament de les aigües subterrànies a partir de l'expansió dels pous artesianes. A la XXV Assemblée Comarcal d'Estudiosos, El Prat de Llobregat 1980, hi presentà la ponència "Els aprofitaments artesianes al delta del Llobregat 1893-1942" de la qual n'extreiem la informació.

12-Geografia de Catalunya, Ed Aedos, 1953, Vol. I, pp. 179-180.

13-Gran Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1971, Vol. 3, pp. 39 i 40.

14-La GEC i la GGC de C donen dades contradicctòries. En realitat la GGC de C dona la mitjana del Pla de Barcelona i la de Montserrat (16,5 i 12,8 respectivament), Vol. 8 p. 345. Nosaltres hem utilitzat les dades de la GEC, Vol. 3. p. 39.

15-Unió de Pagesos, Reflexions i propostes per una política d'ordenació i protecció de l'agricultura al Baix Llobregat. Baix Llobregat, octubre, 1980.

16-Així ens ho va sol·licitar el Doctor Antoni Segura i així ho hem fet.

17-Del conjunt dels tretze documents existents a l'ACA de l'interval 1865-1935 corresponents als pobles estudiats únicament quatre ofereixen possibilitats de ser utilitzats com a documents municipals equivalents a "amillaramientos". Aquests quatre són: El Papiol (1929), Pallejà (1929), El Prat (1925) i Castelldefels (1928).

18-El programa s'explica en el capítol 2, dedicat a qüestions metodològiques, en l'apartat 2.2.4.

19- Per exemple, els informes annexos als "amillaramientos" signats per la Direcció General de Contribuciones són una bona font per a descobrir cap on s'orienta el tipus d'ocultació fiscal existent a la comarca i amb aquest objectiu els hem utilitzat, o, per exemple, els resums de cultius d'anys diferents als estudiats que ens faciliten una visió comparativa global de l'evolució dels conreus.

20- Per exemple: STC1863 = Santa Coloma de Cervelló 1863, ó STCP1863 = Santa Coloma de Cervelló, parcel·les 1863.

21- Per exemple si a un Rafel el convertim en Rafael al calcular el comptarem dues vegades, a més hi ha moltes grafies incorrectes i noms repetits que fan que s'hagui de ser minuciós en la transcripció dels noms, per què sinó augmentariem els errors d'origen, que en alguns documents són notables,

22- Quan no s'indica la residència als "amillaramientos" hem cercat llistes de contribuents als Arxius Municipals per tal de conèixer-la. Malgrat tot en alguns casos no l'hem localitzada (El Prat) i la casella de residència ha hagut de quedar buida. Els documents del XX ofereixen menys dificultat de buidatge per què són més incomplets, no tenen urbana, ni ramaderia, ni parceria, però són més voluminosos en quan a número de contribuents.

3. ELS SISTEMES AGRARIS DEL BAIX LLOBREGAT

3. EL SISTEMA AGRARI DEL BAIX LLOBREGAT (finals XVIII- mitjan XIX).

En aquest capítol volem copsar, a partir de fonts difícilment quantificables, com era el paisatge agrari baixllobregatí a mitjans segle XIX, com havia evolucionat des de finals del segle XVIII i quin nivell de desenvolupament havia assolit l'agricultura a la comarca. Sempre que sigui possible oferirem dades quantitatives dels diferents aspectes analitzats, però la reflexió de finals del XVIII i inicis del XIX molt sovint a farem a partir d'apreciacions qualitatives. Malgrat tot, alguns aspectes només poden ser analitzats fragmentàriament, ja sigui pel tipus de font emprada o a causa de la inexistència de fonts, i, a vegades, quan la font existeix per la manca de treballs sobre les mateixes.

L'anàlisi del paisatge agrari del Baix Llobregat de mitjan segle XIX ens obliga a formular-nos unes preguntes bàsiques per orientar la nostra reflexió. En primer lloc, cal tenir present que el trànsit del segle XVIII al XIX està presidit per un canvi de model econòmic i per la implantació d'un nou model jurídic. La revolució agrícola sembla que triomfa en alguns indrets del camp català simultàniament al que hom podria denominar l'estabilització de la revolució burgesa (1). A comarques com l'estudiada, alguns dels trets bàsics de la revolució agrícola ja estaven clarament afirmats a finals del XVIII, però el Baix Llobregat és una zona molt heterogènia i caldrà matisar poble per poble l'abast d'aquestes transformacions per tal d'oferir-ne una síntesi global.

L'estat lliberal del XIX creà un nou marc institucional, que amb avenços i retrocessos, de manera molt contradictòria, acabà finalment imposant-se, al mateix temps que s'afirmava una nova estructura de classes recolzada en el nou model productiu capitalista.

Aquests canvis foren generals a tota la societat espanyola, però, a Catalunya, les transformacions econòmiques tingueren una cronologia més precoç (2). Intentarem analitzar els efectes concrets que sobre l'agricultura del Baix Llobregat, però per fer-ho ens cal conèixer l'estructura agrària baixllobregatina anterior a aquestes transformacions, especialment alguns trets bàsics que l'anaren transformant i integrant al mercat.

La inexistència d'estudis sobre l'estructura de la propietat agrària del XVIII fa que alguns aspectes de la societat rural baixllobregatina no puguin ser avaluats amb profunditat (3). En canvi, gracies a la interpretació de l'abundosa documentació fiscal, que hem realitzat en aquest treball de recerca, sí que podem conèixer l'estructura de la propietat agrària, de mitjans del segle XIX i a inicis del XX.

Per ordenar la reflexió intentarem respondre primerament a la pregunta clau de si existia o no revolució agrària al Baix Llobregat a les darreries del segle XVIII. I ho farem a través de testimonis de coetanis: el llibre d'en Rafel Amat Cortada i Senjust Excursions d'en ... per Catalunya a l'últim quart del segle XVIII (4), les reflexions d'en Jaume Caresmar sobre l'agricultura de les ribes del Llobregat (5) i l'enquesta de Francisco de Zamora (6). Més endavant, pel segle XIX, utilitzarem amb els testimonis de: V.Frigola, P.Madoz i V.Balaguer.

3.1.Creixement extensiu o intensificació?

El nombre d'homes en una societat pre-industrial és un dels fonaments bàsics de la producció. L'augment de la producció agrària en les societats anteriors a la Revolució industrial pot fer-se per dues vies: o bé roturant noves terres (creixement extensiu) o bé aplicant

noves tècniques que facin augmentar el rendiment per unitat de superfície (creixement intensiu).

El creixement extensiu és impulsat habitualment pel creixement demogràfic. En les societats amb un baix desenvolupament tècnic, una població en augment es troba molt sovint amb un bloqueig que fa que la seva subsistència no estigui garantida : la llei dels rendiments decreixents en les terres marginals i la manca de sòl frena aquest tipus de creixement, abocant a la societat que està en expansió demogràfica a un cicle males collites i fam. La causa és la manca de capacitat de l'agricultura per alimentar a una població en vies de creixement, mancança que solament pot ser superada si a l'ensem del creixement extensiu s'assagen vies de creixement agrícola intensiu que permetin obtenir millors rendiments i dotar a la societat de majors recursos alimentaris ,evitant, d'aquesta manera, de caure novament en el cicle catastròfic crisi agrícoles-fam-mortandats propi de la precarietat demogràfica d'antic règim.

L'elecció del creixement extensiu o bé l'inici complementari d'un creixement agrícola intensiu, no és un camí que depengui únicament de la demografia , molt altres factors com ara el sistema de propietat , la tipologia dels sòls , la proximitat a un gran centre comercial, el desenvolupament tècnic ,l'estructura jurídica que condiciona les relacions d'explotació de la terra , podem estimular o frenar el pas a l'explotació intensiva de la terra i fins i tot la seva mateixa expansió agrícola. En aquest sentit ens indentifiquem amb les crítiques que s'han formulat al model de desenvolupament agrari proposat per E.BOSERUP , matisat per les reflexions de E.GRIGG i complementat per E.NELL (7).

Al Baix Llobregat no podem parlar d'un creixement demogràfic sostingut fins a finals del segle XIX ,però les bases de l'agricultura intensiva que el féu possible, i que també féu possible el procés

d'industrialització, ja començaven a dibuixar-se durant el segle XVIII al costat d'un espectacular procés de roturació.

3.1.1. Moviment roturador i empenta demogràfica.

El Baix Llobregat apareix als ulls dels viatgers i excursionistes de finals del segle XVIII com una zona en creixement, una comarca amb constant formigueig humà.

Després de l'obra d'en Pierre Vilar Catalunya dins l'Espanya Moderna i des de la seva aparició, la investigació d'història agrària del XVIII que s'ha realitzat ha demostrat abastament que el creixement de la superfície conreuada fou una constant durant tot el set-cents, fins i tot a zones de la Catalunya interior (8). Recentment R. Garrabou i J. Pujol ens han mostrat la diferent cronologia existent entre el creixement de sòl cultivat català, fruit bàsicament del XVIII, i el creixement de la superfície conreuada de l'agricultura espanyola que es realitzà majoritàriament durant el XIX (9).

A finals del XVIII, en els pobles del Baix Llobregat objecte del nostre estudi, un tret es destacava en primer terme: als pobles dèltics encara restaven terres per colonitzar, però als pobles de les dues ribes el moviment roturador sembla que havia arribat al sostre. Així ens trobem que, al conjunt de pobles de la riba esquerra (Cornellà, Sant Joan, Sant Feliu, Molins de Rei, El Papiol) i als de la riba dreta (Pallejà, Sant Vicenç, Santa Coloma, Sant Boi), s'aprofitava tot el sòl agrícola disponible amb la conseqüent disminució de boscos, pastures i ramaderia. En canvi, els pobles dèltics (El Prat, Viladecans, Gavà, Castelldefels) començaren el segle XIX amb terres per colonitzar a les marines i una certa disponibilitat de boscos. El municipi d'El Prat era una excepció pel fet de ser l'únic exclusivament dèltic i no tenir boscos i, a inicis del segle XIX, tenia encara moltes

terres ermes que s'utilitzaven com a pastura on s'alimentaven els ramats que abastien de carn la ciutat de Barcelona.

A finals del segle XVIII , però, la major part dels pobles baixllobregatins estaven al límit de les seves possibilitats roturadores. La importància d'aquest moviment roturado la podem observar en el quadre comparatiu de les superfícies conreades al segle XVIII amb les conreades a mitjan del segle XIX (10).

Quadre 3.1.

Comparació de superfícies conreades XVIII-XIX (hectarees)

	XVIII	XIX
Molins de Rei	345	367.8
Sant Feliu	301	349

A Molins de Rei la dada de 345 hectarees correspon a l'any 1732, és a dir, abans de la gran empenta roturadora que es realitzà, fonamentalment, als anys centrals del segle XVIII i que anà acompanyada d'un creixement demogràfic espectacular. La dada de Sant Feliu correspon a l'any 1760, però és prou conegut de tots els estudiosos de la documentació fiscal del XVIII que, molt sovint, les dades que el cadastre ofería eren una repetició de les de les dècades anteriors. Les diferències entre els dos segles eren ben petites i per tant hom pot afirmar que a finals del set-cents el sòl agrícola estava molt aprofitat, al menys pel que fa a la riba esquerra.

El segle XVIII va ser un segle d'un creixement demogràfic espectacular a tot el Baix Llobregat, assolint els valors més elevats els pobles de la riba esquerra . Sant Feliu, amb un 600% de creixement va ser el poble que va créixer més , del conjunt dels tretze estudiats. A Sant Feliu, el procés roturador del XVIII fou molt intens .L'enquesta de Zamora no deixa dubtes "la qualidad del terreno es mui fértil y llana a excepción de un pequeña porción de monte que es todo viñedo". A

Cornellà la situació era semblant "todo el terreno del lugar se cultiva" A Molins de Rei l'enquesta ens descriu un panorama similar "Hay en el término muchos menos bosques de los que havia por haverlos reducido todos a viñedos". A El Papiol el creixement extensiu del sòl agrícola sembla també important "La agricultura està en buen estado. Y no se cria ganado porque faltan pastos. Y casi todo el término està ocupado con viñas y plantios".

Els pobles de la riba dreta donaven una imatge desigual ,alguns, com Pallejà, francament pessimista "La agricultura de este pueblo se halla mui decaida. La de secano por falta de estiércol y por lo caro que estan los jornales y la de regadio es tan escasa como que unicamente sufraga para el cultivo de algunos huertecillos". A Sant Vicenç, l'interrogatori insisteix a remarcar que la major part de les terres estaven plantades de vinya i que, a causa de la seva extensió, no hi havia pastures i mancava llenya. A Santa Coloma de Cervelló, la producció cerealícola de muntanya era molt dolenta ,possiblement a causa de l'explotació de terres marginals "los gastos exceden al valor dels fruits". A Sant Boi havien desaparegut les pastures.

A les dues ribes, les respostes de Zamora analitzades, reflecteixen una agricultura que no estava complementada per una explotació ramadera; únicament es criaven els animals que eren necessaris per a treballar la terra. Hom diria que el sistema anglès d'associació de ramaderia a l'explotació agrícola era desconegut. Però al Prat trobem, per primera vegada, una descripció de l'explotació ramadera unida al cultiu, el que ens fa pensar en un sistema agrícola específic del delta i un xic diferent del de les dues ribes "La agricultura està en muy buen estado y en algunas casas està unida con la cria de ganado". A més, al Prat la vinya no s'havia extès i l'avang del delta havia fet créixer la superfície del terme de manera que, a finals del XVIII, dues cinquenes parts del terme eren sorres, ermots o

salats incults .Alguns d'aquests ermots, propietat de barcelonins, servien de pastures als ramats que anaven a l'escorxador de Barcelona. A Viladecans també tenia importància la ramaderia. En relació a l'extensió dels cultius i l'estat de l'agricultura, la contestació d'aquest poble diu que havien disminuït els boscos i que el preu de la terra era excessiu a causa de les rompudes. La manca de llenya feia que s'hagués d'aprofitar la d'esporgar els pollancre blancs que sostenien els emparrats i la dels mateixos ceps. De fet, l'aprofitament de la fusta dels arbres fruiters es mencionada com alternativa a l'escassetat de llenya a gairebé tots els municipis, excepte els dos darrers que ens manca comentar, Gavà i Castelldefels, on el dret que tenia el comú a llenyejar als boscos dels Barons contrastava amb la manca de llenya que denunciaven la major part dels pobles. Tanmateix, el creixement extensiu amenaça el bosc, fins i tot, a aquesta zona de comarca on el bosc encara tenia notable presència. A Gavà se'ns deia "Hay menos bosques considerablemente, de los que havia antiguamente, por las muchas porciones de ellos que se han establecido por los Barones a los particulares para cultivo". Les pastures de la Marina també havien disminuït a causa del creixement dels cultius. Malgrat tot, al delta encara quedaven pastures on hom hi podia localitzar molts joncs, l'antiga "terra joncassa" dels primers colonitzadors.

Cornellà era l'únic poble que posseïa una mica de terra de pastura del comú. Només , a les zones reials, les fleques i les carnisseries eren explotades a favor del comú. La desamortització de Madoz no tindrà quasi incidència a la comarca a causa de l'escassetat de terres del comú. En canvi, la desamortització dels bens eclesiàstics efectuarà a les grans propietats d'institucions religioses -sobretot femenines-, que es trobaven majoritàriament al terme del Prat (11).

Així doncs, malgrat no poder seguir pas a pas les transformacions agràries, tant extensives com intensives que al llarg

dels segles XVIII i XIX s'anaren efectuant, podem afirmar, a partir de les informacions del de l'enquesta de Zamora i de les apreciacions de J.Caresmar o de J.A.Navarro-Mas i Marquet, que a la majoria de pobles del Baix Llobregat el creixement extensiu havia arribat al màxim.

Un testimoni del Baix Llobregat de finals del segle XVIII és el d'en Rafel d'Amat Cortada i Senjust, Baró de Maldà (12), que tenia una casa senyorial a Esplugues i era un bon coneixedor de les terres de la vall baixa de la riba esquerra. La visió que ens donà una visió d'aquesta àrea correspon a la d'una zona dinàmica i en creixement. De Sant Feliu ens diu que "té bastantes cases", situades a la part dreta de la carretera anant cap a Molins de Rei, al costat de la parròquia i que "per allí passa de continu gent per ser la carretera de Madrid i de Montserrat". Ens explica que al costat esquerre de la carretera hi estaven ubicades les cases senyorials dels Falguera, la d'Armenteras, la de Carcereny o del Boteret i conclou dient "sense les demás cases que se van edificant a la vora de camí nou, antes d'entrar-se a Sant Feliu". De cases de pagesos acomodats, cita les d'en Pau Albareda, Ribas, Salanova, Panyella. També cita la propietat dels Dusay, prop del camí nou anant cap a Sant Just a mà dreta, o sia, la coneguda Torre Blanca.

Les observacions que fa el Baró de Maldà sobre Sant Feliu reforcen la visió d'un poble en expansió. L'església s'havia quedat petita, "no es molt capaç vist lo poble prou gran que es" i es necessitaven campanes que toquessin quarts i hores, a més d'un bon rellotge, perquè el que hi havia anava desbaratat "resolent-se lo poble a posar-ne altre de nou i posar-le en lo campanar per gust de tots aquells veïns". Aquest és un signe indubtable de treball i creixement. De Sant Feliu cada cop tenia més cases i la seva estructura urbana allargassava seguint la línia de la nova carretera. Aquesta visió dinàmica i de creixement de Sant Feliu es repeteix en parlar d'altres

pobles. Malgrat que les opinions d'Amat Cortada són les d'un viatger que fa turisme, sense parar compte en observacions de tipus agrari, tanmateix, reflecteixen una visió de creixement urbà i de dinamisme social que estan en sintonia amb el creixement demogràfic del XVIII i l'empenta roturadora que l'acompanya.

Aquesta visió de Sant Feliu de finals del segle XVIII la podríem fer extensiva a altres pobles del Baix Llobregat, sobretot als que s'havien beneficiat del nou disseny de la carretera de Madrid, anomenada carretera de Carles III: Esplugues, Sant Just, Sant Feliu, Molins De Rei i Pallejà. Amat Cortada va escriure aquest llibre d'excursions pels voltants de l'any 1790, per tant havien passat anys suficients perquè les conseqüències del nou traçat de la carretera es deixessin sentir. A Sant Just i a Esplugues hom podia observar el naixement de cases noves o "arrabals" al peu de la nova carretera. A la muntanya, unes quantes masies disperses recordaven els antics assentaments agrícoles de la contrada. Cornellà, a més de cases de pagesos acomodats, presentava una tipologia urbana agrupada i diferenciada de les torres dels senyors barcelonins, fenomen que també existia a Esplugues, Sant Just i a Sant Joan i, amb molta més intensitat, a L'Hospitalet poble del qual donava la imatge d'una estructura social molt diferenciada. A Cornellà, entre les cases de pagesos acomodats, citava les d'en Vidal i les d'en Melich i les torres de senyors que vivien a la vora com la de pubilla Quintana, la de Sanmartí i la d'Anglí. Aquesta darrera "nova de poch temps, ben situada y pintada sa fachada, de bastanta extensió ab un curiós jardinet dintre". També menciona la Torre Mercader, que per la seva situació hom pot pensar que era de L'Hospitalet però que pertanyia a Cornellà.

Sant Boi i Sant Vicenç, que estaven sota dominació senyorial, presentaven un panorama bastant desalentador. Segons el llibre d'excursions d'Amat Cortada, la fesomia urbana d'aquests dos municipis

era la d'uns nuclis pobres amb cases petites. Tanmateix, a Sant Boi, hom observa noves construccions "Lo dit poble de Samboy, fora de la plasa, ab sas voltas al costat de la parroquia, és pobre cosa, per ser les cases en desigualtat notable (...) exceptuades algunas novas y altras que se van fabricant, són rónegas; las més ben situadas y capaces són las de Don Francisco Puig y la de Amigant". Possiblement la causa d'aquesta situació crítica era el nou traçat de la xarxa viària de finals del XVIII, que féu que la riba dreta fos menys transitada. Una altra explicació podria ser l'existència de domini senyorial, dividit entre tres senyors, en el cas de Sant Boi, i sota la senyoria del Baró de Sant Vicenç, en el cas de Sant Vicenç dels Horts; però a pobles en què el creixement és un fet constatable, com Sant Feliu, també hi havia dominació senyorial .

Molins de Rei es trobava en una situació intermèdia: ni presentava la visió dinàmica i de creixement de Sant Feliu, ni la visió pessimista i pobra d'un Sant Vicenç i d'un Sant Boi; Amat Cortada ens el descrivia com de "mediano en caseria" .El gran pont sobre el Llobregat, construït entre 1761 i 1764 (13), va fer que el municipi adquireixi una importància cabdal com a centre de comunicacions. El pas del pont estava gravat amb una contribució per carruatges, cotxes, cavalleria i per caminants. La casa que es trobava en primer lloc entrant pel pont era un hostel nou anomenat dels Impresaris "modat novament en altre paratge, casi a la vora del camí nou, no molt distant del pont per fer millor negoci los hostalers". En parlar d'aquest poble també feia esment dels molins de farina que, segons ell, proveïen de pa a la ciutat de Barcelona.

En relació als cultius, Amat Cortada diferenciava entre les terres seques de muntanya, que al seu paré eren bones i sanes, i les terres de la plana que eren més productives agricolament però, molt sovint, eren insanes. Del terreny de Molins de Rei deia "no és gaire

sa, per los pantanos o aigües detingudas que hi ha per allí cerca". Pensem que es deuria referir als embassaments per a canalitzar l'aigua pels molins i als enriuats pel cànem que es feien a la riera de Rubí i a les mateixes ribes del Llobregat. En canvi, de Sant Joan Despí diu que "tot aquell terreno és deliciós per sos bells caminals rectes (...) y molts arbres frondosos, principalment albas blancs, per lo espesos y molts altres arbres que sembla tot aquell terreno un ameno jardí fins al riu". La idea que aquest terreny era excessivament humit es repetia. A més, Sant Joan Despí era un dels pobles més exposats a les avingudes del riu. Esmenta la importància de les salzeredes, de les hortalisses i de les terres de conreu que embelleixen tant les masies disperses com les torres dels senyors.

Els grans arbres, els prats i les moltes cases que poblen el Delta del Llobregat es podien observar des de Cornellà fins al mar. La rectoria de Cornellà d'aquest poble era de les més bones del pla del riu. En el seu terreny s'hi cultivaven cereals i vinya, però en temps de pluges, hom hi havia d'anar a auxiliar.

La rectoria de l'Hospitalet era però la més rica de totes, segons Amat Cortada, tenia un terreny admirable de molta qualitat, malgrat que ell creia que no era tant sà com el d'Esplugues i Sant Just, per què es trobava aprop del riu i dels estanys. Es lamentava que, a causa de les aigües embassades, apareixien febres i malalties epidèmiques. Les cases més importants d'Hospitalet eren la Casa Cortada, la de Xarricó i masies com la Famadas, tocant a Cornellà, la Molinas, Amat, Borràs, Fetjó, Nadal i la d'Alemanys, que quedava apartada una mica del centre de L'Hospitalet cap a la banda del Nord, la de Melich, la de Pau Prats alias la d'en Pau d'Arnas, tots ells pagesos acomodats. La resta de pagesos de L'Hospitalet eren pagesos que ho passaven bastant malament: comparets, treballadors i gent pobre.

Una idea es desprén de la descripció del Baró del Maldà: a

finals del segle XVIII, el Baix Llobregat, era predominantment una contrada dinàmica on la presència de cases de pagès s'extenia a tota la contrada dèltica fins al mar, cases que a la zona plana sempre estaven acompanyades d'hortalisses i d'aigua. El fruiterar i els cereals es cultivaven a les terres de secà de muntanya, però també a la plana. A les terrasses quaternàries de Sant Just i Esplugues hi havien vinyes i oliverars. A les terres al·luvials de la plana, l'horta, el fruiterar i les grans arbredes, amb abundor d'aigua, era la tipologia agrària dominant.

Els sistemes agraris els podem analitzar millor per mitjà d'altres testimonis de finals del XVIII, com els de Jaume Caresmar i el de Josep Albert Navarro-Mas i Marquet, ambdós homes il·lustrats preocupats pel desenvolupament de l'agricultura catalan set-centista.

En Jaume de Caresmar, en el seu famós Discurso..., dedicava unes quantes pàgines al partit de Barcelona en les quals cita sovint les terres de les ribes del Llobregat. Aquest monjo igualadí (1717-1791) (14), que va estudiar al Col·legi de Cordelles, era un home inquiet i agut. Les observacions que aquest il·lustrat fa sobre l'agricultura baixllobregatina són sovint lúcides i profundes, malgrat que quan reflecteix prejudicis propis de la seva època ens semblen ingènues, com quan es lamentava que s'utilitzen adobs en excés (15), o quan es manifestava en contra de l'extensió del regadiu (16). Globalment, i en relació al moviment roturador, la visió que ofereix Caresmar del Baix Llobregat, a finals del segle XVIII, era la d'una zona on l'extensió dels cultius, protagonitzada majoritàriament per la vinya, havia provocat una forta reculada dels boscos. La construcció del pont del Llobregat va estimular el creixement agrícola "que se desguajaron todos los montes y tierras bravas, hasta tal punto que en la actualidad se experimenta una gran escasez de pastos, carbon, madera y leña" (17). La manca de boscos i pastures era una constant denunciada per Caresmar

a la zona del Llobregat; tan sols a la part de ponent del delta o a les zones més muntanyoses hi havia disponibilitat de llenya. Els boscos més propers a Barcelona servien per abastir de llenya la ciutat, però eren escassos "por haberse arrancado muchos, para plantar viñas y para la construcción de prensas, cubas y otras fábricas". Creixement extensiu i especialització vitivinícola, comercialització de fruites al mercat barceloní, abastiment de carbó i llenya per les cases i per la creixent indústria de la ciutat, feren que almenys als pobles de la vall mitja del Llobregat el sòl agrícola fos explotat al màxim, al menys extensivament, i que la intensificació agrícola comencés a difondre's a molts pobles del Baix Llobregat, a les acaballes del segle XVIII. Encara quedaven terres ermes al Delta, però eren terres difícils de convertir en sòl agrícola i, sòl que, en bona part, no es convertí en terra conreuada fins els segles XIX o XX.

Ara bé, sembla que el creixement extensiu, amb les tècniques de de l'època, havia arribat al sostre: es cultivaven les pitjors terres, però malgrat els seus baixos rendiments, al constar als cadastres com erms, hom les mantenia en explotació. Caresmar deia al respecte "Si bien la Agricultura en este Partido no ha llegado a su perfección, puede asegurarse que está más adelantada que en otras partes (...) su terreno montuoso, es de mui mala calidad, y poco feraz, pero plantado como está de viñas, surte una copiosa cosecha de vinos: las tierras situadas en las llanuras, no son de calidad preferente, pero su continuo cultivo las beneficia mucho y la templanza del clima, concurre también a ello, a que se añade la subida de precios a que se venden todos los frutos"(18). Agricultura avançada a les planes, aprofitament exhaustiu de les terres de muntanya per la vinya i estímul a la producció agrícola a causa dels elevats preus del mercat barceloní. Per tant, seguint el model Von Thünen, comprovem com la intensificació agrícola s'accentua en aproximar-nos a un gran mercat.

Un altre il·lustrat del segle XVIII, en Josep Albert Navarro-Mas i Marquet va redactar la contestació a l'interrogatori que Francisco de Zamora envià al Corregiment de Barcelona l'any 1787. Navarro-Mas era de l'opinió que el creixement agrícola era desmesurat i havia estat la causa de la manca de boscos i pastures, que, com a conseqüència havia generat un descens de la ramaderia. L'aportació d'en Navarro-Mas i Marquet coincideix, en línies generals, amb les reflexions de Caresmar: l'empenta roturadora del segle XVIII al Baix Llobregat havia estat espectacular (19).

Aquest moviment roturador set-centista que, pel segle XVIII al Baix Llobregat, hem descrit a través de testimonis de l'època anà acompanyat d'una forta empenta demogràfica que féu créixer de manera espectacular la població de la comarca. Creixement extensiu: ocupació d'ermots i de boscos, noves roturacions, artigadors i eixarmadors que convertien erms en sòl agrícola i boscos en vinyes, canvis que transllueixen un impuls global de creixement agrari extensiu que, al Baix Llobregat, sobretot a la vall mitja, havia arribat al màxim a les acaballes del segle XVIII.

En iniciar-se el segle XIX, únicament als pobles dèltics existien terres per a colonitzar, fet que ens indica l'existència que a les terres dèltiques hi havien greus problemes a superar per tal de convertir en sòl agrícola la terra joncassa i les marines. Caresmar escriu que fins i tot terres dolentes estaven explotades agrícolament en el partit de Barcelona, i el conjunt de pobles que estudiem segueixen aquesta pauta general "Las tierras peores, que en algun tiempo se creieron, incapaces de cultura, retribuieren en muchas partes tanto como las de primera suerte, de las tres en que las divide el Catastro, por que los labradores han puesto mayor empeño en lograr utilidades de aquellas en que consiguen menos gravámenes del tributo, y la justa equidad de los intendentes, y del Ministerio de Hacienda, se

desentienden de estos aumentos para no desalentarlos con el recargo de contribuciones" (20).

Que en alguns terrenys inhòspits de les Marines d'El Prat, Gavà, Viladecans i Castelldefels restessin zones per colonitzar posa de relleu les enormes dificultats existents per a convertir en sòl agrícola zones pantanoses i salitroses de difícil desguàs, plenes d'aiguamolls i aigües estagnades. Ja ben entrat el segle XIX hom haurà de vèncer molts obstacles de tipus sanitari i ambiental per a poder-les reduir a cultiu, però també caldrà superar l'obstacle social que representa la readquisició del domini, per part dels Barons de l'Eramprunyà, de nombroses terres cedides en emfiteusi durant el segle XVIII(21).

En resum, podem afirmar que a la majoria dels pobles del Baix Llobregat ,durant el segle XVIII, es desenvolupà un ampli moviment de roturació acompanyat d'un fort creixement demogràfic. S'ens dibuixen, però, dos models en el comportament dels sistemes agrícoles analitzats. D'una banda un conjunt de pobles on la intensificació comengava a ser una realitat i que no disposaven de més sòl agrícola, conjunt integrat pels pobles de la riba esquerra, més ben comunicats amb el mercat barceloní gracies a la nova carretera. D'altra banda pobles on encara persistien sistemes extensius, amb presència de pastures i ramaderia associada, en els quals encara quedaven terres per colonitzar: era el conjunt integrat pels pobles dèltics, sobretot la zona de ponent més endarrerida i allunyada de la gran ciutat. El contrast entre una zona i l'altra fan que convisquin zones molt productives i intensificades amb zones d'agricultura tradicional. En definitiva, la major rendibilitat agrícola de l'àrea més ben comunicada amb Barcelona, estimulada pel gran mercat urbà, fa que que poguem aplicar el model Von Thünen a l'agricultura baixllobregatina de finals del segle XVIII i establir una certa frontera entre la zones on , ja aleshores, era rendible

l'intensificació agrícola i aquelles, que més allunyades de Barcelona, desenvoluparen un model de creixement agrícola basicament extensiu. Entre ambdues zones hom hi pot localitzar un conjunt de pobles que oferien un model agrícola mixt, eren els pobles de la riba dreta i el mateix Prat (21).

3.1.2. Una agricultura avançada a finals del segle XVIII.

Un tret definidor d'una agricultura avançada és l'especialització i la comercialització. L'agricultura del Baix Llobregat de finals del segle XVIII havia assolit un alt grau d'especialització protagonitzat per cultius com la vinya, el cànem i els fruiters. Havia superat les fronteres d'una economia tancada d'autoconsum i produïa uns excedents agraris que comercialitzava al mercat. Aquest mercat era, gairebé exclusivament, barceloní. Així doncs l'especialització agrícola del Baix Llobregat tenia per objectiu l'abastiment de Barcelona, excepte una part del cànem que s'enviava a Cartagena i una part del ví que s'embarcava per a l'exportació (21).

Del policultiu tradicional cereals-vinya-olivera de la masia de muntanya, complementat amb un petit hortet, s'havia passat a l'especialització en plantes industrials, com el cànem i el lli, en fruiters i en vinya, amb poca presència d'olivera i carestia cerealícola.

De l'autoconsum s'havia passat a produir per al mercat. L'excedent agrari es venia bé a Barcelona i això estimulava la seva comercialització. Hom pot parlar de "revolució agrícola", ja que a algunes zones del baix llobregat gràcies a l'aplicació de noves rotacions, a la desaparició del guaret i a la utilització massiva d'adobs havia aconseguit uns alts rendiments i, en definitiva, havia iniciat el camí del creixement intensiu.

Caresmar va posar de relleu un altre tret propi d'una agricultura especialitzada: la carestia crònica de cereals "no se coge trigo, ni cevada para el abasto de dos meses al año de esta ciudad y Pueblos de su Partido" (22). La cronologia d'aquesta carestia ens ajudaria a reconstruir el procés d'especialització, comercialització i integració de l'agricultura baixllobregatina al mercat barceloní, puix que aquest procés, que trobem plenament desenvolupat a finals del segle XVIII, es recolza en la proximitat del mercat de cereals barceloní que palia el dèficit cerealícola de la comarca.

Alguns dels trets definidors de l'avangada agricultura baixllobregatina del segle XVIII com l'especialització, els alts rendiments, la desaparició del guaret, les noves rotacions i els nous cultius, l'aplicació d'adobs així com la relació de la ramaderia amb l'agricultura els analitzarem separatament a continuació.

a) L'especialització dels cultius.

Tres cultius mereixen menció específica per la seva importància en aquesta zona: les plantes industrials, sobretot el cànem, els fruiters i específicament els emparrats i, en tercer lloc, els arbres de ribera i els aprofitaments forestals, a més de la vinya, que, com a bona part de comarques catalanes esdevingués el primer cultiu en relació a la superfície ocupada.

De les plantes industrials sobresurt el conreu del cànem. Segons Caresmar, la collita de cànem era molt abundant, de manera que, un cop satisfetes les necessitats de la ciutat i de tota la comarca, "se contraen muchas porciones para los arsenales de Cartagena siendo los más aptos y de mejor calidad los de las Riveras del Llobregat que sin riego crecen comunmente mas de tres varas". Els entesos en el cultiu del cànem asseguraven que els cànems del Llobregat eren de

qualitat superior "cociendólos en estas aguas", de manera que els qui el cultivaven obtenien de 30 a 35 rals més per quintal. L'explicació d'aquesta millor qualitat residia en "la calidad fuerte de las aguas que ninguna comunicació pueden tener con el mar, como sucede en otras partes". Caresmar explica que també es feia lli de bona qualitat, però que els pagesos preferien el conreu de cereals, farratges i melons d'estiu i d'hivern perquè eren conreus més remuneradors. En canvi, el cànem que es produïa a les dues ribes del Llobregat era ben pagat perquè era molt bona qualitat i apreciat pel tipus de fibra, s'utilitzava per a fer teixits resistents i se'n produïa molt més del necessari pel consum barceloní. El lli, que ja començava a ser una fibra en desús, no reportava tants beneficis al pagès, a més, a més era conegut que les collites de cànem sempre anaven seguides de bones collites de cereals. Tot això féu que el cultiu del lli anés minvant i que fos substituït per conreus més estimulants des del punt de vista econòmic (23). Malgrat tot, a Sant Boi hi havia una notable cultiu de lli amb una producció aproximada de 43,9 quintals (24). En canvi, la producció de cànem era important a Cornellà, uns dos-cents quintals l'any, a Sant Boi, on el valor del delme en cànem que era de 40 quintals (tenint present que aquest delme era de tres sobre trenta-tres, el valor total de la producció anual era de 440 quintals), al Prat la producció de cànem per any era, aproximadament, de 66 quintals (el delme a dos trentaves parts),. Segons les contestacions de Zamora també al Papiol, a Sant Vicenç i a Santa Coloma ens menciona el conreu del cànem. Als pobles del delta de ponent, Viladecans, Gavà i Castelldefells no hi trobem cap menció al cultiu del cànem, en aquests pobles la manca d'aigua i el problema dels desguàs feia difícil el conreu del cànem.

Un altre conreu industrial que adquirí importància, però que no arribà a assolir mai el volum de producció del cànem, fou la seda. Les contestacions a l'interrogatori de F. de Zamora indiquen que a

molts pobles hi havia moreres. En el cas de Pallejà, que és l'únic poble que dóna una resposta quantificada, s'ens diu que "consumen la hoja en el mismo pueblo cuatro o cinco casas que, por lo regular, en todos no llegan a sacar dos quintales de seda unos años con otros" i, per contra, no es cita el conreu de cànem. A Sant Joan es parlava de "algunas moreras". També se'n feia menció als pobles del delta de ponent Viladecans, Gavà i Castelldefels.

Aquesta especialització en plantes industrials entrarà en crisi en la mesura que el cotó vagi prenent protagonisme en el desenvolupament de la indústria tèxtil catalana. El cànem, però, tant apreciat per la seva bona fibra i el més important quant a producció, encara era un conreu competitiu a mitjans del segle XIX, moment en el qual la importació de cànem italià provocà la seva desaparició.

L'explotació forestal més important s'ubicava, segons Caresmar, a les immediacions del riu, on es criaven arbres per a la utilització reial, per a la construcció i per a la fusteria. Les alberedes de la vora del riu, i els pollancre i els noguers es plantaven amb aquesta finalitat. A més la reserva forestal de muntanya propera a Barcelona servia per abastir a la ciutat de llenya i carbó "en los montes inmediatos a Barcelona se crian naturalmente abundancia de madroños y Bruchs, que de quatro en quatro años se cortan, y sirven para el abasto de leñas de Barcelona y para las fábricas de ladrillo, yeso y otras diferentes". Més endavant diu "se crian pinos y encinas de la mejor calidad y en los más distantes muchos robles, bien que ya han quedado reducidos a mui pocos, por haverse arrancado muchos, para plantar viñas y para la construcción de prensas, cubas y otras fábricas". Tanmateix, a la zona de Begas encara es podia trobar llenya adequada per a la construcció de vaixells. Aquella zona del delta de ponent era, possiblement, la zona del Baix Llobregat que menys deforestació havia patit del segle XVIII.

A les ribes del Llobregat els cultius que menciona Caresmar en el seu famós Discurso .. són les hortalisses, els llegums i, particularment, les fruites perquè "por la humedad del terreno, y sin beneficio del riego, son todos estos frutos mas apreciables y sabrosos". Els perers, de vella tradició, els tarongers i els llimoners eren alguns d'aquests fruiters, però els ametllers i les figueres també hi eren presents. D'oliveres n'havia poques, així com de garrofers i de moreres. Un de les fruites característiques de la comarca eren els raïms frescos, que creixien als emparrats. A les plantacions de pollanques blancs es feien créixer ceps enroscats als troncs del arbres, els raïms d'aquests ceps eren més tardans que els de muntanya, de manera que maduraven cap el novembre "resultando de ello que disfruten en Barcelona la abundancia de ubas frescas y buenas por espacio de cinco meses", segons escrivia Caresmar .Els documents que esmenten aquest característic conreu baixllobregatí el denominen de diferent manera: arbres de gabia, arbres amb parres, parres, parres de grec. En tots està clarament diferenciat que, en principi, eren ceps que es cultivaven per a menjar la fruita en fresc i no per a vinificar, i que sempre estaven plantades al frescal, mai a secà. A les respostes de Zamora, de Sant Joan Despí, es feia una descripció molt minuciosa d'aquest conreu. Primerament es planten els pollanques blancs a una certa distància i, quan ja han crescut una mica, es planta al costat un cep que s'emparra al pollanque de manera que les branques que se separen de l'arbre formen com un emparrat que és conduït per l'home per mitjà d'uns pals lligats "que hace mucho maior su hermosura al mismo tiempo que se proporciona con ello el que lleguen a percibir mejor las ubas los raios del sol con que puedan sasonarse" (25). A les respostes del Corregiment se'ns precisa a quins pobles se'n conreava "se cuidan excelentemente las parras y los árboles que las mantienen en los lugares del Hospitalet, Cornellà, San Juan Despí, el Prat, San Boy y

San Vicente dels Horts" (26). Aquests emparrats donaven una fesomia exuberant i específica al paisatge frutícola del Baix Llobregat. Els camps d'emparrats, que eren un conreu mixt per la combinació de pollancre amb ceps, acollien sovint un tercer cultiu, que habitualment eren cereals i lleguminoses, sembrats entre les fileres de pollancre, que sembla que es plantaven a bastanta distància.

La peculiaritat dels emparrats residia en poder abastir de raïm fresc a la ciutat al màxim de temps possible, i, en l'oferta d'un vi molt fluïx d'aplicacions medicinals. El tipus de podar, d'exposició al sol, la cura de l'esporgar, etc., feien que els emparrats asseguressin una maduració tardana del fruit i es pogués vendre al mercat barceloní raïm fresc durant més de cinc mesos l'any. En algun cas excepcional hom podia vinificar a partir d'aquest raïms, com sembla que es feia a El Prat, però no era aquesta la seva finalitat majoritària.

Els fruiters eren, sens dubte, el conreu protagonista de l'oferta especialitzada que el Baix Llobregat feia des de temps medievals al mercat barceloní. Les peres i les pomes eren de les fruites més representatives d'aquesta oferta, que al costat del raïm fresc eren de les més venudes al selecte i refinat mercat barceloní.

Hem trobat també referències del cultiu de molts més fruiters com tarongers, llimoners, noguers i presseguers. El clima suau i atemperat del Baix Llobregat sembla que afavorí l'assaig de plantació de tarongers i llimoners. Fou un assaig que no podem quantificar però que, recollint les dades de l'enquesta de Zamora, podem testificar. Tarongers i llimoners estaven presents a totes les contestacions.

La presència de fruiters entre els primers cultius de cada poble era general. L'enquesta de Sant Boi diu, per exemple, "árboles frutales muchos y una gran porción de álamos blancos y los campos donde estan todos estos árboles se cultivan y siembran de trigo u otras semillas". Però a més a Sant Boi el capellà, que és qui

contesta l'enquesta, Don Francesc Matheu i Smandia, està enfadat amb els pagesos perquè utilitzaven les seves filles per a portar càrregues de fruita a vendre a Barcelona, abans de la sortida del sol. El capellà pretenia que les noies fessin únicament boixets, però malgrat que havia lluitat per orientar-les cap a fer punta al coixí i encaixos blancs i negres, no s'havia assolit l'increment d'aquesta indústria. La raó d'aquest fracàs era, segons el capellà, que "los mismos padres distraen a sus hijas de esta labor, empleándolas en los trabajos del campo y lo peor es conducir cargas de frutas a Barcelona (aunque sea antes del amanecer), con lo que no se crían con aquel recogimiento que debían criarse".

Per acabar amb els cultius arborícoles volem ressaltar que els garrofers comencen a ser presents a diferents pobles de la comarca. En trobem a Gavà, Castelldefels i Viladecans, i també a Cornellà i a Sant Feliu de Llobregat tot i no tenir excessiva importància. Les oliveres també són mencionades en les contestacions dels diferents pobles, però a la part de comarca objecte del nostre estudi tenien poca importància, sobretot per contrast amb la part alta del Baix Llobregat, on a pobles com Olesa i Esparraguera, l'olivera era un conreu importantíssim. A les resposta de Zamora corresponent al Prat de Llobregat s'explica que l'oli es comprava a la vila d'Olesa.

En resum, a finals del XVIII l'excedent agrícola baixllobregati que es comercialitzava provenia fonamentalment de vendre fruita a Barcelona, però també del ví de les vessants de Colliçerola, que es venia directament als taberners de la ciutat, i del cànem i els cultius industrials mencionats. Aquest comerç era aprofitat per vendre a la ciutat altres productes que li mancaven, com ara llenya i carbó o la fusta per a la construcció. A Fallejà unes quantes famílies vivien de la venda de guix a Barcelona i, als boscos de Gavà i Begas, els forns de calç ajudaven a subsistir als habitants de la zona. En els

pobles més propers a la ciutat els animals de corral també eren una notable font d'ingressos important, pensem amb les famoses gallines del Prat. Per aprofitar millor el viatge de retorn al poble els pagesos-comerçants carregaven fems i letrines per adobar els seus camps. Però també deixaven una part dels seus diners a la ciutat amb necessitats no directament agrícoles. La majoria de les contestacions a l'enquesta de F. Zamora deien els pagesos compraven els vestits a Barcelona. Aquests intercanvi comercial pobles-ciutat el podem sintetitzar amb les contestacions a F. Zamora, 98 i 102, del Papiol "Todo el comercio consiste en sacar el vino, frutas y racimos frescos que produce la tierra; y su consumo es en Barcelona" i "Como no se trabaja nada para vestuario, se visten de los géneros de las tiendas de Barcelona".

b) La vinya.

Com succeïa a altres comarques de Catalunya la vinya era un conreu molt important, tant en extensió com en producció, que havia protagonitzat l'intens procés de deforestació del Baix Llobregat, denunciat pels agraristes del XVIII, assentant les seves feixes a les vessants de Collserola i del Garraf. L'excedent de vi es venia a Barcelona o s'embarcava.

El vi d'alguns pobles del Baix Llobregat arribà a tenir molta anomenada "La calidad...es buena...montaña de San Pedro en el Papiol ,pendientes de San Pedro Martir y Collserola ,y algunas de Badalona y Sant Cruz del Orden es superior" (27). En parlar de la vinya cal que recordem la distinció que aleshores existia entre el que era pròpiament vinya, que es cultivava en terrenys de secà de muntanya ,i les parres, que era un cultiu que es localitzava a les terres humides de la plana i que ja hem descrit. El raïm de les vinyes era per a vinificació i el de les parres era majoritàriament per consumir en fresc.

Segons indicava Navarro-Mas, les tècniques de vinificació

del Baix Llobregat eren de les més retrasades de Catalunya (28).

c) Alts rendiments cerealícoles, rotacions complexes i desaparició del quaret.

Preferenment les terres cerealícoles eren, antigament, les terrasses quaternàries, malgrat que les terres planes de la vall i del delta també es dediquessin a cereals. Al segle XVIII, a causa de l'expansió de la vinya a les terres de muntanya i de la introducció de nous conreus, bona part dels cereals eren cultivats a les terres al·luvials, obtenint-se alts rendiments cerealícoles gràcies a la introducció de noves rotacions i a la utilització abundant d'adobs. La menció a les "tardanias" i la producció de lleguminoses i de canem complementaven les collites de cereals. El blat, l'ordi i la cibada eren els cereals més extesos, el sègol també era mencionat, però no a tots el municipis. Aquestes terres de la plana, humides, riques i molt rendibles agrícolaament foren molt valorades des d'antic, però la fesomia en meandres del llit del riu les feia sovint perilloses i incultivables. A finals del XVIII el seu cultiu era una realitat consolidada i la seva productivitat elevada. De la terra campa al·luvial de la plana en trobem valoracions molt positives "Desde la villa de San Boy hasta cerca Castelldefels hay una grande llanura ,cuyas tierras de la parte de arriba son de muy buena calidad y libre de avenidas"(29). Valoracions semblants trobem per altres municipis, per exemple a Molins de Rei en parlar de les terres planes l'enquesta de Zamora ens diu "parte en tierra campa de muy buena calidad".

A aquestes terres s'assolien rendiments molt elevats en comparació als que, en aquells anys, obtenien l'agricultura catalana i espanyola. On els rendiments eren més espectaculars era als pobles de la riba esquerra. A Molins de Rei per una quartera plantada se n'obtenia deu i els mateixos rendiments es donaven a Sant Feliu i a

Cornellà i quasi segur que aquests rendiments en moltes collites s'ultrapassaven. La resposta 55 del Corregiment de Barcelona és, en aquest sentit, clara "En los años regulares cada cuartera de trigo rinde cinco, seis o siete más, según la calidad en las tierras de secano. En las de regadio, marinas y Llobregat, ocho, diez, doce y 16, y así a proporción en los demás granos" (30). Hi havia pobles, com El Prat o Viladecans, que tenien una terra campada de rendiments molt desiguals. Al costat de terrenys al·luvials molt bons per al cultiu dels cereals i que produïen alts rendiments, hi havia sòls arenosos i salitrosos que eren quasi improductius.

El guaret havia desaparegut en la majoria dels pobles, i que l'alternància de cultius era un fet generalitzat, reflexió que podem fer a partir de l'anàlisi de les respostes a l'enquesta de Zamora. La menció a les tardanies (llegums de totes menes, faves, favolins, etc.) ens confirma l'existència d'una segona collita un cop llaurada la terra després d'haver segat. Hi havia també alguna referència al cultiu del "sarraceno". Per tant, no únicament havia desaparegut el guaret, sino que, en alguns pobles, havia estat substituït per rotacions a vegades innovadores i complexes. A les terres on les condicions ho permetien el cultiu del cànem afavoria la productivitat cerealícola posterior. Al costat del blat, hi trobem l'ordi, la civada i el sègol, és a dir, hi havia una gran varietat de cereals que s'adaptaven a les diferents qualitats del sòl. De tota manera, el que és més important no és la varietat dels cereals sinó l'aprofitament continuat de moltes terres, sobretot a la riba esquerra del riu on s'assoleixen els rendiments cerealícoles més alts. Els pobles de la riba dreta i del delta tenien un rendiments cerealícoles desiguals i, en general, més baixos (Sant Boi 8 ó 9/1, Viladecans 4/1)

Finalment, en relació a la producció cerealícola de finals del XVIII, cal recordar que el Baix Llobregat era una zona amb carestia

cerealícola. S'havia convertit en una comarca especialitzada en fruita i en conreus industrials i havia deixat de produir cereals per al seu abastiment. Aquesta dependència cerealícola ens recorda, una vegada més, que l'agricultura de finals del segle XVIII era una agricultura avançada que podia mantenir aquesta carestia cerealícola crònica gràcies a unes relacions comercials compensatòries amb el mercat barceloní, on hi arribaven cereals forans.

d)Els adobs.

Els adobs que s'utilitzaven per enriquir periòdicament el sòl eren tots d'origen orgànic. En primer lloc cal esmentar els fems dels animals, que eren recollits a les cavalleries i que, com indiquen algunes contestacions a l'interrogatori de F. de Zamora, a vegades era un veritable ofici sortir a la carretera nova a recollir els excrements dels cavalls, molts nens i dones de la comarca tenien aquesta feina com ocupació principal.

Al costat dels fems naturals i de l'aprofitament de les letrines de la ciutat de Barcelona hi trobem altres tipus d'adobs orgànics prou coneguts: els formiguers i els empallats. La llenya de les feixines servia per fer els formiguers, que eren pilots de deixalles orgàniques (branques, fulles, etc...) que es feien cremar a combustió lenta i el producte dels quals servia per adobar la terra. Els empallats es feien barrejant fems amb palla i deixant reposar el producte resultant abans de repartir-lo per la terra a llaurar.

A la contestació del Papiol s'explica que el mètode més comú d'adobar les terres "es por medio de hormigones....También aprovechan los sarmientos, dispuestos en fajillas para estercolar las viñas metiéndolas en los valles que abren en la tierra. Y los restantes estiércoles los recogen de los excrementos e inmundicias". Aquesta

descripció d'El Papiol resumeix els tres mètodes més comuns d'adobar els sòls :1) els formiguers, a partir de cremar material orgànic, 2) cavant profundes valls dins les quals s'enterren ceps vells i tot el material orgànic disponible i 3) els excrements dels animals.

Al Prat la resposta era molt explícita, en parlar de com recollir els fems per adobar les terres "los jornaleros tienen mucha diligencia en recoger, por medio de sus hijos, el estiércol por las carreteras y en los parajes yermos cerca del mar en que suele pacer el ganado. A más del estiércol que se trae en grande cantidad de Barcelona y el que hacen los ganados de las casas en los corrales y establos, se hacen podrir juncos y otras hierbas para abonar las tierras y las agramiza". Així doncs, a la zona dèltica veiem com s'aprofitava la vegetació natural dels joncs per produir adobs orgànics. En el cas del Prat la unió existent entre ramaderia i agricultura revertia tancant el cicle del nitrogen positivament per l'agricultura: era l'únic poble que mencionava fems dels "corrales y establos", als altres únicament es parlava de fems de cavalleries. El rector d'El Prat, Joan Mestres, que és qui contestava l'interrogatori, indicava que seria fàcil convertir en regadiu El Prat "pero las acequias y conductos estarían expuestas a las inundaciones del rio; mas yo dudo que en este caso se cogiese tanto trigo como ahora, a menos que comprásen los labradores muchas más carretadas de estiércol sobre los muchos que compran ahora en Barcelona, ni sería a mi parecer tan sano como es el terreno d'El Prat. En este caso, sin duda, se recogería mayor cantidad de cáñamo, legumbres y otros frutos tardíos". Es a dir, hom veu claríssimament la relació d'adobar la terra i el rendiment que se n'obté; l'adob constant de la terra i la possibilitat de regar-la elevarien la productivitat i, òbviament, la producció, però, malgrat tot ,el projecte de regar no es veia gaire clar.

e) La ramaderia.

La contestació d'El Prat posa de relleu que la ramaderia establada vinculada a la agricultura començava a ser una realitat al poble. Tanmateix, els estables no produïen fems suficients i els pagesos havien de comprar-ne a Barcelona. Als altres pobles l'associació agricultura-ramaderia era quasi desconeguda i només existia la ramaderia necessària per al treball de la terra o per alimentar la població. Les explotacions ramaderes intenses, concebudes exclusivament per l'abastiment de carn o llet a Barcelona, naixeran més endavant i només adquiriran importància als pobles més propers a la ciutat com El Prat de Llobregat.

Al Prat i a Viladecans, a finals del XVIII, es criava boví per carn, però era un fet generalitzable. La resposta d'El Prat a F. de Zamora és de les més explícites quan parla del bestiar "En quanto a cria de ganado es poca la de cerdos, menos de ovejas. En algunas casas hai vacas de cria en rebaños separados; los mas numerosos son de diez a doce cabaezas. Hai también en algunas, yeguas de cria, en menor número que de vacas; la estatura de ambos ganados es pequeña. Se venden para carne algunos becerros i terneras, pero no se ceban buyes para el mismo uso. (...) De gallinas, pollos, capones i ánades hai grande abundancia, buena porción de pavos, pocas ocas i conejos caseros, i de dichos animales se hace comercio casi enteramente en Barcelona.". Per tant també existia tradició en la cria aus de corral i en petits ramats de vaques, que prefiguren les petites vaqueries que a mitjans del segle següent hem localitzat a diversos pobles baixllobregatins.

Al Baix Llobregat, a finals del segle XVIII, el bou era l'animal de treball dominant. L'extensió de la vinya i el constant anar i venir de Barcelona facilitaren l'expansió de les mules, fenomen que fou general a tot Catalunya però que al Baix Llobregat, adquirí

especial intensitat, possiblement a causa de la comercialització quotidiana de productes frescos a la ciutat. A les terres dèltiques hi pasturaven ramats de la ciutat de Barcelona, que a vegades venien de molt lluny de València i de l'Aragó, àdhuc de França. Com que les pastures eren privades, els pastors pactaven les terres a pasturar i els pagesos els compensaven amb sal, oli i ví "para que recogan el rebaño en sus corrales" i d'aquesta manera tenir adobs.

3.2.Regadiu i especialització a la primera meitat del XIX.

Les primeres dècades del segle XIX i pel que sembla durant tota la primera meitat del segle, la situació de l'agricultura catalana no millorà gaire. Hom parla de crisi en alguns sectors com el vitivinícola en el qual la pèrdua de les colònies americanes va fer que els vins francesos penetressin en mercats fins aleshores exclusivament espanyols. En relació a l'oli, els antiquats procediments per a la seva obtenció feren que els bons olis catalans es convertissin en poc competitius. Els cereals es pagaven a bon preu però la invasió del mercat català pels cereals castellans va fer decaure la producció cerealícola, fet que s'agruejà amb la millora de les comunicacions.

A més, cal recordar que aquesta situació d'estagnament, o fins i tot de crisi agrícola en alguns sectors, es visqué en un context d'inestabilitat política quasi permanent. Primer la Guerra amb la França revolucionària, que colapsà el comerç exterior; després la Guerra de la Independència, que a partir de 1808 trasbalsà l'economia interna del país, seguida de les guerres per evitar l'emancipació de les colònies, el trieni lliberal (1820-1823) i els Malcontents (1827). A continuació la primera guerra carlina, que durà prop de set anys i per la Insurrecció dels Matiners. Aquest estat d'agitació política afectà l'estructura agrària de la comarca, sobretot en un punt clau: la càrrega tributària.

Al Baix Llobregat , a causa de la seva situació estratègica d'entrada a Barcelona, les conjuntures bèl·liques de la guerra del Francès i de la primera guerra carlina foren particularment dures (31). La doble tributació, i a vegades la múltiple tributació, que els bàndols armats exigien als pagesos afectà negativament una agricultura que ja havia iniciat el camí de la intensificació i l'especialització a finals del XVIII, i que ,per continuar-lo ,necessitava inevitablement d'un bon nivell de capitalització. Les guerres i els seus costos desviaren diners que en una situació de pau haguessin ajudat a l'agricultura baixllobregatina a continuar pel camí endegat a finals del XVIII.

Al Baix Llobregat, durant les primeres dècades del segle XIX, la producció pel mercat barceloní i la tendència a l'especialització continuaren accentuant-se . Malgrat la conjuntura política desfavorable l'expansió del regadiu, gràcies a la construcció del Canal de la Infanta, ajudà molt a aquest procés . El creixement de la superfície irrigada afavorí la difusió de cultius innovadors com el morenc o l'arròs, a la vegada que s'intensificaren cultius de vella tradició baixllobregatina. De fet, tot i que aparentment sembli una contradicció, aquesta difícil situació política fou un esperó indirecta per a l'agricultura de la zona.

El projecte de construir un canal a la riba esquerra ja l'havien formulat els il·lustats del XVIII , però la seva realització concreta es va portar a terme durant la segona i tercera dècades del segle XIX. En uns anys de fosc absolutisme la Corona renunciava al domini sobre les aigües i cedia de mà d'obra gratuïta de l'exèrcit per la seva construcció, amb l'escreix d'homes armats que quedaren com a ròssec de la Guerra de la Independència (32). Aquest dos elements feien d'esperons positius per què els propietaris de la zona , finançant ells la compra dels materials, iniciessin la construcció del Canal. Però, com veurem més endavant l'estat no complí cap de les dues promeses. Les

facilitats inicials feren que l'execució de l'obra fos molt ràpida per l'època, possiblement també la facilitat la construcció del Canal i l'actitud anti-francesa d'alguns grans propietaris de la futura zona irrigada, que acolliren amb entusiasme el retorn de Ferran VIIè (33). Fos com fos l'agricultura de la riba esquerra del Llobregat, que gaudí a partir de 1819 de la possibilitat de regar les terres del plà, des de Molins de Rei al mar, superà més precoçment els efectes negatius de la difícil conjuntura d'inicis de segle. A més, l'obertura del Canal facilità la ubicació d'indústries que ajudaren a complementar l'economia rural de la zona. La cédula de 1830 obrí les portes a un grapat d'indústries que, seguint el traçat del Canal de la Infanta, aprofitaven els seus salts fins al mateix estany de port (34).

Els futurs beneficiaris, proporcionalment al número de mujades que cadascú posseïa, finançaren el material de construcció. La societat del Canal de la Infanta era l'única societat de regants espanyola en què tots els socis pagaven la mateixa quantitat o cens fixe i no una quòta proporcional a la quantitat de les terres regades com es feia arreu. Aquestes condicions tant favorables facilitaren l'extensió del regadiu que ràpidament fou una realitat, sobretot a les terres dels grans propietaris que, amb aquests criteris sortien afavorits.

3.2.1. L'expansió del regadiu: la construcció del Canal de la Infanta.

Des del segle XII es coneix l'existència de molins moguts per les aigües desviades del Llobregat al terme municipal de Molins de Rei (35). Quan a inicis del segle XIX els terratinents de la riba esquerra projectaren la construcció del Canal existien dues preses que prenién l'aigua del riu i gràcies a una cequia feien funcionar les moles de

Molins de Rei , tornant l'aigua al riu poc després del pont (36) .

Acabada la Guerra del Francès els grans propietaris barcelonins que tenien terres al marge esquerra del riu i també els grans propietaris veïns , intentaren realitzar el vell projecte il·lustrat de construir un canal de regadiu a la zona (37). El nou marc legislatiu creat per les Corts de Cadiz els esperonà .El sis d'agost de 1811 les Corts de Cadiz suprimiren la necessitat de concessió reial per a l'utilització de l'aigua i el 19 de juny de 1813 la mesura es feia efectiva als antics territoris de la Corona d'Aragó. El retorn de Ferràn VIIè anul·là aquestes mesures , i l'expectativa de construir el Canal minvà. Però dos anys després , al 19 de maig de 1816, el rei promulgà un Reial Decret pel qual quedava anul·lada l'exclusivitat de la Corona en la construcció de Canals : de nou les esperances s'obrien pels terratinents de la zona. Acollint-se a aquest decret els grans propietaris de la riba esquerra , barcelonins o veïns Molins de Rei, Santa Creu d'Olorda, Sant Feliu de Llobregat, Sant Joan Despí, Cornellà, Hospitalet i Sans, varen presentar un projecte per aprofitar l'aigua de la sèquia de Molins de Rei, que després d'accionar els molins tornava al riu (38). El projecte s'aprovà el més de setembre de 1817 i el mateix mes s'iniciaven les obres. El Canal s'inaugurava quan no havien transcorregut dos anys. Els emprenedors terratinents de la riba esquerra no s'havien adormit, però quedaven encara nombroses qüestions per resoldre: una bona part de la xarxa de cèquies secundàries i el tram de canal entre el torrent Can Borràs a l'Hospitalet -punt fins on va arribar l'aigua el dia de l'inauguració- i el mar (39).

A mitjans de maig de 1819 la Infanta Dª Luisa Carlota de Borbón es trobava a Barcelona i el fet fou aprofitat per sol·licitar-li que aixequés les comportes quan, de retorn a Madrid, passés per Molins de Rei. La inauguració es celebrà el dia 21 de maig en un acte massiu d'afirmació borbònica. En realitat l'aixecada de comportes, tot i que

estava previst realitzar-la, fou precipitada per dissipar l'ambient de desconfiança i recels existents entre els terratinents, que pagaven els repartiments, i els morosos, i entre una bona part dels propietaris i la Junta Directiva quan a gestió dels diners i quan a garanties tècniques en la construcció del Canal. Aquest ambient fou la causa que el director de l'obra en Tomas Soler , apoiat pel General Castaños, decidís obrir les comportes i així donar fe de la feina ben feta. Recordem que el Canal tenia que dir-se Canal de Castaños, en correspondència grata al qui fou el seu enèrgic defensor i protector, i que aleshores era Capità General de Catalunya, però la circumstància de la presència de la Infanta canvià el nom del canal en el darrer moment, fet que fou ratificat per la Cédula del 22 de desembre de 1824.

La lectura del decret de 1816 pot induir-nos al error de pensar que l'exèrcit va fer de mà d'obra en la construcció del canal quan diu "Para aliviar el coste de las obras ,no desviar al labrador de las ocupaciones de la agricultura ,endurecer al soldado con un moderado trabajo,libertarle de los estragos del ocio y darle un interés individual en estas empresas con economia del Real Erario, dispondré que la tropa se emplee en sus trabajos bajo los convenientes arreglos que deben preceder al efecto" (40) .El rei tenia clara consciència de la incapacitat econòmica del Estat per realitzar obres d'infraestructura social com ara canals, que a altres països europeus s'havien realitzat amb diners públics, quan al mateix decret afirmava "desengañado de que el tesoro público rara vez se hallará con sobrantes para emprender las obras de riego" i, per tant, donà llibertat a la iniciativa privada per què les realitzés "en la inteligencia de que renunciaré a su favor las utilidades que resultarían a mi Corona , costeando de su cuenta dichas obras".La Corona renunciava als drets d'aigües si la iniciativa privada la suplia en la creació de capital social, a canvi oferia l'exèrcit com a mà d'obra per aliviar els costos. Però aviat comprovarem que ni la

oferta de mà d'obra gratuïta, ni la renúncia al domini de les aigües foren garantides.

La financiació va ser responsabilitat dels futurs beneficiaris del Canal que adelantaren un duro per mujada i mes durant els mesos que durà la seva construcció. Al Llibre d'Actes de la Junta hem trobat referències de les despeses i sembla que els terratinents de la zona costejaren el material i la mà d'obra. En cap moment s'esmenta la presència de l'exèrcit en la construcció del canal, tal com previa el decret de 1816, i els conceptes "destajos" i "albañil" són els que més encareixen l'obra. Sembla doncs que Ferran VIIè no complí la seva paraula de posar a disposició la tropa per treballs de desmunt i rebaixat, i que si ho feu aquesta oferta no resultà del tot gratuïta. Desconeixem si els soldats hi participaran sota "convenientes arreglos", però, una cosa està clara, fos civil o militar la mà d'obra fou pagada, al menys en una bona part, pels terratinents de la zona. A més les despeses en mà d'obra es un dels capítols que més preocupen als terratinents que es senten enganyats (41). Recordem que pocs anys abans, al mateix Molins de Rei, Carles III havia manat construir el famós pont sobre el Llobregat de trista fi sota les ordres de l'exèrcit i amb la mà d'obra gratuïta de treballs forçats de presos.

A un estat de comptes de la Junta del Canal d'entre gener i, de maig de 1820, presentat el 24 de setembre de 1820, al costat de despeses per mamposteria, indemnitzacions de terrenys i despeses varies de material, el concepte "destajo" representa el 29,42%, però es possible que les despeses per mà d'obra arribessin al 33,89% o al 43,16% (42). Tanmateix, cal recordar que el Capità General F.X. Castañós fou un defensor ferm i decidit del projecte i que amb la seva autoritat no sabem fins on va fer arribar la seva ajuda. En moments d'extrema necessitat de liquidesa per poder continuar les obres fou un dels qui deixà diners, juntament amb els germans Pedro i Francisco de Larrad i

altres particulars (43). La família Larrad, industrials barcelonins, era propietària de terres als termes de Cornellà i Hospitalet, i per tant, futura beneficiària de la construcció del canal.

La construcció del canal topà amb nombroses dificultats: unes d'origen tècnic, altres de finançament i de confiança en la gestió, totes difícils de vèncer, però que es guanyaren amb poc temps si tenim present que entre el seu inici i la seva inauguració passaren menys de dos anys. Però l'any 1820, un any després de la inauguració oficial, els conflictes esclataren.

Les dificultats d'origen tècnic foren vençudes gràcies a la tossuderia i voluntat d'en Tomas Soler, arquitecte especialitzat en construccions hidràuliques i que, en principi, no volgué acceptar l'obra, però que finalment ho feu de retorn d'un viatge per aixecar els plànols pel futur canal d'Urgell. S'hagueren de construir cinc mines per atrevessar subterraniament trossos de Collcerola, les més importants i llargues a Sant Feliu i Cornellà, quaranta cinc ponts i quinze clavagueres (44). Els pagesos dubtaven que l'aigua arribés als camps de l'Hospitalet, i així les dificultats tècniques servien de base a la malfiança i el boicot que es practicaren mentre l'obra anava avançant i de les que es queixava Tomas Soler quan deia que li arrencaven les piquetes indicatives que serveien per anivellar el terreny i unir els trams (45). Els terratinents deien que la obra era poc consistent i es queixaven de que "se han desprendido paredes de la acequia, sobresalen las aguas en varias partes y causan un daño positivo a los mismos a quienes se hace contribuir para que reporten beneficios", a més de denunciar que algunes obres portaven el segell del benefici personal d'algun terratinent. Aquesta desconfiança tècnica feia créixer el nombre de morosos, sobre tot entre els propietaris que encara no es podien beneficiar del reg. I com que l'obra es finançava amb els diners dels propietaris dels terrenys regats i els que

adelantaven els propietaris de les futures terres regades , si aquest diners no es recollien la continuïtat de l'obra quedava hipotecada . Cada dos mesos es feien repartiments a raó de 40 rals de billó per mujada (un duro per mujada i mes) , però el cost del canal al març de 1820 superava de llarg els tres milions de rals (46) .El cost total un cop acabada l'obra va ser d'uns 725 rals per mujada regada , es a dir uns 72,5 duros per hectàres regada , el que ve a significar un capital de 4.350.000 de rals (47). Aquest valor estava incrementat possiblement amb els interessos dels préstecs que es van haver de fer a particulars, a causa del problema dels morosos, i era la quantitat que tenien que pagar per mujada els pagesos que posteriorment volguessin entrar a la comunitat de regants. El cost per mujada dels terratinents que desde l'inici del projecte no es retardaren amb cap pagament dueria ser una mica més baix. Però, l'endeutament anava creixent, a mesura que avançaven les obres a causa de l'increment dels morosos. Poc abans de la finalització efectiva de les obres del Canal però després de la inauguració provisional, que en Tomas Soler va forçar per tal de demostrar que la seva obra era sòlida i desautoritzar els incrèduls, el conflicte havia esclatat.

El mes de març de 1820 un grup de terratinents, de terres regades en el futur pel canal de l'esquerra, presentà un recurs al General Castaños i aquest el trameté a la Comissió Directiva de la Junta del Canal integrada per Manuel de Angulo, Geroni de Magarola , Pere Prats, juntament amb el Director de l'obra Tomás Soler. Els signants d'aquest document, grans propietaris de la zona i també prohoms barcelonins, exposaven un llistat de greuges que s'estaven cometent en la construcció del canal. Abusos i arbitrarietats en el cobrament de les quotes - que es fixaven sense tenir un coneixement exacte de les mujades que tenia cada propietari ja que no s'havia fet un plànol de les terres a regar-, cost excessiu de l'obra que passava

dels tres milions de rals i manca de pressupost, poca solidesa d'alguns trams de la construcció, desviaments d'aigua realitzats en benefici personal. Els signants argumentaven que "con el pretexto de beneficiar su condición se les está destruyendo y aniquilando con unas exacciones que les són verdaderamente insoportables, y por las quales, no solo se les oprime executivamente, sino que también se les presiona a desprenderse en parte de sus mismas propiedades para redimirse de sus execuciones" - va facilitar aquesta situació l'adquisició de terres de petits propietaris veïns per part de rics barcelonins? - i per tots aquests motius demanaven la celebració d'una Junta General, ja que pensaven que la Comissió Directiva s'havia excedit en les seves funcions. Trobaven intolerable que la Comissió Directiva els hi passes "esqueles llenas de amenazas" sino podien pagar, a més de gestionar malament els seus diners. Argumentaven que la despesa econòmica que estaven realitzant -més de tres milions de rals -era incompatible amb els esforços privats i que, si l'estat no podia fer front a aquestes obres amb diners públics, s'havia de procurar arreglar el sistema ruïnós de repartiments continuus i amb efectiu, i posaven com exemple a seguir el sistema que s'estava utilitzant per la construcció del canal d'Urgell del vintè i el trentè dels fruits "que al menos dexa algo que comer y no lo absorve todo". El malestar dels terratinents signants era clar "No ha de causar un justo sentimiento a los propietarios el no saber quantos son los que hayan de contribuir y por quanta tierra cada uno de ellos?".

Qui eren els signants d'aquets recurs? Estava encapçalat per un gran propietari Bruno Amatller, comissionat de Molins de Rei, i seguit d'alguns noms dels grans propietaris veïns de la riba esquerra. Del mateix Molins de Rei en Joan Angel, en Gabriel Amatller, en Miquel Tort, en Manuel Sangerman i en Josep Castellví; de Santa Creu d'Olorda en Jaume Planas; de Sant Feliu en Jaume Ricart, en Jaume Carcereny, en

Magí Bernadas, en Anton Tristany ; de Sant Joan Despí en Gabriel Casas , en Jaume Codina i en Pere Negre ;de Cornellà en Josep Vidal i en Pau Vallhorat ; d'Esplugues en Josep Modolell i Campreciós ;de Sant Just Josep Ramoneda i Francesc Cardona . També el signaven grans propietaris barcelonins com ara Baltasar de Bacardí, Josep de Borrás, Baró de Beniparrell, Maria Anna Gerona i Ros ,Joaquín de Llansà y de Belloch o Baltasar de España . No es tractava, doncs, d'un enfrotament entre grans propietaris i petits propietaris de la zona o entre els propietaris veïns i els propietaris barcelonins : sembla que el llista de signants explicitava diverses contradiccions. D'una banda la major presència de propietaris de la zona on el canal ja estava construït ens fa pensar que aquests creïen que ells havien contribuït més que no els futurs beneficiaris propietaris de terres de Sants i l'Hospitalet. D'un altra l'absència d'algun gran propietari com ara el Marquès de Castellbell, que es va fer portar aigua per conduccions subterrànies de la mina que atrevessava Sant Feliu als jardins de la casa senyorial que tenia a aquest terme , ens fa pensar que el recurs tenia per objectiu posar en evidència irregularitats com aquesta, o bé de grans propietaris que tenien moltes terres en la zona beneficiada i que possiblement havien pagat menys del que els corresponia, en aquest sentit podria interpretar-se l'absència de la signatura de Miquel Roca de Molins de Rei, el major beneficiari del poble i home que gaudia de les simpaties del Rei a causa de la seva actuació durant la Guerra del Francès.

La personalitat dels signants del recurs ens fa defensar la hipòtesi que els interessos que promogueren la construcció del canal eren fonamentalment agraris i encaminats a millorar els rendiments de l'agricultura de la riba esquerra gracies a l'acció del reg. Però l'endeutament progressiu de la Junta del Canal , a causa dels problemes de finançament -proliferació de morosos i necessitat de demanar

prestecs privats -, feren entreveure molt aviat la possibilitat d'una altra font d'ingressos :l'aprofitament intel.ligent dels nivells del canal instalant-hi molins i fàbriques. Aquest aprofitament industrial de les aigües del Canal ,que es produí molt precoçment, havia fet defensar la hipòtesi de que el canal de l'esquerra havia nascut gracies als interessos dels industrials fariners barcelonins (48).

L'any següent a la inauguració del canal, el 22 d'abril de 1820, es posava la primera pedra del primer molí a l'Hospitalet, que en realitat no era el primer ja que els preexistents a Molins de Rei els hem de considerar com pertanyents al Canal de la Infanta, malgrat el seu origen medieval. L'ambient d'emoció patriòtica amb que es descriu l'acte es digne de menció i semblant a la liturgia que embolcallà la inauguració "La tierra dará copiosos y abundantes frutos ,no temiendo ya las sequias que paralizaban su fertilidad (...) Tales eran las ideas que despertaba en nuestro ilustre Gefe Político a vista de la nueva acequia del Llobregat cuando paseando sus márgenes divisaba los campos fecundados por sus aguas, e iba notando los varios saltos que presentaban estas a su curso y que ofrecian a la industria fabril los medios expeditos de adelantar y perfeccionar sus operaciones. Su animo rebozando de alegria no pudo menos de prorrumper en las dulces expresiones que con la mayor efusión de un corazón lleno de amor a su patria repitió varias veces al colocar la primera piedra para la construcción de un molino. Tan preciosos sentimientos no pudieron menos de comunicarse a todos los concurrentes, quines repitiendo los vivas tan halagueños a sus oidos y tan gratos a su corazón completaron la satisfacción indecible de que estaba lleno el Gefe Político. El entusiasmo del inmenso gentio, la actitud militar y patriótica de algunos individuos de la Milicia Nacional, la alegria pintada en todos los semblantes, presentaban el cuadro mas delicioso al hombre observador y filantrópico, cuadro que aumentaba su hermosura con la

vista que ofrecia el verdor de los campos fecundados por las aguas que les proporciona la acequia "(49).

A aquest primer molí en seguiren d'altres i així a mitjans segle XIX hi havia 14 instal·lacions industrials que aprofitaven la energia hidràulica del canal per diverses finalitats :paper, filats, fariners,.. (50) .

L'any 1824 l'estat es retractà de la cessió de domini sobre les aigües -explícita en el decret de 1816 a canvi de la financió privada del canal-, i així tant la riquesa agrícola com la industrial quedaren gravades amb un cens , com si es tractes d'un establiment emfitèutic del qual el Reial Patrimoni en detentava el domini eminent. El decret de desembre de 1824 establia que el Reial Patrimoni podia reservar-se salts d'aigua pel seu ús, i autoritzava a la Junta a explotar-ne pel seu compte i a vendre'n, aclarint que de la primera venda el Reial Patrimoni no exigiria laudemí però si de les següents (el 10% sobre la venda) i que tots els salts no explotats pel Reial Patrimoni tenien que pagar un cens. Les terres regades pel canal d'ara en endavant tindrien que pagar un cens d'un ral per mujada i any, i laudemí en cas de canviar de propietari. Com veiem l'estat, com tantes altres vegades, incomplia la seva promesa de renunciar al domini.

El 9 d'octubre de 1830, a través d'una real ordre, es concedí a la Junta l'ús exclusiu dels salts però a canvi tenia que pagar un cens anual per tots els aprofitaments d'aigües de 12000 rals de billó. Aquest cens era molt elevat i sembla que no es pagà quasi mai. Potser la memòria de la renúncia de domini per part de la Corona , que esperonà el naixement del canal, feu que la Junta es resistís a pagar aquests cens de 12000 rals. El Reial Patrimoni davant d'aquesta situació feu una demanda judicial que guanyà al 1841, però la Junta feu un recurs i es passà la causa a la Reial Audiència i al mateix temps sol·licità l'exoneració del pagament (51). Al 1870 l'estat reclamava

tots els censos des de 1833 , que ascendien a 111000 pessetes. La Junta del Canal va recórrer contra el pagament d'aquest cens, que consideraven abusiu i contari al decret de 1816, però fins al 1877 no es va guanyà l'anulació (52).

El problema del domini de les aigües no es plantejà únicament amb el Reial Patrimoni. Al 1820 els Marquesos de Vilafranca i de los Velez, antics senyors de Molins de Rei, reclamaren a favor seu el dret d'aigües, però es resolgué favorablement a la Junta del Canal, ja que la llei d'agost de 1811 abolia els drets senyorials sobre els aigües (53).

Els co-propietaris de les preses i sèquia de Papiol i Molins de Rei també reclamaren drets sobre la utilització de l'aigua del canal el mateix any 1820 (54) i al 1825, any en que sol·liciten que se'ls hi concedeix 4 dels tretze salts que tenia el canal amb l'exigència que un fos immediat a Barcelona (55). Fins l'any 1847 el problema no es resolgué per l'acord següent: els propietaris del Canal cedien als propietaris de la cequia i preses els salts d'aigua de Cornellà i el del Torrent Gornal-de l'Hospitalet-, responsabilitzant-se aquests de la conservació i manteniment de les preses i sèquies, i deixant que entres a la cèquia tota l'aigua que el riu permetés.

El Canal finalment, després de passar per tantes vicissituds acabà regant poc més de 3000 hectàrees de la riba esquerra. La seva construcció , malgrat la desconfiança que en determinats moments mostraren els propis usufructuaris, resultà solida i consistent. El cabal en origen era de 4200 litres, LLauradó afirmava que era suficient per regar el territori durant totes les estacions de l'any (56). Tanmateix durant l'estiatge el Llobregat no portava suficient cabdal per irrigar tota la zona i les mujades més properes al mar quedaven desassistides. Així interpretem la disposició que l'any 1838 fa "el Gefe superior político" de fer una distribució general de les aigües del

canal proporcional al nombre de mujades de terra de cada districte, de manera que les altes i baixes naturals de cabdal afectessin per igual a totes les zones (57). Habitualment la quantitat d'aigua per segon era d'un litre.

Des d'un punt de vista d'aprofitaments agrícoles la construcció del canal feu augmentar els rendiments, sobretot del cànem les hortalisses i el blat de moro, que eren conreus que necessitaven molta aigua. Regularitzà la productivitat d'altres que si bé no necessitaven tant regs l'existència del canal els deslliurà de les sequeres cícliques propies del mediterrani, així els cereals - sobretot el blat-, les plantes farratgeres, les mongetes i els fruiters de regadiu, bàsicament pereres i pomeres, rebaixaren al marge de precarietat. A mitjans del segle XIX, els efectes beneficiosos sobre l'agricultura baixllobregatina de la riba esquerra eren evidents: l'expansió del regadiu, gracies al Canal, havia estat extraordinària en alguns termes. Al 1862 Cornellà, per exemple, tenia un 62,38 % de la seva superfície agrícola regada, però al 1855 tenia 668 mujades regades, únicament 21 hectàrees menys que al 1862 (58). A Sant Feliu la situació era encara més clara: 161,5 hectàrees de regadiu al 1855 i 162,5 hect., que al 1861 que representaven el 46,33% del terme. A Sant Joan Despí, al 1862, 227,5 hect. de regadiu representaven el 47,1% de la superfície conreada, a Molins de Rei, al 1863, 113,5 hect. de regadiu significaven el 30,79 % i al Papiol, el mateix any, 46,7 hect. representen el 5,82% (59).

Finalment, des d'un punt de vista polític, les "facilitats" que els grans propietaris baixllobregatins tingueren per endegar una obra d'infraestructura tant important, ens planteja tots un seguit d'interrogants: la ràpida aprovació del projecte, la construcció amb menys de dos anys dels trams més difícils del canal, i en definitiva la construcció del mateix es degueren sens dubte a l'energia del General

Castaños, els seu protector polític, i a l'enginyer del seu director en Tomas Soler, el seu protector tècnic. Els diners sortiren dels propis terratinents de la zona, però quan per manca de liquidesa l'obra perillava de colapsar-se el Gral. Castaños feu prestecs a particulars o bé deixà ell mateix diners. Políticament hi veiem doncs, malgrat la manca de participació de diners públics, una corrent de simpatia de l'Estat vers el projecte, que es pot personalitzar en l'actuació decidida del General Castaños, que recolzà sempre la Junta Directiva del Canal i el seu director en Tomas Soler .

Tanmateix, les absències significatives en el recurs presentat a la Comissió Directiva de la Junta del canal que hem detectat ,com ara la casa Falguera de Sant Feliu i en Miquel Roca de Molins de Rei - gran propietari que es destacà en l'organització de la resistència al Francès i a la casa del qual sojornà Ferran VIIè quan al 1814 retornava de França- ens permeten formular la hipòtesi de l'existència d'un grup de grans propietaris més ben relacionats amb el poder, que gaudien de la confiança del Capità General i de la simpatia de Ferran VIIè, que foren possiblement els veritables artífexs de la creació de la canal, els majors beneficiaris i dels quals els altres terratinents signants del recurs desconfiaven. No hi dubte que els interessos agrícoles foren l'esperó del projecte i que aquests grans propietaris se'n beneficiaren . Ara bé l'objectiu industrial, present des del mateix inici gracies a l'explotació dels molins de Molins de Rei, va fer pendre mesures a la Junta i al seu Director per tal d'aprofitar racionalment el desnivell entre les preses i el mar, i que es concretraren en la construcció de tretze salts d'aigua. L'explotació industrial d'aquests salts ajudà a finançar les deutes contretes en la construcció del canal, i aquest fet ha ajudat a formular la hipòtesis de que el canal va nèixer gracies als interessos dels industrials fariners barcelonins, hipòtesi que, al nostre parer,

és parcial i lligada al desenvolupament dels primers anys de vida del canal, ja que en el seu origen i tenint present les seves primeres fonts de financiació l'objectiu del millorar l'aprofitament agrícola va fer de motor.

3.2.2.L'evolució dels sistemes agraris.

L'evolució dels cultius baixllobregatins durant les primeres dècades del segle XIX consistí en una major intensificació i especialització, així com dels cultius nous introduïts gràcies al regadiu . Així el cànem i els fruiters continuaren sent productes representatius de la producció baixllobregatina, però s'hi incorporaren productes nous com l'arròs i el moresc. Malgrat les dificultats de l'agricultura catalana durant les primeres dècades del segle XIX, a mitjan de segle l'agricultura baixllobregatina havia canviat bastant.

Al 1824, Vicente de Frigola, Intendent General de l'Exèrcit i del Principat, explica que la producció agrària del Partit Judicial de Sant Feliu de Llobregat estava integrada per blat, llegums i vi (60). A quasi tots els pobles del Partit Judicial també se feien blondes .

Madoz ,en el seu diccionari de mitjan segle XIX,dóna una visió de l'agricultura del Partit Judicial de Sant Feliu de Llobregat propera a la de finals del set-cents. Ens descriu el terreny com "territorio fértil, delicioso y pintoresco" i ens explica que la vinya ocupava la major part de les muntanyes de Sant Pere Màrtir, Puig d'Olorda i la Salut del Papiol "y la parte sur, que es la que pertenece al Partido que describimos, está plantada de viñedo casi en su totalidad, con algun pedazo de bosque de corte y algunos pinos" (61). Les muntanyes que estan al costat del Pont de Molins de Rei, també la estaven ocupades per vinya .A dalt de la muntanya, els boscos de pins, roures i alzines començaven a ser importants "las faldas de estas

montañas se ven pobladas de viñedo, con espesos bosques de pinos, robles y encinas en diversos parajes, y en particular en los más elevados". Descriu de les diferents instal·lacions industrials accionades pels salts d'aigua del Canal de la Infanta, parla de les nou rodes de molins fariners de Molins de Rei mogudes amb les seves aigües i que fertilitzen també el pla de la riba esquerra. En relació a la producció agrícola menciona com a cultius importants, el blat, el vi, l'oli, el morenc, el cànem, la seda i les fruites. Esmenta la cria de bestiar boví, encara que en poca quantitat, la de bestiar cavallar i oví i una mica de caça i pesca en el riu. El comerç d'aquest Partit Judicial consistia en la venda de vi i dels excedents agrícoles a Barcelona, on els pagesos hi compraven productes industrials i efectes colonials.

A mitjan segle XIX, a més de la informació que aporta el Diccionari de P. Madoz, comptem amb un llibre, de caràcter eminentment literari, degut a la ploma de V. Balaguer, que utilitzarem per introduir alguna matisació a la descripció del sistema agrari de mitjan segle XIX (62).

Segons Madoz, a la riba esquerra els cereals i la vinya eren conreus molt importants, tant en relació a l'extensió com a la producció. Al costat d'aquests dos conreus destaquen la presència de llegums, citades a gairebé tots els pobles i que pot indicar un aprofitament intensiu dels sembrats, de morenc que es cita a Sant Joan i a Sant Feliu, de cànem que es cita a Cornellà, Sant Joan i a Molins de Rei; de llí al Papiol; de fruites sobretot Cornellà, Sant Feliu i Molins de Rei i d'hortalisses a Sant Feliu. La ramaderia era poc important, excepte el cas de Cornellà on la cria de vaques de llet i la cria de bestiar mular per treball, aquest últim també a Molins de Rei, indiquen una certa especialització ramadera. El bestiar esmentat és l'oví i el de treball, no hi havia una ramaderia complementària a

l'exploració agrícola. La llet es venia a la Barcelona, així com el vi, les fruites i tots els excedents agrícoles. La fabricació de blondes era general a tots els pobles.

Als pobles de la riba dreta la producció agrícola era bastant semblant. A Pallejà, a més del blat, l'oli, el vi i la fusta, es criava bestiar de llana. Madoz cita també l'exploració de pedra, de cal i de guix, que ja havíem esmentat en analitzar les respostes a l'enquesta de Zamora a finals del segle XVIII.

Sant Boi de Llobregat té uns terrenys molt variats de qualitat superior, de qualitat ínfima i, a una bona part del terme, terrenys de qualitat mitjana. La producció cerealícola està acompanyada de vins i "abundantes y sabrosas frutas de toda especie". També s'esmenta la sosa i la cria de bestiar de llana i de treball. El comerç més important vinculat a la producció agrícola era la venda de la barrella i de fruites. La sosa o barrella era d'antiga tradició a la zona dèltica del Baix Llobregat, ja que en els terrenys salitrosos creixia de manera espontània. El que era interessant era l'exploració sistemàtica i la comercialització de la barrella. Aquest aprofitament agrícola provocà prohibicions i limitacions als ramats d'entrar en camps on la barrella naixia espontàniament. Aviat, però, l'exploració de la barrella decaurà a causa de la introducció de la sosa química. Els lleixius i altres productes que es fabricaven amb aquesta planta seran fabricats amb un procés absolutament químic. A mitjan de segle, Sant Boi, un dels pobles agrícolament més important de la comarca, estava preocupat per la manca de regatge i volia aprofitar l'aigua amb finalitats industrials. Madoz esmenta l'intent del Comte de Fonollar i del senyor Castells, juntament amb d'altres grans propietaris santboians, d'aprofitar les aigües de la Quadra de Benviure, on hi havia un manantial, i de conduir-les per fer fonts pels veïns i que les futures fàbriques poguessin utilitzar els salts i es menciona

l'obertura d'un canal a la dreta del riu que reculli les aigües subterrànies del Llobregat des de més amunt del pont de Molins de Rei . El tràmit per sol.licitar permís per a construir-lo ja estava endegat.

Als pobles del Delta, el blat i els llegums eren els conreus més importants a mitjan XIX. Al Prat ,on tot el terreny era de secà, arenós i salitrós en la seva major part, observem que els cultius bàsics eren el blat i els llegums, mentre que el vi era de qualitat inferior .A Viladecans, amb tot el terreny de secà,existien oliveres i vinyes. Per tant, al costat dels cereals , amb el complement dels llegums, tenien importància , segons Madoz, el vi,l'oli i la fruita. Viladecans, que se'ns descriu com bastant miserable, era un poble que va dependre fins l'any 1746 de Sant Climent de Llobregat, situat a l'interior de la muntanya. El creixement d'aquesta zona fou semblant als desdoblaments de pobles de muntanya en pobles de pla, que Pierre Vilar esmenta pel litoral del Maresme (42).

Gavà, amb terreny de mitjana qualitat i una bona part del qual era fluix i arenós, produïa blat, ví, llegums i fruita. Madoz també esmenta l'existència de bestiar i caça de diferents espècies. Com és general a tots els pobles del Baix Llobregat ,la fabricació de blondes era important i és curiós ressenyar l'existència de mines de ferro que , fins feia pocs anys, explotaven uns estrangers però que van ser abandonades per l'escàs benefici que produïen.

Castelldefels era un municipi molt sorrenc el que dificultava el conreu.Uuna bona part de la marina estava per sota del nivell del mar i al no tenir canalitzacions no podia desaiguar al mar, creant greus problemes de desguàs i d'estagnament d'aigües ,amb els consegüents efectes negatius sobre la salut . Els habitants de Castelldefels ,per tal de combatre aquesta situació ,van construir unes sèquies o feixes per canalitzar aquestes aigües, però com que no estaven comunicades les unes amb les altres i com que no es van poder

unir a una de més gran que conduís totes les aigües cap al mar, el desguàs no s'efectuava i el problema sanitari continuava. Sembla que s'intentà de resoldre la situació enviant cinquanta presidians per construir la comunicació entre les diferents sèquies ,però això no es va realitzar i la situació continuà igual durant tot el XIX. Castelldefels era el darrer poble del delta de ponent ,on els viatgers podien arribar-hi en carruatge abans d'agafar cavalleries per anar cap a Sitges i Vilanova. Un cop a la plaça del poble havien de deixar els cotxes de cavall i pujar dalt de cavalls o mules, ja que el camí que continuava pel Garraf, cap a Vilanova ,únicament podien passar-hi mules o cavalls (64) La producció agrícola de Castelldefels era semblant a la de Gavà i Viladecans.

L'agricultura del Delta era , seguint Madoz, fonamentalment cerealícola. El blat era citat a tots els pobles seguit de l'ordi i conjuntament amb el llegum .Sembla doncs que el guaret estava desapareixen a la terra campa. L'olivera surt citada a Pallejà, Viladecans i Castelldefels i , en canvi , no s'esmenta als pobles de la riba esquerra .El vi era important a tots els pobles dèltics, excepte a El Prat. A Castelldefels s'esmenta un cultiu que creixerà les properes dècades : el garrofer.A Pallejà destaca l'explotació forestal : la producció de fusta per a l'abastiment de la ciutat - construcció, llenya, etc.-, i finalment , recordar l'explotació sistemàtica de la barrella que es feia a Sant Boi.

La ramaderia dèltica , que ens descriu Madoz,era més extensiva que la de la riba esquerra. Només hi havia ramats de bestiar oví, cabres i ovelles. Víctor Balaguer dóna dades concretes de ramaderia , referents a Sants, Hospitalet i Cornellà, de les quals es dedueix que ,a mitjans del segle XIX , els bous havien desaparegut com animals de treball (65). A Cornellà cita sis bous, però el que predominava eren les mules: 63 a Sants, 34 a L'Hospitalet i 65 a

Cornellà; de vaques, n'hi havia 8 a L'Hospitalet i de cavalls 5 a Sants i 6 a Cornellà ,municipi on hi havia també 7 ases .Per tant, a partir d'aquesta informació tan fragmentària, podem pensar que els bous ja feia temps que havien anat disminuint i que, en arribar a mitjan segle XIX, al Baix Llobregat quasi no s'utilitzaven com animals de treball (66).

Una informació de V. Balaguer interessant es la superfície dedicada a fruiters, que era difícilment quantificable en la documentació fiscal i més si tenim present que es tractava d'un conreu mixt. Els fruiters donaven molts diners , però estaven fortament gravats. Davant l'alternativa de declarar cereals ,fruites o conreu mixte, s'optava per declarar cereals, que era el cultiu amb què normalment s'associava. A més, molt sovint, els fruiters estaven plantats als marges, com a element separador entre camp i camp. Però existien importants camps d'arbres fruiters. Als "amillaraments" de mitjan XIX l'extensió en mujades d'alguns pobles era considerable, però pensem que sempre era inferior a la real. V.Balaguer recull les dades següents : 5 mujades a L'Hospitalet i 18 a Cornellà. Tot i que són unes extensions petites les volíem mencionar explícitament perquè el cultiu de fruiters era un dels trets específics de l'estructura agrària baixllobregatina .

Les observacions més interessants de V.Balaguer són les de tipus qualitatiu, com per exemple quan ens explica que en sortir el tren del desnivell de L'Hospitalet, torna a aparèixer davant del viatger "esa hermosa y pintoresca llanura conocida por El Pla de la Marina. Esta llanura es donde tiene sus importantes establecimientos el Instituto Agrícola de San Isidro y aquí tiene también su bella posesion y su granja modelo el Sr. Vidal" (67). No sabem on es localitzaven aquets establiments del IACSI i però els del Sr. Vidal creiem que es trobaven a Sant Joan Despí (68).

De Sant Feliu de Llobregat V. Balaguer ens dóna una visió molt rural: cap indústria i una "extremada miseria" que, malgrat tot, quedava dulcificada gràcies al treball de les noies i les joves en la fabricació de blondes (69). L'arribada de l'oidium va malmetre la seva principal producció i ara el poble està en una situació miserable -el llibre de V. Balaguer està escrit possiblement l'any 1856-. El Diccionari de Madoz no cita cànem a Sant Feliu, en canvi, V. Balaguer ens diu que "en más abundancia el cáñamo y las habichuelas, siendo importante su cosecha de frutas". Per tant, al costat del blat, l'ordi i el moresc, citats per Madoz, i hem d'afegir el cànem.

El cànem s'imposa com a conreu característic de la riba esquerra. Tots els pobles de la riba esquerra cultivaven cànem a mitjans del segle XIX, en canvi als pobles de la riba dreta el cànem no és citat en cap cas a Sant Boi on a finals del segle XVIII era un dels conreus més importants o a El Prat on també era citat com a cultiu important a l'enquesta de Zamora. Hom diria que l'extensió del regadiu a la roba esquerra a determinat una geografia del cànem.

Als ulls de V. Balaguer Sant Feliu sobresurt, per contrast amb Cornellà o Molins de Rei, com a zona eminentment agrícola. En canvi, Cornellà i Molins de Rei, i fins i tot el Papiol tenien una fesomia més dinàmica i més rica, a causa de la presència d'indústries (70). La producció agrícola era copiada literalment de l'enquesta de Madoz i, per tant, l'omitim. També fa referència a la construcció del Canal de la Infanta, però aquest és un tema al que hem dedicat específicament un apartat en aquest mateix capítol.

3.2.3. Especialització i cultius innovadors.

A finals del segle XVIII l'arròs era un conreu desconegut a tot el corregiment de Barcelona (71). El seu cultiu s'introduí, a

mitjan segle XIX, a causa de la crisi de la barrella ,provocada per la introducció de sals químiques que la suplien. Alguns pagesos del Pla del Llobregat van pensar que fóra una bona idea sembrar arròs a les terres on creixia barrella per neutralitzar els efectes de la sal per mitjà de l'aigua, i així poder obtenir altres collites. Un interessant article titulat "El cultivo del arroz en el Llano del Llobregat", publicat l'any 1852 a la revista de l'IACSI (72), explicava el mètode emprat a les planes del Llobregat, el sembrat en sec i la tècnica de regatge que s'utilitzava diferien molt del sistema valencià , on les aigües quedaven estancades ,produint situacions de putrefacció . Un dels objectius perseguits amb el conreu de l'arròs al Pla del Llobregat és la dessalització d'extenses zones salitroses. Així ,es netejaven i sanajaven els terrenys .L'arròs es sembrava en sec i per regar es feia entrar l'aigua al camp per una banda i sortir per l'altra de manera que sempre corrés. L'aigua s'emportava la sal diluïda i disminuïa la salinització del terreny .A més a més, la sembra de l'arròs comportava fer bons i profunds treballs al terreny , per tant si a l'any següent hom sembrava cereals i llegums el rendiment era molt elevat .

El conreu de l'arròs a la comarca s'inicià en un moment en què la sensibilitat cívica, en relació a les aigües embassades pel que significaven d'amenaga a la Salut Pública, era molt intensa.

Així un cultiu que hagués pogut ser molt remunerador i de grans èxits en aquesta zona no pogué prosperar , i malgrat que l'intent de plantar arròs, que sembla que es féu per primera vegada cap a l'any 1852, reeixí , a la llarga no s'implantà. Els signants de l'article esmentat creïen que cultivar arròs amb els mètodes emprats al Baix Llobregat no podia ser un perill per a la salut pública. Els prejudicis contra el cultiu de l'arròs eren "un verdadero anacronismo". Argumenten que existeixen costums molt més atemptatories per a la salut pública de les quals ningú es queixa, i que caldria erradicar com, per exemple, els

femers i deixar els cavalls morts i les porqueries davant de les cases, així com les basses on s'enriua el cànem. Aquests eren, segons els signants de l'article, els veritables causants de les febres intermitents "no solo ahora, sino desde tiempo inmemorial, y no sólo en los sitios donde se ha ensayado el arroz sino en Cornellá, San Juan Despí, El Frat, Viladecans, Gavá y otros pueblos, y sin embargo no se han apercebido de ellos" (73).

Aquest article era un clam dels arrossers, que recolzats per l'IACSI i formant part d'una campanya per la defensa del cultiu de l'arròs al Llobregat, pretenien que el Governador Civil i la Junta de Sanitat no prenguessin mesures contra l'arròs, que finalment foren adoptades.

Les primeres plantacions d'arròs al Baix Llobregat estant relacionades amb els assatjos que esmenta l'article de mitjan segle XIX, quan es va manifestar la crisi de la barrella com irreversible, però possiblement també ho estant amb els decrets que prohibien el cultiu de l'arròs a l'Empordà, zona on s'havia conreat des d'antic. Els grans propietaris dèltics pensaren en una nova ubicació del conreu que els hagués aportat molt beneficis. Bona part dels terrenys salitrosos, on s'intentava cultivar arròs, eren terres quasi improductives agrícolament, algunes adquirides gràcies al procés desamortitzador, i, la majoria a mans de grans propietaris barcelonins. Però, en intentar-se el conreu en context sanitari marcat per les endèmies i epidèmies, com la gran còlera barcelonina de l'any 1854, i precedit per una dura polèmica sobre els efectes nocius de l'enriuament del cànem, el cultiu de l'arròs serà vist des dels seus inicis amb recel per Barcelona i les seves autoritats sanitàries. Curiosament a partir de 1855 es dictaren diferents prohibicions. És possible que l'impacte del còlera l'any anterior fos la causa directa de la primera prohibició. Però les accions en contra dels arrossers del Pla del

Llobregat daten de l'any 1852 .Pel que sembla, aquest nou cultiu que s'havia introduït al Delta continuà, malgrat tot, cultivant-se , fins que finalment, l'any 1871, diverses ordres governatives i bands municipals prohibiren taxativament el seu cultiu (74). Sigui com sigui, la defensa de l'arròs no va tenir gaire èxit tot i que els autors de l'article de l'any 1852 demanaven que fos permès el conreu de l'arròs amb paraules com aquestes "atiéndase a las declaraciones de nuestros filántropos sigan así las cosas y mientras las compañías inglesas y francesas se enriqueceran en las costas vecinas y mientras los bosques del Ródano, la Provenza, todo el Mediodía de Francia y, al fin, quizás toda Europa estarán sin calenturas y con arroz, nosotros nos hallaremos sin arroz y con calenturas".

Un altre cultiu del qual es parlava a la revista de l'IACSI, a mitjans del segle XIX, com a experimentat a les terres del Baix Llobregat, era el moresc o blat de moro. Aquest cultiu va anar adquirint importància a la comarca, i ,a mitjans de segle els pobles de la riba esquerra s'havien convertit en productors de blat de moro o moresc. Hem trobat mencions d'aquest cultiu experimental a la marina de L'Hospitalet l'any 1853 (75). La llavor de blat de moro que es va plantar provenia de València, però el que meravellava l'articuliste era que el fruit resultant era molt superior al fruit del qual provenia la llavor, la qual cosa feia pensar que a les terres al·luvials del Baix Llobregat existien unes condicions molt favorables al conreu del blat de moro. La panotxa obtinguda amb aquesta llavor era molt més gran del habitual .Josep Faura, l'autor de l'article, feia una veritable apologia de la propagació del blat de moro al pla del Llobregat en defensar les qualitats que aquest producte agrícola adquiria a la contrada baixllobregatina. Sembla com si el blat de moro s'adaptés perfectament a la climatologia i edafologia del Baix Llobregat i que, sobretot en la varietat assajada, millorava tant la quantitat del

producte com la qualitat i, per tant, era molt recomanable el seu conreu.

El quadre que adjuntem a continuació ens resumeix quantitativament la importància que havia adquirit el moresc al Baix Llobregat uns quants anys més tard .

Quadre 3.2.

Mitjana de producció, consum, importació i exportació en Hectolitres
Baix Llobregat, 1862-1864 (76).

	Blat	Sègol	Civada	Ordi	Moresc	Vi	Oli
PRODUCCIO	20440.8	338.9	1881.7	11595.3	9121.1	11160.9	341.6
CONSUM	27011.7	327.9	1639.9	8779.4	4895.9	4726.1	2009.07
IMPORTACIO	4941	0.3	0.3	245.1	291	796.8	750.4
EXPORTACIO	4950.8	80.9	247.5	3349.1	3522.2	1868.6	5

Les xifres d'aquets quadre ens indiquen que, als anys 1862- 1864, el moresc era el segon cultiu en exportació, després del blat, i que era el quart en producció després del blat, l'ordi i el vi, situant-se molt per sobre de la civada i el sègol, que eren cereals en retrocés.

Aquest quadre no dóna informació sobre un dels conreus bàsics de l'especialització baixllobregatina: la feuita. Com ja hem indicat la quantificació tant del sòl ocupat pels arbres fruiters com de la producció frutera sempre és la més difícil de localitzar.

Tanmateix , de fruiters n'hi havia forces, tant a les terres planes de regadiu com a la muntanya o secà. Les notícies que en tenim lloen la seva qualitat, la seva abundància i la riquesa que proporcionen als pobles, però no diuen res de la producció, la productivitat i la superfície ocupada (77) . Un resum dels "Amillaraments" de 1861-1863 ,pels tretze pobles, ens situa davant d'una producció frutícola que sembla més important a la riba esquerra que a la dreta ,al menys pel que respecta a l'ocupació de sòls més

productius , per què la superfície era quasi la mateixa a les dues ribes, i, en ambdos casos , molt inferior a la real .

Quadre 3.3.

Fruiters-Baix Llobregat 1861-1863, Hectàrees. (78)

	REGADIU		SECA		TOTALS
	frut.	frut-cer.	frut.	frut-cer.	
Riba esquerra	108	46	4,7	3,6	162,3
Riba dreta	85,6		78		163,6
Delta	16,5		24,5		41

Totals	107,2	46	201,1	3,6	

Els fruiters de regadiu i els conreus mixtos fruiters-cereals eren molt més importants a la riba esquerra, cosa que ens explicita una tradició frutícola més intensificada i arrelada. Però la riba dreta era també una zona frutícola , les terres de Sant Boi dedicades a fruiters de regadiu no eren encara un regadiu estable, però nosaltres les hi hem classificat a partir del que pagaven al fisc per unitat de superfície. Aquest fet encara fa disminuir més la importància dels fruiters de regadiu a la riba dreta . Al mateix Sant Boi però hi havia un conreu mixt que no hem inclòs i que, en bona part, estava dedicat a produir fruita fresca : cinquanta-una hectàrees de "alamos con parras" (79) , testimoni viu d'aquella vella tradició dels emparrats que abastien durant cinc mesos de raïm fresc a Barcelona i que a la riba esquerra ja havien començat a disminuir .

En relació al tipus de fruiters hem comprovat que , a la riba esquerra, les pereres tenien un protagonisme important i una vella tradició. Uns quans anys abans , al 1832, en una valoració per mujada dels diferents cultius confegida per elaborar un "Apeo", hi trobem fortes diferències en la valoració de les mujades de fruiters , el fet

que la mujada de perers estigui valorada molt per sobre que la de fruiters-regadiu de primera indica fins a quin punt la pera era una fruita molt apreciada al segle XIX.

Quadre 3.4.

Molins de Rei -1832 - Valor per mujada. (80)

	1a	2a	3a	Pereres
Fruiters regadiu	18	12	8	23

Així doncs, a la riba dreta ,a mitjan del segle XIX, els emparrats tenien encara importància , mentre que a la riba esquerra aquest cultiu havia començat a recular força, possiblement l'extensió generalitzada del regadiu a les terres planes d'aquesta riba va estimular la substitució de camps d'emparrats per altres cultius que exigien menys mà d'obra ,sobretot a les grans propietats barcelonines treballades a jornal.

A les dues ribes al costat de velles pereres i pomeres i del raïm fresc dels emparrats ,que eren les fruites més conreades a aquesta zona des d'antic, hi havien també tarongers, llimoners, pruneres i presseguers, però, a mitjan de segle XIX, en menor proporció. Aquesta especialització frutícola feia que in il.lustre membre del ICACSI, en Ramon de Casanova i de Mir, en la Memoria de l'any 1852, digués de l'agricultura baixllobregatina "El cultivo de frutales en grande escala , que solo es conocido en la vecina llanura del bajo Llobregat, podria ser objeto de especulación , si se practicase con esmero e inteligencia sobre todo ahora que las carreteras que se abren van a disminuir las distancias de los centros de consumo y abaratar los portes " (81). Aquestes paraules semblen una premonició de la nova etapa que s'obriria a la fruita baixllobregatina , quan un cop superada la dura crisi finisecular, els préssecs i les prunes del Baix Llobregat arribaren en tren als mercats europeus.

3.3. Conclusions

A finals del segle XVIII el creixement extensiu, paral·lel a un fort impuls demogràfic, havia arribat al sostre a les dues ribes, la reculada del bosc i la inexistència de pastures en són testimoni. Al delta, en iniciar-se el segle XIX, encara hi havien bastantes mujades de les marines per colonitzar. Tanmateix, a finals del segle XVIII, seguint la tipologia que construí P. Vilar, bona part de l'agricultura baixllobregatina la podem classificar d'avangada, les descripcions dels sistemes de cultiu i els elevats rendiments cerealícoles així ho indiquen, sobretot a la riba esquerra. Així doncs, la intensificació agrícola era una realitat a les acaballes del segle XVIII.

A principis del XIX al delta persistien encara sistemes extensius amb presència de pastures i ramaderia associada, elements inexistents a les dues ribes. Aquesta convivència entre agricultura intensiva i sistemes extensius a una zona tant propera a Barcelona fa aplicable el model Von Thünen a l'agricultura baixllobregatina, situant als pobles més allunyats fora de la frontera on era rendible la intensificació agrícola.

Des de finals del segle XVIII fins a mitjans de segle XIX els sistemes agraris del Baix Llobregat sofriren pocs canvis, però un d'ells fou essencial pel futur desenvolupament agrari de la comarca: la construcció del Canal de la Infanta, inaugurat al 1819, que extengué el regadiu a la riba esquerra durant la primera meitat del segle XIX.

Gràcies a l'expansió del regadiu a la riba esquerra la intensificació agrícola va progressar més, el conreu del moresc i el cànem s'hi situà preferentment i amb bons resultats per les rotacions complexes. En canvi, el conreu de l'arrós, que va intentar-se a mitjan

segle XIX a les terres dèltiques , va fracassar. A les dues ribes la presència de fruiters en conreus mixtos o en camps especialitzats era una realitat extesa i arrelada. Els desiguals rendiments cerealícoles que s'observaven a finals del XVIII, alguns molt elevats, van persistir amb una tendència a estabilitzar-se a les zones on el regadiu va permetre la generalització de rotacions complexes, però, en general, no van augmentar. Al delta els cereals eren un conreu molt important, alternant quasi sempre amb llegums. El cereal més cultivat era el blat, seguit de l'ordi, la civada i el sègol que es cultivaven poc. A la riba dreta i al delta, la presència d'oliveres a tres pobles i la menció de garrofers ens assenyalen la presència d'una agricultura extensiva de secà que, a la riba esquerra, només estava representada per la vinya assentada a les falques muntanyoses de Collserola. La vinya era un conreu amb finalitat comercial que, a mitjan segle XIX, era el primer quan a superfície ocupada.

A mitjans segle XIX, a la riba esquerra la cria de mules pel treball agrícola i la presència de petites vaqueries per a l'abastiment de llet a la ciutat, trencaven la imatge d'una agricultura intensiva que es desenvolupava sense ramaderia. Unicament al delta on hi pasturaven nombrosos ramats -per vendre carn a Barcelona- , es desenvolupava una ramaderia extensiva i començaven a existir algunes explotacions ramaderes associades a l'agricultura. La dependència secular de l'agricultura baixllobregatina de les deixalles i letrines de la ciutat per adobar les terres era conseqüència del poc desenvolupament de la ramaderia.

Així doncs, aquesta agricultura mediterrània baixllobregatina ,de mitjans del segle XIX, fonamentada en el conreu dels cereals i la vinya, com a altres comarques catalanes d'aleshores, tenia com a tret específic l'abastiment de fruita fresca a Barcelona i la producció de moresc per alimentar les vaques de llet de les vaqueries del voltant de

la ciutat, juntament amb el manteniment de conreus industrials tradicionals, com el cànem ,que es mantenia encara en plena producció ubicat a la riba esquerra, el lli que estava desapareixent, la comercialització de la barrella i l'aprofitament intensiu dels boscos propers a la ciutat.

En resum, podem afirmar que, a mitjan segle XIX, els sistemes agraris baixllobregatins no diferien gaire dels descrits a finals del segle XVIII. El canvi més important fou la difusió del regadiu a la riba esquerra. Es tractava d'una agricultura que, malgrat la crisi de les primeres dècades del segle XIX, va continuar en el camí de la intensificació i l'especialització que ja havia iniciat al segle XVIII, a l'ensem que mantenia encara alguns illots d'agricultura extensiva.

NOTES

1-J.FONTANA a "La crisis del Antiguo Régimen (1808- 1833)", Ed.Crítica, 1979,pp.202-203 diu "Entre 1833 y 1837 va a enterrarse definitivamente la propiedad feudal y subirá al trono la propiedad burguesa .He ahí los auténticos protagonistas de una época que concluye y de otra que se va a iniciar ". J.MALLOQUER DE MOTES a "Industrialització i canvi social (1833-1898)", Història de Catalunya, Ed. Dikos-Tau, Barcelona,1983, p.451, està d'acord amb la mateixa cronologia : "Dos grans fenòmens produïts de forma simultània destaquen en la història catalana de 1833 a 1898: l'esfondrament de la societat tradicional i el sorgiment d'un teixit socio-econòmic enterament nou.No són dues sèries de fets distintes,sinó els dos aiguavessants d'un mateix teulat.Tots dos troben el seu punt de partida en la revolució burgesa,conjunt de profunds canvis institucionals que culminava a l'estiu de l'any 1835"

2-P.VILAR en la seva coneguda obra "Catalunya dins l'Espanya moderna", Ed.62, Barcelona,1965,Vol.I,p.79,posa en evidència aquesta disfuncionalitat estructural entre Catalunya i Espanya "...el gran tret el veritable greuge català contra l'Espanya interior :és un mercat estancat".El mateix autor a "Transformacions del segle XVIII" a Història de Catalunya , Ed.Dikos-Tau, Barcelona,1983,p.418 diu "...l'any 1792,i amb un consum de cotó filat equivalent al 16% del d'Anglaterra, Catalunya queda més apropada a aquell país que mai no ho serà durant el segle següent (...)les transformacions no són homogènies ni en territori,ni en les lleis,ni tampoc en els esperits.I el fet és encara més evident pel que fa a la totalitat d'Espanya.Els esdeveniments de 1808 alhora tallaran els impulsos i faran més fondes les diferències ,des de la perspectiva catalana,entre Catalunya i Espanya".

3-En iniciar aquest treball de recerca Únicament estava a consulta pública un Cadastre pel poble de Sant Boi, d'un conjunt de 13 pobles. Aquest fou en motiu que ens feu desistir d'estudiar l'estructura de la propietat del XVIII , per què consideravem que un sol Cadastre era insuficient. En l'actualitat, la creació d'Arxius Municipals ha fet possible que dos cadastres ilocalitzables (l'un d'ells estava en mans privades) poguessin arribar a l'abast dels investigadors; ara ja comptem amb dos cadastres més, l'un de Molins de Rei i l'altre de Sant Feliu. A partir d'ara, reconstruir l'estructura agrària del Baix Llobregat al segle XVIII serà una tasca més fàcil de realitzar, malgrat la malafiança que tot document fiscal comporta.

4-RAFEL AMAT CORTADA I SENJUST "Excursions d' Enper Catalunya i Rosselló en l'últim quart del segle XVIIIè" Centre Excursionista de Catalunya,Barcelona,1919.Quan en el text citem R.Amat Cortada ens estem referint a informació extreta d'aquets llibre,pp 89-111,i el citarem abreujat "Excursions.."

5-JAUME CARESMAR "Discurso sobre la Agricultura,Comercio e Industria, con inclusión de la consistencia y estado en que se halla cada Partido o Vegueria de las que componen el Principado de Cataluña ,dirixido uno y otro a que por el intangible celo y bien acreditada sabiduria y amor patriótico de la Real Junta de particular de Comercio de Barcelona...", Manuscrit ,Secció de Reserva de la Biblioteca de Catalunya,143 bis. D'ara en endavant citarem únicament "Discurso.."

6-Noticias para la historia de Cataluña.Interrogatorio de Francisco de Zamora 1789 ,Biblioteca de Palacio de Oriente (Madrid), Manuscrit 2469.D'ara endavant citarem EZ i la sigla del poble corresponent. També

utilitzarem informació de la resposta del Corregiment de Barcelona que està publicada a Francisco de Zamora Diario de los viajes hechos en Cataluña, Ed. Curial, Documents de Cultura, Barcelona, 1973. Quan citem informació de la resposta del Corregiment abreujaem de la següent manera: ZCrr.

7-R.GARRABOU I J.PUJOL, resumeixen aquesta polèmica a "El canvi agrari a la Catalunya del segle XIX", article a Recerques 19, p.38.

8-Entre molts altres podem citar el minuciós treball de Josepa Cardó Soler L'evolució dels conreus del Camp de Tarragona a partir dels segle XVIII, Institut d'Estudis Valencs, Valls, 1983 o bé el recentment publicat d'en Llorenç Ferrer Alós Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya Central (segles XVIII-XIX), Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987, sense oblidar que aquests treballs segueixen a estudis peoners deguts a E.Giralt, R.Garrabou i I.Barbaza., per les terres de ponent el treball de J.Mateu Giral, La pagesia urgellenca abans del Canal F.Vives Casajuana, Barcelona, 1982, p.40-41.

9-R.GARRABOU i J.PUJOL -"El canvi...." ,article a Recerques 19, Barcelona, 1987, pp.35 a 83 .

10-Els dos treballs inèdits consultats del XVIII, l'un de Sant Feliu i l'altre de Molins de Rei, sumen mujades i mundines com si es tractés d'unitats del sistema mètric decimal, per tant, en ambdós casos, l'extensió en mujades del sòl conreat no ens ha servit ja que donaven una extensió en hectàrees inferior a la real. Hem prescindit, per tant de les dades que ens donaven i hem realitzat un càlcul aproximat.

11-FABRO, I.; GOMEZ, M.; RODES, A. La Desamortització al Prat de Llobregat (1840-1878), treball inèdit.

12-En Rafel d'Amat Cortada i Senjust, Baró de Maldà, autor del Calaix de sastre i animador d'una tertúlia que, a finals del XVIII, es feia a la seva casa d'Esplugues, era descendent d'una família de mercaders que durant el segle XVII comprà diverses propietats a pobles del Baix Llobregat: Esplugues (propietat predilecte), El Prat i L'Hospitalet.. Les observacions de Rafel Amat Cortada sobre els diferents pobles del Baix Llobregat que anirem citant al nostre treball són totes extretes de Excursions d'En....per Catalunya i Rosselló en l'últim quart del segle XVIIIè, tal i com ja hem indicat a la nota 3 "Excursions..." E.GIRALT ha publicat recentment a Estudis d'Història Agrària, nº6, pp.271-318, un interessant article sobre el primer baró de Maldà en el que s'explica el procés de conversió de mercader barceloní en gran propietari territorial d'en Jaume Cortada, avantpassat d'en Rafel Amat Cortada "Familia, afers i patrimoni de Jaume Cortada, mercader de Barcelona baró de Maldà".

13-Equivocadament Amat Cortada diu que el pont de Molins de Rei està construït amb pedra de Montjuïc, quan pel que sembla la pedra s'extragué d'una cantera molt propera al riu situada al terme de Pallejà (Roca de Droc). A la zona de Molins i Pallejà moltes construccions en pedra d'aquells anys estan fetes amb pedra d'esmolar vermellosa que és amb la que es va construir el malaguanyat pont.

14-J.CARESMAR, un dels primers il·lustrats catalans, abat de Bellpuig de les Avellaneres, que gràcies al seu treball arxivístic obrí camí a Campany i a Bofarull, és sobretot conegut per la seva obra Carta al Baron de la Linde, escrita al 1780 i publicada al 1821, on exposa els buits demogràfics creats arrel de la crisi de la Baixa Edat Mitja sobretot a

la Catalunya interior. Però Caresmar fou un autor molt prolífic i la major part de la seva obra resta desconeguda. D'entre els seus treballs no publicats n'hi ha un el Discurso sobre la Agricultura... (n.4) que ens interessa particularment pel nostre estudi, sobretot les informacions i observacions relatives al "Partido de Barcelona".

15-Caresmar pensa que els pagesos abusen dels fens i de les deixalles i que aquesta és la causa de mala qualitat dels productes "que los frutos de legumbres y hortalizas de sus inmediaciones ,sean de tan poco gusto, y aún se recela que sean poco saludables" , Discurso... p.658

16-"Hallase proyectada la obra de sacar otra acequia del Rio llobregat que venga por las faldas de la montaña de S. Pedro Mártir, pero hasta ahora, no ha tenido efecto, o por su mucho coste que tendria ,o por los recelos que hay de que podria perjudicar a la salud pública, respecto de que ha de discurrir por parage elevado a la ciudad, y por donde esta recibe los más puros y saludables aires, dejandola cercada de estas aguas; de las del mar y de las de los expresados rios Besos y Llobregat, que desaguan en el mar, uno a la parte de levante, y otro a la de poniente distancia de una legua " , J.CARESMAR , Discurso... , p.609

17-J.CARESMAR , Discurso... , p.201

18-J.CARESMAR, Discurso... , p.647-648. La manca de pastures del Corregiment de Barcelona és manifesta a causa possiblement del creixement extensiu i Caresmar s'en queixa "En la compresión de este Corregimiento ,no hay crias de ganados por falta de pastos, y su capital , y demás Pueblos se surten para sus abastos de otros parages del principado, y de Aragón, y Francia, de donde se conducen muy considerables rebaños de carneros que causan grandes extracciones de dinero" pp.612-613.

19-NAVARRO-MAS en parlar de l'estat de l'agricultura al Corregiment de Barcelona denuncia com a defecte la manca de ramaderia que complementi l'explotació agrícola la causa es el creixement extensiu de l'agricultura "Por otra parte ,como no puede estar auxiliada con la cria de ganados ,por que casi todas las tierras se cultivan, le faltan también estiércoles y abonos" , ZCrr. p.421.

20-La teoria econòmica espacial creada per Von Thünen , que estableix que la intensificació agrícola augmenta amb la proximitat al mercat i disminueix amb la llunyania , hem pensat que era aplicable al cas del Baix Llobregat , comarca on no hi ha dubte que l'estímul per a la intensificació agrícola va sorgir de les elevades rendes que els pagesos baixllobregatins obtenien de la comercialització directa dels seus productes a la gran ciutat , procés del qual les zones més mal comunicades o més allunyades en quedaren marginades. Von Thünen , "Von Thünen Isolated Satate" , ed. Peter Hall, 1966

21-Ibidem, p.603-603 "La cosecha de cáñamos es mui abundante de modo, que no solo basta para el abasto de lo que se consume en esta ciudad, y pueblos de su partido, sino que también se contraen muchas porciones para los Arsenales del Departamento de Marina de Cartagena ,siendo los más aptos y de mejor calidad, los de las Riveras del Llobregat , que sin riego crecen comunmente mas de tres varas " .En relació a l'exportació de ví Joan Cases parla d'aquest fet per l'Hospitalet a Apunts històrics sobre un passat recent. L'agricultura a l'Hospitalet de Llobregat: 1787-1960 , treball inèdit, setembre 1984, p.24 (nota 6), però l'existència de fassines a molts pobles es fa pensar que es un fenomen més general.

22-J.CARESMAR, Discurso..., p.601

23-J.CARESMAR, Discurso..., p.603 "...criandose también allí buenos linos, pero se siembran pocos por hallar los labradores mas su cuenta en los productos de granos, forrages y melones de verano y de invierno"

24-El càlcul l'hem efectuat a partir del valor del delma en lli de Sant Boi :4 quintals, que representen 3 parts d'un total de trenta-tres.

25-EZSJ, resposta a la pregunta 39.

26-ZCrr., p 421

27-ZCrr. p.426

28-ZCrr.p.421 " en el conocimiento de las mejores cepas y en la inteligencia de las manipulaciones para la fàbrica del vino, esta bastante atrasada"

29-ZCrr. p.429

30-ZCrr. p.425-426

31-Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat "Guerrilles al Baix Llobregat", Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1986.

32-Es pot reconstruir la història del Canal de la Infanta gracies a l'aportació documental de la "Demostración de la razón y derecho que assiste a la Junta Directiva del Canal...y a los dueños de la fàbricas establecidas en el mismo...", publicada revocar les Reals Ordres de 30 de decembre de 1857 i de 12 de maig de 1859 que concedien permis per captar aigües per construir el Canal de la Dreta.

33-A.BLANCH a la seva coneguda obra Historia de la Guerra de la Independencia en el antiguo principado de Cataluña, Vol.II, p.435 explica com el rei prefereix la casa d'en Roca de Molins de Rei, home que s'ha distingit organitzant partides anti-franceses, a la torre del ric industrial Erasme de Gònima de Sant Feliu conegut afrancesat dient "No tuvo el solícito Gònima la satisfacció esperada, pues tachándosele de afrancesado, negóse Fernando a posar en su casa y si en la de Roca de Molins de Rey, aunque medio destrozada por las balas". Encara que ben mirat aquest argument és un xic fràgil puix que si el Canal de la Infanta es realitzava també es regarien les terres d'afrancesats com en Gònima.

34-A.LLAURADO Tratado de aguas y riegos, Madrid, 1878, pp.701-716, fa una bona síntesis de l'aprofitament de les aigües de del Llobregat.

35-J.TORT MENSA, Breu història de Molins de Rei, Museu de Molins de Rei, 1981, p.21.

36-Aquestes preses i la cequia eren propietat del Baró de Papiol .A mitjans del XIX, quan el titular de la baronia era en Joaquim de Cebrià, la familia Ferrer adquirí una presa i la cequia i instal.là una fàbrica tèxtil a Molins de Rei -l'actual "Espai Molí"- , compra que recull la documentació fiscal de mitjans segle XIX de Molins de Rei.

37-Quan es formulà a finals del segle XVIII tingué els seus defensors com Ignasi Grau , que es el responsable de contestar al interrogatori de Francisco de Zamora de Sant Feliu de Llobregat -resposta 30- i els seus

detractors com Caresmar en seu "Discurso sobre la agricultura...".

38-Les referències legislatives i les dades històriques estan extretes de Demostración de la razón y derecho que assiste a la Junta Directiva del Canal titulado de la serenísima señora Infanta Dª Luisa Carlota de Borbon y a los dueños de fábricas establecidas en el mismo , en meritos de la demanda que pende ante el Consejo de Estado ", Barcelona,1861, p.3-6.

39-Arxiu Canal de la Infanta , Llibre d'Actes, fol.610, a partir d'ara ACI-LLA .

40-"Demostración...", p.36, document nº1.

41-ACI-LLA , anys 1819 i 1820.

42-Aquest percentatge l'obtenim al incloure conceptes que no estan clars i que molt bé podrien ser de mà d'obra , com ara "gastos" i "situados".

43-ACI-LLA, fol. 619

44-Pels problemes de tipus tècnic és interessant la consulta de JAUBERT DE PASSA, Mr., Canales de riego de Cataluña y Reino de Valencia, Vol.I, p.35-44. Quan el seu autor escrivia el llibre el canal havia arribat a 15000 varas, uns 12,5 Km., i deia que arribaria a 20000, quasi uns disset km. que és en realitat la longitud aproximada que assolí .Es a dir el llibre és possiblement del any 1819 ,en que aquest arribà a poc menys d'un kilòmetre del municipi de Sants però encara dins el terme de l'Hospitalet, tot i que la data d'edició del llibre sigui de 1844. De fet l'altre llibre de JAUBERT DE PASSA que hem consultat es titula Voyage en Espagne dans les années 1816 à 1819 i per tant ens inclinem a pensar que escrivia el llibre el mateix any en que oficialment s'inaugurava el canal .

45-ACI-LLA, fol. 612.

46-ACI-LLA,4 d'abril 1820.

47-A.LLAURADO "Tratado de aguas y riegos", Madrid, 1878 ,p.706.

48-Aquesta és la formulació que Eugeni Giralt va fer a les III Jornades d'Estudis sobre el Baix Llobregat, celebrades a Molins de Rei , l'abril de 1983.

49-ACI-LLA, fols 628-629.

50-A. LLAURADO, op. cit. p. 704.

51-Demostración..., p. 21.

52-ACA-Fons d'Hisenda -Censos-Provincia de Barcelona, nº92, fol.31.

53-ACI-LLA, fol. 649.

54-ACI-LLA,17 de setembre de 1820.

55-Demostración...., p.42-43.

56-A. LLAURADO, op. cit. p. 704 .

57-Demostración,... p.12.

58-Dades extretes dels Amillaraments dels pobles i anys corresponents i elaboració pròpia dels càlculs .

59-Càlcul propi fet a partir dels Amillaraments,1861- 1863,dels tretze municipis estudiats.

60-V.FRIGOLA Relación de los pueblos de que consta el Principado de Cataluña ,Barcelona,1824.

61-P.MADOZ Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar, Madrid, 1848, Vol.X, p.502.

62-L'escassa informació quantitativa que dona V.BALAGUER en el llibre Guia de Barcelona ... sembla extreta ,en alguns casos, del Diccionario de P.Madoz, i el que està fora de dubtes és que sovint utilitza dades molt anteriors a l'any d'edició de 1857.

63-P.VILAR Catalunya dins l'Espanya moderna ,Vol III,p. 81-86.

64-Segons Madoz, ja existia el projecte d'obrir la carretera de Barcelona cap al Vendrell pel Garraf, però fins que no es realitzà el Baix Llobregat i el Garraf s'unien exclusivament per aquest camí de mules.

65-V.BALAGUER, op. cit.,pàgines 15,47 i 53.

66-L'expansió de la vinya i les grans roturacions de l'agricultura de la comarca durant els segles XVIII i XIX en zones muntanyoses feren més aptes les mules i els cavalls pels treballs agrícoles, vegeu capítol 10 dedicat a la ramaderia

67-V.BALAGUER,op.cit.,p.47

68-Al 1862 consta al Amillarament de Sant Joan Despí un Bonaventura Vidal que té una propietat rústica de 7,52 hectàrees quasi tota de regadiu i de primera (excepte 0,36 hect.de cereals regadiu de segona i 0,33 hect de vinya al secà),de qual en dedica 1,61 hect. a planters d'arbres i 0,24 hect. a "jardin de recreo", la resta de l'explotació està dedicada a fruiters (0,85 hect.) i cereals (2,43 hect.) .Creiem que aquesta explotació agrícola deu ser la "granja modelo" de la qual parla V.Balaguer i que dona un líquid imposable de rústica de 5682,37 rals ,quantitat important.

69-La informació de V.BALAGUER sembla copiada de P. MADOZ quan explica que Sant Feliu tenia concedida una fira, però que aquesta no es celebrava per la proximitat amb Barcelona "tiene esta villa concedida una feria que puede celebrar el 15 de agosto y un mercado semanal, pero ni éste ni aquélla tienen efecto por hacer inútil su celebración la proximidad a la capital", V.BALAGUER,op.cit.,p.61

70-A Molins de Rei l'única fàbrica d'importància citada per V.BALAGUER era la de M. Bertran , de pintats i estampats amb blanqueig, amb una màquina rectificadora. Les altres indústries eren: una terrisseria, una rajoleria, una de sabó, una d'aiguardent, una de pastes de sopa i una de teixits de cotó sense telers; hi havia també , un molí fariner, una premsa per a oli i tres per a raïm.

71-ZCrr. "No se cultiva arroz en parte alguna de este Corregimiento"
,Diario de los Viajes hechos en Cataluña,p.427

72-Vol.III, octubre de 1852,p.73-75.L'article està signat per I.A. i per tant pensem que es deu al gran agrarista impulsor de la revista del Institut en els seus primers anys Isidoro de Angulo

73-Ibidem,nota,48,p.75.

74-Joan CASAS I FUSTER cita en el seu treball "Apunts històrics sobre un passat recent.L'agricultura a l'Hospitalet de Llobregat:1787-1960", nota 27,p.31,un escrit del 23 de setembre de 1871 del Govern Provincial dirigit a l'Ajuntament de l'Hospitalet en el que li ordena que prohibeixi el cultiu de l'arròs,ordre que es ratificada de nou al 6 d'octubre del mateix any en ésser desestimada la petició de pròrroga formulada pels arrossers,ordenant a més la destrucció immediata de la collita.

75-J. Faura "Maiz", , Vol.VIII, 1852.

76-Elaboració pròpia a partir de dades extretes del "Estado de producción,consumo,importación y exportación en esta provincia durante los años 1862,1863 y 1864",ACSFL, Lligall 135. Només hi estan inclosos els tretze pobles estudiats , si els valors de l'Hospitalet hi estiguessin incorporats la producció de moresc seria molt més elevada.

77-Càlculs que farem , al menys aproximadament, al capítol 10, per mitjan del segle XIX, i als 12 i 13 , pels anys posteriors.

78-Elaboració pròpia a partir dels resums de cultius que hem elaborat previament amb les dades dels Amillaraments de 1861-63 ,dels tretze pobles estudiats,ACA,Fons Hisenda Ter-1,Prov.Barcelona I AAMM.

79-La majoria de les 51 hect. estaven en terres de tercera i en zona qualificada de secà , fet que ens ha semblat una forta incongruència per què els emparrats en principi es trobaven a prop del riu ,i, per tant eren terres de regadiu .

80-AM-MR- Lligalls Apeo 1832.

81-Memoria de Ramon de Casanovas y de Mir , any 1852, Revista de Agricultura,Institut Agrícola Català de Sant Isidre . Aquesta Memòria és en realitat una anàlisi molt lúcida dels principals reptes que a mitjan del segle passat tenia plantejats l'agricultura catalana, tant de producció i innovació tècnica, com de distribució i consum.

4. ALGUNS ASPECTES DE LA DISSOLUCIO DEL REGIM SENYORIAL

4. ALGUNS ASPECTES DE LA DISSOLUCIÓ DEL REGIM SENYORIAL.

Els historiadors de la crisi de l'Antic Règim que han estudiat el cas català convergeixen en l'opinió que, des del punt de vista jurídic, el procés de dissolució de l'Antic Règim a Catalunya fou dilatat i complex (1). A nosaltres, ens interessa analitzar la darrera fase d'aquest llarg procés al Baix Llobregat.

4.1. Les supervivències senyorials.

A començaments del segle XIX, els pobles i llocs dels quals tenim notícia de fortes pervivències senyorials o feudals eren zones agrícolament pobres. Els terrenys salitrosos i arenosos del delta de ponent, que estaven sota domini de la Baronia de l'Eramprunyà, poden servir d'exemple ja que, pel que sembla, fou una de les zones del Baix Llobregat en què el règim senyorial fou més intens a causa de confluïr en uns únics senyors els drets del domini jurídic i drets derivats del domini econòmic o drets sobre la propietat de la terra (2).

En iniciar-se el segle XIX a la majoria dels pobles de la comarca els antics senyors jurisdiccionals encara nomenaven batlle, a més era corrent que els senyors jurisdiccionals fossin sovint senyors delmers. Aquesta situació era la que existia als pobles de la Baronia de l'Eramprunyà. Però als pobles de la Baronia de Cervelló, així com als dominis dels Sentmenat a Pallejà, la situació deuria ser semblant.

A zones on hi havia dominació compartida entre terres reials i terres senyorials i a zones on sembla que el domini senyorial no estava acompanyat d'un veritable domini territorial com era l'àmplia zona que estava sotmesa al domini dels Marquesos de Vilafranca, al costat del batlle reial tenien un batlle nomenat pel senyor (3).

Al 1824 la situació havia canviat notablement: el que

predominava dins el conjunt dels tretze pobles objecte del nostre estudi eren les terres de dominació reial .Pallejà, el Papiol, el Prat, Sant Boi, Sant Feliu, Sant Joan Despí, Sant Vicenç dels Horts i Santa Coloma de Cervelló eren pobles reials tot i que algun d'aquests ,fins feia poc, havia estat sotmès a dominació senyorial. Per tant, al Baix Llobregat , en iniciar-se la Omniosa dècada hom pot concloure que les pervivències senyorials eren bastant febles.

Les primeres mesures legals que feren possible la reincorporació al domini reial de nombrosos pobles del Baix Llobregat foren les de les Corts de Càdis (lleí de 1811). Però pel que podem deduir de l'anàlisi de la conflictivitat senyorial alguns pobles de la comarca ja havien iniciat lluites per la reincorporació a la Corona des del segle XVIII.

Sabem que a Martorell a finals del segle XVIII existiren forts enfrontaments entre veïns i comú contra l'apoderat dels senyors, per desacord amb els "nomenaments de càrrecs del comú".El 1791 els regidors del comú no accepten el batlle del senyor sota l'acusació de ser persona parcial. Entre 1799 i 1808 es produeixen fortes discussions. Però segons A.Cots Castañé "l'any de major interes és el de 1808:des de finals del 1807 l'apoderat general s'oposa a la proposta de regidors feta pel comú, doncs els qualifica de gent poc visible". Aquest enfrontament encara existia durant tota la primera meitat del 1808 fins que, amb l'arribada dels francesos, cessen les referències. Després de la Guerra del Francés no es parla de cap altre conflicte fins que al 1832 i al 1836 el comú i el Duc d'Alba -que aleshores tenia anexas el títol de Marqués de Vilafranca- es disputen l'escrivania del poble (4). D'altra banda ,al llibre "Resumen Histórico de Martorell" s'explica que Martorell lluitava per la seva independència municipal des l'època de Martí l'Humà i que, des d'abans de la Guerra de la Independència, no es satisfesia cap pagament ni

prestació en concepte de censos o lluïsmes (5).

A Molins de Rei s'endevina l'antic orgull de les zones reials sotmeses en època moderna a dominació senyorial. Els diferents dominis feudals, que al llarg dels segles XIII i XIV s'anaren succeint a la vila de Molins de Rei, no es consolidaren. En realitat, es tractaven de vendes a "carta de gràcia" de la vila que la Corona es veia obligada a fer del seu patrimoni a causa de les seves dificultats econòmiques. Finalment al 1430, la vila de Molins de Rei fou cedida a Galcerà de Requesens, després d'un intent fracassat de mantenir-se lliure de dominació senyorial (6). A les respostes a l'enquesta de Zamora que Ignacio Grau y Tolentino fa per Molins de Rei queda clar que els senyors jurisdiccionalis i els senyors delmers són els descendets de la casa Requesens, unida al 1789 al Marquesat dels Vélez, que són també Marquesos de Vilafranca, però s'insisteix en reivindicar el caràcter de zona reial de la vila en els termes següents "Y se tiene noticia que en archivo de dicho pueblo consta que en este pueblo fue declarado calle de Barcelona ,y especialmente vinculado a la Corona, de modo que no por dote ni otro motivo alguno pudiese enagenarse. Pero, habiendo la citada casa de Requesens hecho algún servicio especial a la Corona, le cedió al Rey, con el bien entendido que no pudiera imponérseles gravamen alguno" (7). Més endavant es diu "Y si bien este pueblo fue de la Corona pero se separó de ella .Y estas noticias que las hay curiosas en el particular, constan en el archivo del pueblo, y en el libro segundo; y, aunque se han pedido ,no se han podido conseguir" (8). Sigui com sigui la feble i difícil articulació comú-Senyors que s'estableix a Molins de Rei, accentuada per l'absentisme dels senyors que entraren a la alta noblesa, expliquen que a mitjans del XIX , quan hom elabora els nous documents fiscals arran de la reforma Mont-Santillan els marquesos de Vilafranca constin a Molins de Rei com a titulars únicament d'una casa (el Palau) i de l'hort annex, mentre que

al Registre de la Propietat i a la documentació notarial les terres de molts enfiteutes quasi-propietaris del poble consten sota domini directe o domini eminent dels Marquesos de Vilafranca. En canvi a la Baronia de l'Eramprunyà els Barons, a més de detenir el domini directe o eminent sobre nombroses terres, consten com a propietaris absoluts de diversos centenars d'hectàrees (9).

El nou marc legislatiu que començà a esbossar-se a les Corts de Càdis tingué continuïtat en les lleis del Trienni Liberal, molts més radicals (lleï del 3 de maig de 1823 d'abolició dels senyorius). Finalment, recollint aquesta doble herència legislativa, la llei de 1837 serà la que servirà per formalitzar definitivament el procediment pel qual els pobles es podien sotstreure al domini senyorial. Però l'opció moderada deixarà en l'ambigüetat nombroses relacions de domini jurisdiccional, situació que, molt sovint, afavorirà als senyors i els facilitarà l'accés a la propietat privada dels grans dominis territorials (10).

4.1.1. Les jurisdiccions senyorials i les terres de reialenc.

A la comarca del Baix Llobregat, la presència de terres de reialenc era notable si tenim present que a Catalunya les terres sota el domini directe de la Corona -és a dir, sense cap interferència d'una dominació senyorial- eren escasses. De fet, aquesta predomini reialenc era bastant habitual a les zones properes a una gran ciutat. Tanmateix caldrà precisar aquesta afirmació tant pel que fa a l'espai com al temps.

Quan a l'espai són els pobles més allunyats de la ciutat de Barcelona els que viuran un domini senyorial més feixuc i persistent, fill de la intensa feudalització dels segles anteriors. Castelldefels,

Gavà, Viladecans al delta de ponent, o els pobles de la Baronia de Cervelló a la riba dreta o fins i tot el mateix Sant Boi amb dominació compartida entre diversos senyors, viuran una dissolució del règim senyorial més agitada i plena de conflictes que les terres de la riba esquerra o que les terres reialenques del Prat.

Cronològicament hom diria que el Trienni Liberal féu de veritable liquidador de l'Antic Règim a la comarca: únicament els dominis de l'Eramprunyà són citats com a pobles de domini senyorial al 1824. És en aquesta zona on els senyors intentaren privatitzar a favor seu terrenys d'ús del comú arran de les lleis desamortitzadores (11). I també és en aquesta zona on els Senyors de la Baronia de l'Eramprunyà recuperaren el domini útil de nombroses terres cedides en emfiteusis al segle XVIII i, al mateix any 1818 en que això succeïa, el 6 de febrer guanyaven un plet a l'Ajuntament de Gavà sobre el dret de llenyejar i pasturar en terres de la Baronia en la resolució del qual havien però d'acceptar unes clares limitacions a favor del comú (12). Per tant, no ens sembla agosarat afirmar que fou en aquesta àrea on el règim senyorial hi perdurà més temps i que els efectes socials d'una més intensa dominació senyorial es deixaren sentir més.

Des d'un punt de vista estrictament legal, les lleis abolicionistes del XIX no acabaren amb el Règim Senyorial a la comarca, ja que molta carcassa jurídica que li era pròpia continuà plenament vigent en alguns aspectes fins al segle XX, com per exemple en el dels censos emfitèutics. De fet, la llei de 1837 no afectava els censos emfitèutics en considerar-los com a derivats del domini sobre la terra i, a excepció de la llei més radical de 1823, les lleis abolicionistes dels dominis senyorials actuaren exclusivament sobre els dominis jurisdiccionals. Això explica que a la segona meitat del XIX l'emfiteusi fos encara viva al Baix Llobregat o bé com a règim de tinença per mantenir en explotació terres marginals o bé com a eina

jurídica impulsora del creixement urbà i no únicament un testimoni de les grans emfiteusis establertes després de la Sentència Arbitral de Guadalupe.

L'aplicació de la nova legislació estava constanment bloquejada per les diferents interpretacions que hom en feia. A Catalunya a finals del XIX, el revifament del catalanisme polític fomentà una visió purista del dret català que perllongà el procés, justament en unes dècades en què la Restauració amb una legislació ambivalent i més aviat conservadora s'havia tornat tolerant en relació a la subsistència dels censos emfitèutics. Un exemple d'aquest dilatadíssim procés ens el forneix la manera com es va extingir el règim senyorial als dominis del Marquesos de Vilafranca i que analitzarem més endavant. Però en aquesta zona es tracta d'una cronologia tardana únicament des del punt de vista jurídic, a diferència de què succeix als territoris de l'Eramprunyà als que atorgavem una cronologia molt tardana quan als efectes socials del règim senyorial.

Per tal d'oferir una visió global dels diferents dominis i jurisdiccions senyorials que existien al Baix Llobregat abans de les lleis abolicionistes de l'Antic Règim, hem elaborat diversos quadres. El primer resumeix les diferents dominacions existents a la majoria dels pobles del Baix Llobregat els anys 1765, 1789 i 1824.

Quadre 4.1.

Jurisdiccions al Baix llobregat (1765-1824) (13)

Jurisdiccions: R = reial; S = senyorial; C = compartida

	1765		1789		1824
	Nomanements	Càrrecs	Respostes	Zamora	V.Frigola
Cornellà	R		R		C
Esplugues	R		S		C

Hospitalet	R	R	R
Prat de LL.	R	R	R
Sant Boi	C	C	R
Sant Joan	R	R	R
Castellví de R.	S	S	R
Cervelló	S	S	C
Corbera	S	S	C
Martorell	S	S	C
Molins de Rei	S	S	C
Pallejà	S	S	R
Papiol *	S	S	R
Sant Andreu	S	S	R
Sant Esteve de S.	S	S	R
Sant Feliu	S	S	R
Sant Just	S	R	R
Sant Vicenç	S	S	R
Santa Coloma	S	S	R
Santa Creu	S	S	R
Torrelles	S	S	C
Vallirana	S	S	C
Vallvidrera	S	S	R
Gavà *	S	S	S
Viladecans *	S	S	S
Castelldefels *	S	S	S

A nivell de tot Catalunya al 1765 existia un 74,45% de pobles sota el domini senyorial, un 22,67% sota dominació reial i un 2,68 % amb dominació compartida. En iniciar-se el segle XIX, al 1807, els percentatges s'havien alterat molt poc en detriment dels dominis senyorials i a favor dels dominis reials, fet encara més perceptible si enlloc de fer els càlculs sobre el total de municipis es fa sobre la

població que vivia en els diferents dominis (14).

Pel conjunt dels tretze pobles estudiats del Baix Llobregat els percentatges eren els següents:

Quadre 4.2.

Jurisdiccions al Baix Llobregat (1789-1824)

Dominació	1789		1824	
	% hectàrees	% habitants	% hectàrees	% habitants
reial	24,55	18,8	57,83	71,94
senyorial	60,18	61,84	35,82	12,64
compartida	15,25	19,35	6,34	15,41

Arran de la discussió de la llei d'abolició dels senyorius de 1811, hom calculava que a Catalunya un 72% dels territoris es trobaven sota dominació senyorial i únicament un 28% sota dominació reial. Això ens indica la gran importància que arribà a assolir el règim senyorial a les terres catalanes. No fou fins l'aplicació d'aquesta llei que els senyorius començaren a perdre dominis a Catalunya. Curiosament aquesta llei fou respectada durant els anys de reacció senyorial que segueixen al retorn del "Deseado", malgrat que aquesta llei de 1811 obrís les portes a la penetració de l'Estat en terres on fins pocs anys abans el domini senyorial era molt fort.

Al 1789 podem afirmar que territorialment el domini reial era més important que a la resta de Catalunya. Si comparem les xifres baixllobregatines amb les catalanes: sumant al 24,22 % la meitat del territori de dominació compartida obtenim un 32,17% de dominació reial superior en quatre unitats a la mitja. Tanmateix, si fem el mateix càlcul amb el nombre d'habitants, el percentatge és similar al territorial de Catalunya: 28,47 %.

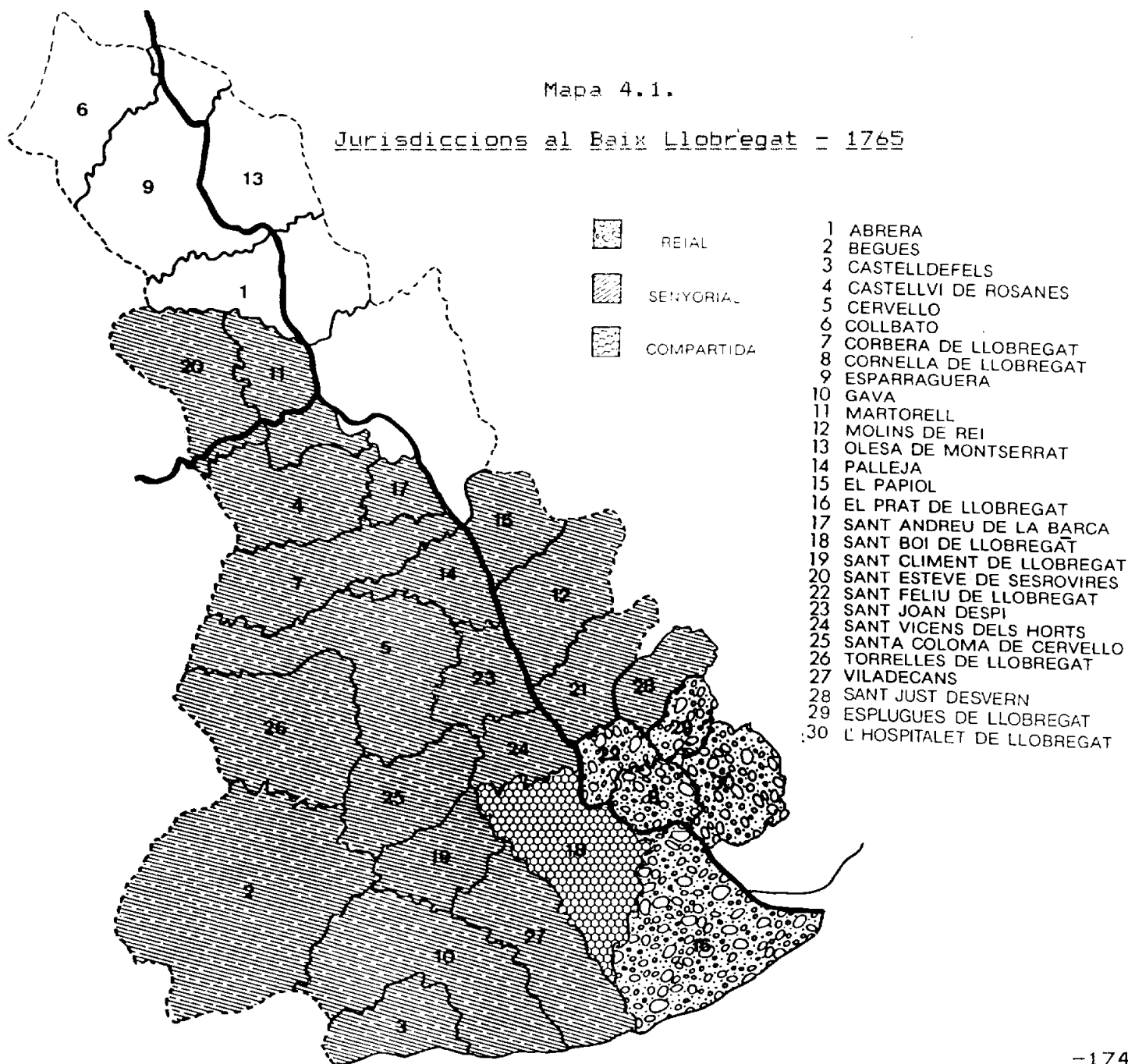
Uns quants anys després la situació havia canviat bastant. Si comparem novament les dades del Baix Llobregat al 1824 amb les generals

de Catalunya pel 1811, ara si que amb tota claredat el domini reial al Baix Llobregat havia guanyat terreny, però creiem que aquest fenomen fou general a tot Catalunya. Tanmateix, a la nostra comarca la dominació reial creix quantitativament (de un 24,5 % a un 57,83 % d'hectàrees entre 1789 i 1824), com qualitativament ja que, al contrari de què succeïa al 1789, el percentatge s'incrementa si tenim present el nombre d'habitants que hi vivien (a 57,53 % del territori li correspon un 71,94 % dels habitants).

Per tal de copsar millor els diferents dominis i la seva evolució hem elaborat tres mapes corresponents a 1765, 1789 i 1824.

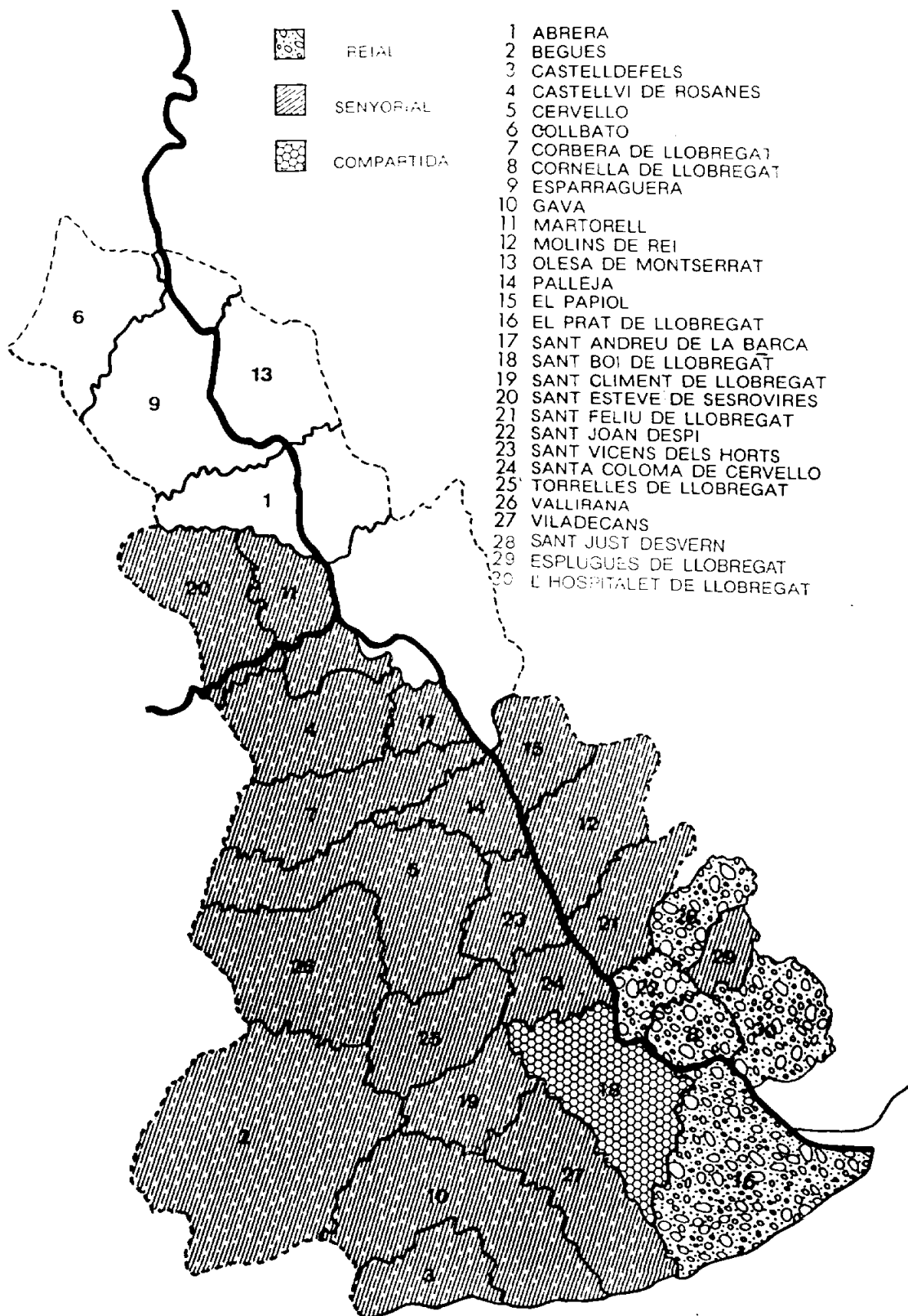
Mapa 4.1.

Jurisdiccions al Baix Llobregat - 1765

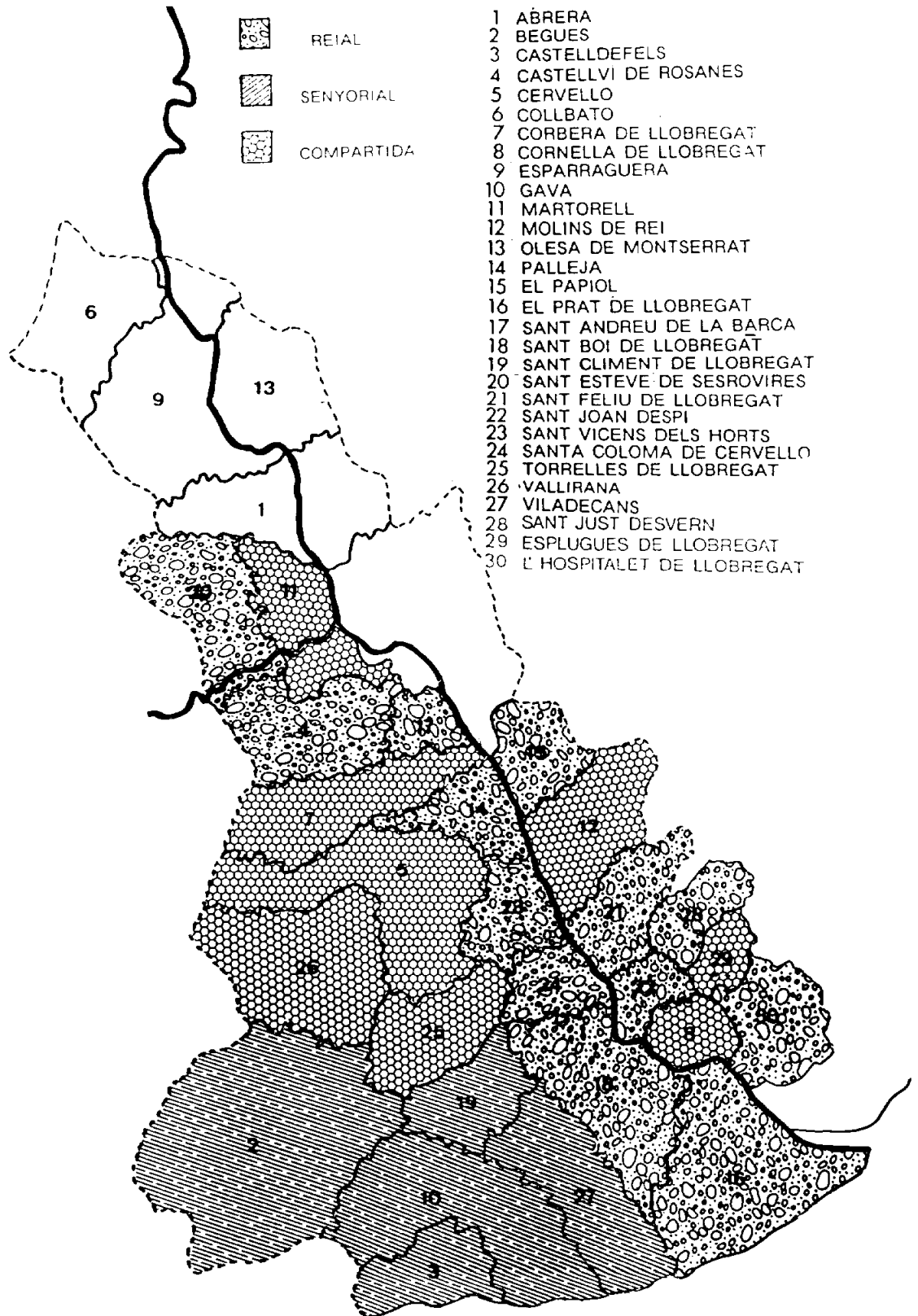
Mapa 4.2.

Jurisdiccions al Baix Llobregat - 1789

Mapa 4.3.

Jurisdiccions al Baix Llobregat - 1824

Aquests mapes es complementen amb els quadres que hem confeïgit ùnicament pels tretze pobles estudiats, com aquest que explicita el nom dels senyors.

Quadre 4.3.

Jurisdiccions al Baix Llobregat (XVIII-XIX) (15)

	1708-?	1789	1824
	Dalmases	Respostes Zamora	
Cornellà	S: de Copons y M. de Rupia	R	R
Sant Joan	R	R	R
Sant Feliu	Cap.Catedral,M.Gironella	Cap.Catedral,M.Gironella	R
Molins de Rei	M. de Velez	Requesens/M. Velez	C
Papiol	Argemir	Felip de Cebria Rifos	R
Pallejà	Senyor de Torrelles	M. de Senmenat	R
Sant Vicenç	Baró de S. Vicenç*	Baró de Cervelló	R
Santa Coloma	Baró de Cervelló	Baró de Cervelló	R
Sant Boi	R/M. Vilasar/Abb. Pedralbes	Rei+M.Sta.Cruz+Mot.de Valldonzella +4 Quadres	R
El Prat	R	R	R
Viladecans	Baró de Sant Vicens*	Marqués de la Manresana	S
Gavà	Baronia Eramprunyà	Baronia Eramprunyà	S
Castelldefels	M. de Xupar y Copons *	Baronia Eramprunyà	S

Per tant, excepte Cornellà, Sant Joan i el Prat, a finals del segle XVIII, les dominacions i jurisdiccions senyorials estan esteses per quasi tota la zona estudiada. Tots aquests senyors nomenaven batlle el qual, molt sovint, havia de compartir les responsabilitats amb un batlle de designació reial. En molts d'aquests pobles el senyor tenia presó o, en el seu defecte, cep. Al 1789 en qüestions de protocol i en cerimònies religioses el batlle reial era col·locat el darrere, malgrat que el batlle reial anava agafant poder a mesura que les diferents

universitats lluitaven per sortir de la tutela dels senyors i posar-se sota el domini directe de la Corona i malgrat l'intervencionisme de l'estat borbònic (16).

Fóra interessant poder avaluar fins a quin punt, en iniciar-se el segle XIX, aquesta presència del règim senyorial era en algunes zones, únicament un problema de protocol i una qüestió de persistència en els documents escrits de velles fórmules jurídiques o fins a quin punt tenia un fort arrelament social i era un element clau en l'articulació de classes. Al segle XVIII alguns dominis senyorials del Baix Llobregat tenien encara un poder notable i eren l'eix vertebrador de la vida social. Tanmateix, a les acaballes del segle, la situació havia començat a canviar fins i tot en zones on aquest domini era més intens. Hom observa signes de conflictes que venien de lluny i que no es resolgueren fàcilment: el 1795 el veïns de Gavà sol·liciten permís per fer una Junta general per tal de resoldre un litigi amb la Baronia, possiblement per discutir el dret del comú a llenyejar i a pasturar als boscos del senyor (17).

A partir de les diferents preguntes que l'enquesta de Zamora fa sobre dominis i jurisdiccions hem reconstruït la situació dels diferents dominis senyorials de la comarca a finals del segle XVIII.

Els dominis senyorials al 1789

Hom pot distinguir dues àrees:

- una primera integrada per pobles on el domini delmer no comporta el domini jurídic i que poden ubicar-se en zones eminentment reials o en zones on únicament es reconeguin drets econòmics als senyors (Cornellà i Molins de Rei poden ser exemple d'aquestes dues situacions que tipifiquen una quasi nula o feble presència senyorial).

- una segona, integrada per pobles on el senyor delmer és a l'ensem el senyor jurisdiccional i on els càrrecs són encara nomenats

pel senyor, aquest seria el cas dels pobles de la Baronia de l'Eramprunyà.

A les respostes municipals de l'enquesta de Zamora de 1789 (18) els pobles que estan sota jurisdicció senyorial tenen tots batlle del senyor: el Marquès de Gironella nomena el seu batlle a la Quadra que té a Sant Feliu. A Molins de Rei tot i que queda clar que la jurisdicció és dels Requesens, en l'actualitat Marquesos dels Vélez, no s'esmenta explícitament el batlle del senyor (havien deixat d'exercir aquest dret? La vila de Molins de Rei no acceptava el batlle senyorial?). A la Baronia del Papiol hi trobem una situació semblant.

A Pallejà hi ha conflicte obert amb el senyor jurisdiccional, abans el senyor de Torrelles i al 1789 el marquès de Sentmenat. L'amo de la Torre Roja, Josep Ibern, no vol pagar el delme al senyor i hi ha un plet obert per part del Sentmenat per tal de cobrar-li. Del delme de Pallejà un terç és per al capellà i una petita part pels Marquesos de la Manresana. De fet el delme que originàriament era un impost eclesiàstic al 1789 al Baix Llobregat era percebut per una bona part de senyor laics, i en alguns pobles l'església no hi tenia cap participació. A Pallejà els molins, l'hostal, la botiga i la carnisseria era tot explotat a benefici del senyor, el comú no tenia res. La justícia l'exerceixen un batlle del senyor i dos regidors nomenats per l'Audiència.

A Sant Vicenç, el delme també és percebut per un senyor laic, en canvi, la primícia és un impost exclusivament eclesiàstic cobrat pel capellà. La jurisdicció del terme i la capacitat de delmar és del senyor de la vila, que és el Marquès de la Manresana, conegut també com el Baró de Cervelló i no de Sant Vicenç com a vegades equivocadament s'el anomena. El tribunal que exerceix la justícia baronal es troba a Barcelona. Santa Coloma de Cervelló està també sota el domini del Baró de Cervelló.

La situació a Sant Boi és complexa. Es tracta d'un domini compartit entre la dominació reial i la dominació del Marquès de la Santa Creu i del Monestir de Valldonzella. A més d'aquests tres grans dominis existeixen al terme de Sant Boi quatre quadres: una, la quadra del Comte de Fonollar, de Josep Amigant; l'altra, la quadra de Benviure, de Joan La Caballeria i de Bori; la tercera, la quadra de Llor, de Josep de Duran; i finalment, la torre Salvana o quadra que pertany al Marquès de Barberà. Això comporta l'existència de diferents batlles. En les sessions de l'Ajuntament, el batlle reial presidia les reunions acompanyat de cinc regidors, dos diputats i dos síndics. Ara bé, quan es tractava d'una sessió religiosa el protocol variava i el batlle que presidia era el del Marquès de la Santa Cruz, seguit del de l'abadessa de Valldonzella i en tercer lloc, el batlle reial. Un altre testimoni d'aquesta dominació senyorial és l'existència de dues presons senyorials: una, al castell del Marquès de la Santa Cruz i l'altra, la presó de la jurisdicció de l'abadessa de Valldonzella que, segons l'enquesta, són molt dolentes per la salut del presos.

El poble del Prat està en zona de dominació reial. La seva administració està en mans d'un batlle, quatre regidors, un diputat i un síndic procurador, nomenats tots per la Reial Audiència. Tanmateix, la presència de diversos senyors delmers, com ara el mateix capítol de la Catedral de Barcelona, l'abat de Sant Cugat del Vallès, l'abadessa de Sant Pere de les Puelles, el capellà de Sant Jaume de Barcelona, el de Sant Boi, l'Hospital de Sant Boi, el senyor Baró de Sant Vicenç, el senyor Joan Ponsich, per la Casa d'Alós, tots cobren delme de diferents parts del terme. Aquests senyors delmers tenen tribunals eclesiàstics i seculars a la ciutat de Barcelona per solventar els recursos i les causes dels seus dominis. Però el Prat, malgrat la presència d'aquest domini territorial compartit entre diversos senyors delmers, és una zona de jurisdicció reial. No hi ha presó de cap senyor, però sí que hi

ha un cep per retenir els presos, i els càrrecs del comú són de nominació reial.

A Viladecans, la presència d'un senyor jurisdiccional proper fa que la dominació senyorial sigui més forta. És un poble que està sota la jurisdicció del Marquès de la Manresana. L'administració de la vida del poble es fa per mitjà d'un batlle i un regidor, nomenats pel senyor, al costat d'uns altres regidors aprovats per la Reial Audiència. Les causes se segueixen en el Tribunal Baronal o en el Jutjat de la província.

Els pobles de Gavà i Castelldefels els tractarem conjuntament, ja que estan sota el mateix domini jurisdiccional de la Baronia de l'Eramprunyà. L'origen del domini d'aquesta baronia arrenca de l'Alta Edat Mitjana. En aquests dominis convergeixen els drets jurisdiccional amb els drets territorials, propis d'una zona intensament feudalitzada. La Baronia de l'Eramprunyà estava integrada per Castelldefels, Gavà i Begues. En el moment en què foren redactades les respostes a l'enquesta de Zamora, era posseïda pro-indiviso per dues famílies, l'una d'en Josep de Copons i d'Oms, Marquès de Moià, mariscal que fou dels exèrcits del Rei i l'altra per Donya Mariana de Garma i Moreno, vda. de Francisco Garma, arxiver que fou de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. La jurisdicció d'aquesta zona estava sota el domini d'aquestes dues famílies baronals. Al mateix temps que eren senyors jurisdiccional, eren també senyors delmers. La primícia era tota pel al capellà de la parròquia. Les pinedes de vora mar així com els boscos eren del Barons, tot i que els del poble podien portar ramats a pasturar i els veïns podien fer llenya. L'enquesta indica l'existència d'un vell conflicte en relació a la utilització col·lectiva pel comú d'aquests pobles de la llenya i de les terres de pastura. En principi, les universitats dels dos pobles entenien que era un dret del comú, en canvi les baronesses creien que eren servituds que la Baronia cedia al

comú. Els més pobres d'aquests pobles, que vivien gràcies a petits ramats de cabres, argumentaven que les pastures eren del comú, però els posseïdors d'aquestes terres de pastura, ho negaven. Malgrat tot, quan hom havia fet la collita, hi entraven els ramats per aprofitar els rostolls i les pamponeres. Aquest conflicte és la causa de l'existència d'un plet obert a la Reial Audiència sobre les llenyes i les pastures de Gavà i Castelldefels i que creiem que fou continuat en la sentència de la R. A. del 6 de febrer de l'any 1818 (19). Tanmateix, aquesta situació ens fa pensar que el domini jurisdiccional de la Baronia de l'Eramprunyà facilità l'apropiació privada per part d'aquests barons de territoris que originàriament eren possiblement del comú. Sigui com sigui, en aquesta contrada, no hi han béns de propis ni de comuns, a no ser que sigui l'explotació de la carnisseria, la taverna i la fleca. És molt possible que la dominació jurisdiccional unida a la dominació territorial, facilitessin la privatització de la terra a favor dels senyors de les cases baronials de l'Eramprunyà.

4.1.2. Els conflictes senyorials.

Un altre element que ens pot ajudar a analitzar la intensitat i persistència del règim senyorial a la comarca és la freqüència dels conflictes senyorials, la seva distribució territorial i la tipologia que presenten. En el present capítol alguns els podrem estudiar més extensament, com és el cas de les terres sota el domini dels Marquesos de Vilafranca i les terres del domini de la baronia de l'Eramprunyà.

Per analitzar els conflictes senyorials convindria fer un estudi minuciós dels fons de la Reial Audiència relatius als pobles de la comarca aprofundint en la línia de treball que ha iniciat A. Cots Castañé (20). Intentarem fer una reflexió sobre els conflictes senyorials a la zona a partir de la informació del mateix A. Cots, de

dades extretes d'Arxius Municipals i Patrimonials i de la informació de l'enquesta de Zamora.

A Catalunya, semblanment com succeix al País Valencià i a Galícia, l'alta noblesa no esdevingué propietària absoluta de les terres com ocorregué a Castella o a Andalusia, i la persistència de l'emfiteusis feu el procés de dissolució de l'Antic Règim lent i dificultós (21). A aquestes zones " les relacions feudo-senyorials - entre senyors i vassalls- es mantingueren amb unes estructures jurídiques arcaiques "(22). A més de l'especificitat en la forma de dissolució del règim senyorial que aquestes zones adopten també tenen un marc cronològic molt més dilatat que les diferències de Castella o Andalusia. Les reflexions que R.Villares fa pel sistema foral gallec creiem que bé poden aplicar-se a l'emfiteusi catalana, sistemàticament les lleis desvinculadores i abolicionistes, tan lliberals com absolutistes, deixaren de banda l'emfiteusi catalana, al igual que ho feren amb el foro gallec i aquest fet féu que, des d'un punt de vista jurídic, la carcassa arcaica del antic règim fos present a les acaballes del XIX, tan a Galícia com a Catalunya (23). Malgrat la no reversió del domini útil al domini directe o, a la inversa, del domini directe a l'útil, a Catalunya assistirem durant el XIX a una transformació de l'agricultura tradicional, procés que, a comarques com l'estudiada, ja s'havia iniciat durant el segle XVIII. A Galícia, en canvi, la presistència dels foros i els subforos, i sobretot el minifundi, frenaren el procés. Pel que sembla doncs, a Catalunya aquesta estructura jurídica aparenment contradictòria amb unes relacions d'explotació capitalistes no fou obstacle a un desenvolupamnet agrari cada cop més integrat al mercat. A la segona meitat del segle XIX, al Baix Llobregat l'emfiteusi s'havia convertit en una eina jurídica aplicable gairebé exclusivament a les terres pobres de secà o bé al creixement urbà, ja que a mesura que ens acostem

a les terres més properes a Barcelona o ens situem en municipis d'agricultura avançada de regadiu l'arrendament era la forma d'explotació de la terra dominant.

Seguint les tipologies de senyories proposades per M.Peset per València: drets de monopolis, terres cedides en emfiteusis o terres cedides a parts de fruits (24) pensem que, al Baix Llobregat, les més freqüents eren les segones. La resposta enèrgica que un conjunt de grans propietaris "de censos i dominios directos" fan enviant dues exposicions una al Congrés de Diputats i l'altra a les Corts protestant pel projecte de reforma dels lluïsmes, presentat pel Diputat José Manuel Planas el 4 de març de 1847, ens ho demostra. Entre els signants a més d'Erasme de Janer y de Bonima, industrial barceloní amb terres a Sant Feliu de Llobregat (25), hi ha altres importants terratinents del Baix Llobregat: el Baró de Maldà, que té propietats a diversos pobles de la comarca (26) i en Josep Salvador, de la nissaga dels botànics que tenen establiment de planters i bones terres de regadiu a Sant Joan Despí i un important patrimoni a Sant Boi (27). Aquests controladors del domini útil i senyors directes, que rebien els beneficis de la mobilitat de la terra a través dels lluïsmes, es queixaven davant de la possibilitat d'una reducció del valor dels lluïsmes ja que, segons ells, els censos emfitèutics a Catalunya eren molt baixos. Dels sis signants del manifest anti-redempcionista, tres eren individus amb importants interessos agrícoles al Baix Llobregat (28).

Hem analitzat el document elevat a les Corts que empra els mateixos arguments que l'elevat al Congrés dels Diputats i que, per tant, creiem fill de la mateixa ploma. Es tracta d'una defensa dels lluïsmes que en aquells anys s'aplicaven a Catalunya en el traspàs emfitèutic i que, pel que sembla, eren alts en relació a altres zones a més de variats. Oscil.laven entre el terç o el 33% de l'estimació de la finca, el 21, el 10 o el 5% i prop de la capital, variaven entre el 5,7

o 10% segons el senyor directe fos eclesiàstic o laic. Per contra, segons l'opinió dels autors de l'exposició, els lluïsmes eren molt més baixos a altres zones, però com a contrapartida els cens emfitèutic en metàlic que s'havia de pagar anualment era molt alt i aixó, segons el criteri dels esmentats propietaris, era veritablement usurari. Nosaltres ens inclinem a pensar que aquests propietaris tenien terres sotmeses a una forta mobilitat del domini útil i properes a la gran ciutat el que feia que miressin amb bons ulls uns lluïsmes onerosos més que no pas uns censos alts. A més, a les terres que en podien treure un renda en metàl·lic elevada utilitzaven l'arrendament com a fórmula contractual. Després d'una descripció idealitzada i exagerada de la riquesa agrícola del país lloen l'emfiteusis tal i com es practicava a Catalunya com a causa de la seva prosperitat agrícola ja que aquest contracte "ha contribuido principalmente a formar esta inmensa masa de propietarios útiles" (29).

Els autors de l'exposició asseguren que l'elevat cost dels laudemis no dificulta la mobilitat de la terra i aportent com argument (fràgil argument al nostre entendre!) que a Catalunya, que és on són més elevats, és on n'hi ha més. La major mobilitat de la terra que en altres indrets de l'estat i el fet que el control de la mateixa es fes en forma de cessió del domini útil expliquen l'abundor de lluïsmes i no la bonesa dels mateixos. Segons ells en canvi, sí que dificulten el mercat de terres les vinculacions i els fideicomisos a perpetuïtat. S'oposen a l'article que preveu que el lluïsmes no inclogui el valor de les millores fetes per l'emfiteute i proposen que es calculi sobre el valor total que és molt difícil de desglossar del valor de les millores incorporades. També refusen calcular el valor del lluïsmes a partir del valor del darrer establiment ja que aixó es difícil de precisar (han passat molts anys, guerres, no està explícit en la documentació...) a més, l'emfiteute sí que rep el traspàs en relació al valor actual de la

finca, per tant, el senyor directe no ha de ser menys.

La redempció dels censos emfitèutics que proposa el projecte de llei tampoc és acceptada, en realitat, l'Exposició que analitzem es un escrit apològicament anti-redempcionista. Fels signants de l'escrit el que els propietaris de finques subjectes a censos puguin redimir-los és un greuge intolerable ja que un cens és un contracte bilateral i la llei possibilita que es trenqui a favor d'una la del domini útil, ja que en la seva redacció preveu que es puguin redimir fins i tot els "perpetuos e irredimibles". Segons els signants de l'Exposició, aquesta opció redempcionista deixa desprotegit econòmicament al domini directe "privando así al dueño directo de un rédito fijo que tenia radicado sobre una finca de su propiedad y de las eventualidades de los laudemios que podrian resultarle de sus traspasos sucesivos" (30). D'altra banda, també critiquen el baix valor que en el projecte de llei s'atorga al lluïisme (2% sobre la finca), ja que si s'acaba imposant s'haurà d'elevat el valor dels censos i afegeixen sarcàsticament que els censos emfitèutics no assoliran els fins socials que fins aleshores complien (31).

Finalment fan dues referències que creiem significatives: una menció al treball que al 1829 va fer R.Llatzer de Dou en què es defensava que abans de redimir els censos era preferible no cobrar lluïsmes, i una altra la comparació amb un projecte de llei equivalent de 1841 que tot i no comptar amb les simpaties dels signants d'aquest manifest anti-redempcionista sembla més respectuós amb el dret de propietat.

El document que acabem d'analitzar és el presentat a Corts per "algunos propietarios de censos y dominios directos radicados en Cataluña", al final no s'expliciten les signatures però la seva argumentació es idèntica a la formulada a l'Exposició que hom adreça al Congrés dels Diputats per la "Comisión directiva de la Asociación de

Propietarios de la provincia de Barcelona". Aquest darrer document és el que inclou les sis signatures, tres de les quals pertanyien, com ja hem indicat, a grans propietaris del Baix Llobregat: Erasme de Janer i de Gonima, Josep Salvador i el Baró de Maldà. Així doncs, mentre no localitzem documentació que s'orienti cap a una opció redempcionista podem afirmar que un bon grup de grans propietaris baixllobregatins s'oposaven a la redempció dels censos emfitèutics, ja sigui des de la seva condició de senyors eminents o com a detentors del domini útil de nombroses terres baixllobregatines.

La polèmica sobre la redempció dels censos emfitèutics venia de lluny; la llei de 1837 amb la seva redacció eclèctica afectà únicament a la dissolució dels senyorius jurisdiccional i afavorí la perservació dels censos emfitèutics. Els signants del manifest antiredempcionista de 1837 argumentaven que aquests censos eren derivats únicament de la propietat de la terra, és a dir dels senyorius territorials, amb la qual cosa facilitaven que els censos emfitèutics esdevinguessin invulnerables davant la legislació abolicionista. En realitat fer-los derivar únicament d'un dret econòmic sobre la propietat de la terra és una fal·làcia perquè una bona part dels establiments emfitèutics o de subestabliments, al menys pel que coneixem del Baix Llobregat, eren censos establerts sota un domini senyorial ple, territorial i jurisdiccional. A més la majoria dels censos eren d'origen llunyà i confús, i molt sovint era difícil destriar si el seu origen era la cessió d'un bé immoble o bé la cessió de diners.

Hem elaborat un quadre-resum ordenat per tipologies de conflictes i un mapa sobre la distribució geogràfica dels mateixos amb l'objectiu de donar una visió global dels conflictes senyorials al Baix Llobregat durant el període 1751-1837. Som conscients que tant el quadre com el mapa no recullen la totalitat dels conflictes senyorials

que es donaren ,però com a punt de partida per una primera reflexió sobre el tema, creiem que seran útils (32).

Quadre 4.4.

Conflictes senyorials al Baix Llobregat (1751-1837)

Prestacions...CF1775; SCi1780;	2
Delme i primíciaSJ1805; C 1803-1806-1834; H1834; S1834 ;Pj1789 ;	7
Dominis exclusius.....GE1786; E1787	2
Béns dels comuns.....SB1766; G1781-1785-1793-1794-1795-1818(2)-1824-1825; CF1783; SF1797; E1799; P1826; MA1832-1835	16
Incorporació CoronaESP1763	1
Jurisdicció...E1760	1
Nomenament Càrrecs.....MA1781-1789-1790-1798-1799-1800 (6)- MR1801	7
Homenatge.....ESP1762;SB1803	2
No identificats.....G1760; SB1780-83/2; E1783; SAB1806	5

Totals	43

Si atenem al tipus de conflicte senyorial que durant les últimes dècades del XVIII i les primeres del XIX es desenvoluparen al Baix Llobregat, una primera conclusió s'ens imposa: els conflictes relacionats amb drets econòmics foren els més nombrosos. Els plets i conflictes per prestacions, per cobraments de delme o primícia, per dominis exclusius de serveis (molins, carnisseria, fleca, etc) o per

disputes sobre béns del comú representen un 62,7% del total dels conflictes, percentatge que augmenta si excloem els conflictes no identificats (71%). D'entre els conflictes econòmics sobresurten els plets sobre béns del comú o d'aprofitament comunal, que en xifres absolutes són més de la meitat.

D'altra banda, en relació als conflictes jurídics els més importants foren els relatius a nomenaments de càrrecs del comú, que amb set conflictes se situen molt per sobre de les altres tipologies. Curiosament aquests conflictes eren més vius en les zones on el senyoriu jurisdiccional està deslligat d'un veritable domini territorial: Martorell i Molins de Rei s'enfronten als representants del Marquesos de Vilafranca per aconseguir més independència en el govern del comú o la total incorporació a la Corona, pel que sembla anhel del que aquestes dues viles mai desistiren.

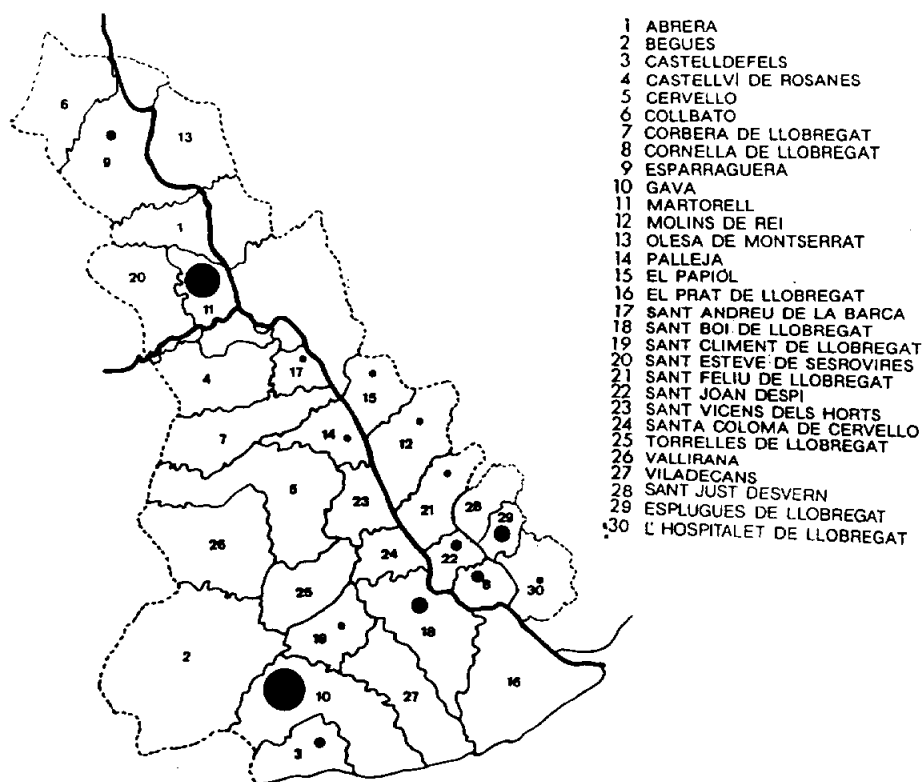
No volem establir amb aquesta reflexió una relació de causa-efecte entre senyoriu jurisdiccional i conflicte jurídic, existeixen conflictes econòmics als dominis jurisdiccional, com els de 1832 i 1835 a Martorell, i conflictes jurídics a àrees de dominació reial o compartida (conflictes de Sant Boi) o a zones on l'estructura del domini jurisdiccional està recolzada per un veritable domini territorial (dominis de l'Eramprunyà). La realitat era però molt complexa i sovint es fa difícil parlar de conflictes jurídics o de conflictes econòmics ja que es tractava de conflictes que eren les dues coses alhora, com ja ha indicat Cots Castañé (33).

A Cornellà, zona de dominació reial o compartida, al 1803 hem constatat l'existència d'un conflicte pel cobrament del delme entre els Sadurní i els Ducs de Medinaceli que ja existia al segle XVIII. Aquest fet és un advertiment perquè no caiguem en el parany de pensar que, a les zones de dominació reial o compartida, la conflictivitat senyorial era inexistent (vegeu annexes d'aquest capítol).

En relació a la cronologia dels conflictes sembla que es manifestaren més aviat els jurídics que els econòmics. Però mentre a principis del segle XIX els econòmics eren encara importants, no trobem cap manifestació dels jurídics (34). Sembla com si la convulsió de la Guerra del Francés hagués posat en qüestió els dominis jurisdiccionals abans que la legislació liberal del XIX s'encarregués de la seva liquidació. Tanmateix no únicament trontollaren drets d'origen jurídic sinó que tots els drets senyorials en quedaren ressentits de la contesa bèl·lica i la càrrega antisenyorial que arrossegà. Si a aquesta càrrega afegim els tres anys del Trienni és lògic pensar que la percepció de drets senyorials es trobava cada vegada més obstaculitzada i que els primers afectats foren els dominis jurisdiccionals no únicament perquè tenien una base més feble de recolzament, sino perquè la llei abolicionista de 1811 restà vigent.

Mapa 4.4.

Distribució geogràfica dels conflictes senyorials (1751-1837)

La distribució geogràfica dels conflictes d'aquest mapa (35) ens indica clarament dos pols diferenciats: Martorell i Gavà. El tipus de conflictivitat que s'hi desenvolupà era força diferenciada. Martorell vila que estava sota el domini dels Marquesos de Vilafranca es distingeix pels enfrontaments amb l'apoderat dels senyors i per la revocació, per part del senyors, dels càrrecs nomenats pel comú. Es tracta d'un comú que se sent fort i vol fer respectar els seus drets i sentir la seva veu. En canvi a Gavà predominaven els plets pels drets de llenyejar i pasturar als boscos de la Baronia de l'Eramprunyà que des de temps immemorial es consideraven d'aprofitament col·lectiu i que els senyors intentaven privatitzar. Al costat d'aquest dos nuclis, Sant Boi de Llobregat també ens apareix com a zona conflictiva on es barregaven plets de diferent motivació i origen. Cal potser recordar aquí que el domini senyorial d'aquest poble era dividit entre dos senyors grans i quatre de més petits, a més de tenir també terres de dominació reial, tanmateix es tractava d'una dominació força complexa i potser això expliqui en part aquesta conflictivitat.

4.1.3. Els dominis dels Marquesos de Vilafranca.

Fins al 1801 els Marquesos de Vilafranca, senyors de nombroses terres ubicades als municipis de Sant Esteve de Sasroviras, Molins de Rei, Sant Andreu de la Barca, Castellbisbal, Castellvi de Rosanes, Martorell, Santa Creu d'Olorde, Vallvidrera i Abrera, reclamaren el dret a nomenar batlles, regidors, escribans i altres oficials. Pel que sembla doncs, abans de la Guerra del Francès els drets del Marquesos de Vilafranca ja havien estat posats en qüestió. Potser la causa rau en el fet que els pobles més importants del seu domini ja havien iniciat un dur enfrontament per sostreure'ls al domini senyorial; la conflictivitat detectada a Martorell n'és una bona

mostra. Martorell i Molins de Rei eren pobles que tenien viu en la memòria col·lectiva que, a inicis del segle XV, eren pobles reials amb promesa per part del rei d'estar sempre sota el seu domini. Però les vendes a carta de gràcia que la Corona es veié obligada a fer per finançar les guerres del XV va fer que, finalment, passessin sota la jurisdicció de la casa Requesens juntament amb els pobles de la Baronia de Molins de Rei i del Marquesat de Martorell (36).

A partir de la llei del 29 de gener de 1837 els Marquesos de Vilafranca s'hagueren d'enfrontar al conjunt de totes aquestes Universitats enfrontament que ben aviat es convertí en un plet interminable que afectava als censos i lluïsmes derivats dels senyorijs jurisdiccionalis (37). A partir d'aquesta data, les pensions degudes a aquests censos sembla que deixaren de pagar-se als dominis dels Marquesos de Vilafranca i aquest fou l'origen del plet centenari que encara era pendent a les primeres dècades del XX. El fet de deixar de pagar censos i lluïsmes que satisfieien col·lectivament les universitats es començà a manifestar a les darreres dècades del segle XVIII però s'accentuà durant l'explosió anti-senyorial que suposà la Guerra del Francès. Per tant, quan al 1842, els representants del comú de Molins de Rei decidiren invertir els diners del cens per comprar fusta per a la construcció de l'escola pública no feien res de nou sinó que actuaven com altres pobles havien gosat fer-ho des d'antic o que potser el mateix Molins de Rei havia fet durant la Guerra del Francès i durant el Trienni (38). D'altra banda aquesta data ens serveix per ratificar la idea que a partir de la promulgació de la llei de 1837 que abolia els senyorijs jurisdiccionalis, els Marquesos de Vilafranca deixaren de percebre censos i lluïsmes dels seus dominis baixllobregatins.

Hom diria que els Marquesos de Vilafranca començaren a ser conscients que els seus drets com censualistes perillaven molt abans: les primeres lleis abolicionistes els havia fet tornar prudents i al

1819 obriren un expedient per la destrucció de documentació durant la Guerra del Francès. Hom diria que veien a venir el Trienni i la llei de 1837. Sigui com sigui un dels requisits indispensables per demostrar la titularitat dels senyoriu en la llei de 1837 era la presentació de títols on quedés clar l'origen territorial del senyoriu i no sembla que els dominis dels Vilafranca complissin aquesta condició. Davant l'absència dels títols originals els Marquesos no pogueren complir els requisits substitutoris que consistien en una còpia feta en el jutgat de primera instància del partit del reclamant (cotejada en presència del jutge i del fiscal) i la informació oberta per la destrucció de documents que s'acceptà com a vàlida ja que era molt llunyana en el temps en relació als fets investigats -la llei marcava un límit màxim de 12 anys- (39).

Tanmateix, si els Marquesos haguessin complert els requisits de la llei o bé els pagesos haguessin suplert el buit documental amb el reconeixement dels censos, l'article 3 de la llei de 1837 hagués posat igualment en crisi l'immens domini dels Vilafranca al Baix Llobregat ja que era clar que únicament es respectaven els censos emfitèutics o agraris i aquests, a més dels títols o els requisits exigits en el seu defecte, obligaven a què els senyors en el moment d'establir un cens siguessin propietaris de la terra o com diu la llei "pertenezia la finca gravada al que la dió a censo por título particular diverso del de señorío" (40).

Els Marquesos de Villafranca deuriem veure fosc el futur dels censos baixllobregatins quan al 1861 vengueren tots els drets que tenien en la província de Barcelona a en Jaume Sintes i Olivé, qui perdé un plet contra els esmentats pobles del domini dels Marquesos de Vilafranca (Sentència del Tribunal Suprem, 25 de maig de 1870). Aleshores en J. Sintes traspassà els drets a en Josep A. Buxeres i Abad, procurador dels Marquesos de Villafranca, a la família del qual

pertanyien els reclamants del 1922, la família Maspons i Anglasell, que havia heretat els drets per línia materna (Pilar Anglasell i Buxeres).

Quan al 1922 l'advocat F.Duran Cañameras defensava els drets d'aquests pobles publicant el llibret "Els drets dels Marquesats de Villafranca i dels Vélez que s'extenen sobre els termes de ... són de caràcter senyorial i han prescrit", el títol era prou clar però encara ho era més la posició defensada en el llibret en què s'argumentava el caràcter jurídic del domini per tal de recolzar els drets dels pobles a no pagar censos ni lluïsmes des de 1837.

Un any abans, al 1921, en Francesc Maspons i Anglasell, director de l'Oficina d'Estudis Jurídics de la Mancomunitat de Catalunya i primogènit de la família dels reclamants, acabava de publicar "Institucions de dret Català". No és el meu fort la jurisprudència però és evident que el llibret d'en Duran i Cañameras feia una interpretació menys aïllacionista del dret català que la proposada per en Maspons i Anglasell, qui oposant-se a la reforma del dret notarial i defensant el dret català preservava la seva pròpia hisenda fent efectiva la redempció dels antics censos dels Marquesos de Villafranca a favor seu, precisament durant aquella dècada dels anys vint (41).

F.Duran i Cañameras insistia en què diverses sentències del Tribunal Suprem dels anys 1877, 1886, 1907, 1915 i la de l'Audiència Territorial de Catalunya del 6 d'octubre de 1910 extenien a Catalunya el precepte 1620 del Codi Civil pel qual quedaven prescrits els censos, pensions o lluïsmes derivats del domini jurisdiccional dels Marquesos de Villafranca. Sigui com sigui, aquests censos s'acabaren redimint (i no prescrivint com volia Duran i Cañameras) a favor de la família Maspons i Anglasell o bé durant la dècada del vint o bé passada la guerra civil (42).

4.1.4. La Baronia de l'Eramprunyà.

A la Baronia de l'Eramprunyà la situació se'ns dibuixa bastant més favorable al domini directe, malgrat les topades amb la Universitat de Gavà pels drets derivats d'aquest domini (43). La situació els era més propícia als Barons d'Eramprunyà possiblement a causa del diferent origen del domini senyorial, que feia convergir en un únic domini els drets derivats del domini territorial i els derivats del domini jurisdiccional. Aquest fet diferencial de partida no l'hem d'oblidar mai en comparar la diferent tipologia de dissolució dels senyorius als territoris dels Marquesos de Vilafranca i a les terres de la Baronia de l'Eramprunyà. Però, també el fet que els pobles sota el domini de la Baronia de l'Eramprunyà fossin més pobres i tinguessin unes estructures del poder local febles, deuria afavorir al domini eminent.

A Gavà hom discutia als Barons el dret a llenyegar al bosc del castell o el dret de pastures, però se'ls reconeixia el domini eminent en tot el territori i la propietat total en la majoria. La presència de la Baronia havia estat propera en el temps i en l'espai: grans repartiments emfitèutics a principis del XVIII i durant la primera meitat del segle XIX, acompanyats d'un paisatge agrari dominat pel Castell i la casa delmera. Per tant, hom trobava legítimes les seves pretensions a la propietat absoluta. En canvi als dominis dels Vilafranca, l'absentisme dels senyors unida a la llunyania en el temps dels primers establiments emfitèutics feia molt més ambigües les aspiracions del domini eminent i, a més a més, a mitjan segle XIX l'antic Palau dels Requesens, a Molins de Rei que podia haver servit de testimoni arquitectònic per demostrar la vella dominació s'havia convertit en una fàbrica.

Malgrat la prepotència del domini eminent a la zona de

l'Eramprunyà i, en definitiva, de la victòria del domini directe sobre el domini útil, els conflictes no hi mancaren. Hem esmentat el conflicte entre l'Ajuntament de Gavà i la baronia de l'Eramprunyà, que s'intentà resoldre amb la sentència del 6 de febrer de 1818 sobre el dret de llenyejar i de pasturar en els boscos baronals. Sembla ser que, en aquest plet, l'Ajuntament de Gavà i altres particulars havien demanat "la posesiòn y facultad de leñas y apacentar el ganado de todas las tierras del castillo de l'Arampruñá", prohibint als qui no fossin de Gavà i prohibint a tots, veïns i forasters, "el cortar árboles y hacer leña para vender". Les baronesses no volien aquestes servituds, "pretender la libertad de conceder el establecimiento y enajenar para el cultivo" (44) i, en realitat, la sentència els concedeix el reconeixement sobre el domini útil d'aquestes terres de manera que, quan les baronesses ho desitgin, podran: primer, establir les terres per edifici o cultiu; segon, reconeixen servituds de pastura en les terres no cultivades i en les altres, només el bestiar propi i quan el fruit sigui alçat; tercer, únicament els veïns podran llenyejar i agafar pedra però només per al seu ús, no es podrà vendre llenya segons la llei ni devastar els boscos.

Per tant, aquesta sentència, en la qual s'intentava arbitrar i posar concòrdia en l'enfrontament obert entre els drets que, pretesament, tenien els veïns de Gavà i els drets que defensava la baronia sobre el domini útil de totes les terres que estaven sota el seu domini, en sortiren afavorits els titulars de la Baronia. No hem d'oblidar que la sentència es dictà just en el moment en què tota l'obra legislativa de les Corts de Cadis i de la primera legislació liberal que es va intentar imposar a inicis del segle XIX s'estava frenant i desbaratant (45). Sigui com sigui, el domini eminent de la Baronia de l'Eramprunyà li va permetre controlar també el domini útil, però va haver de tolerar servituds en els boscos i en certes pastures.

La resta de la terra podia ser establerta pels barons i, evidentment, la fórmula que s'emprà per fer establiments en totes aquestes terres era l'emfitèutica. Justament uns quants mesos després per una altra Sentència la Baronia de l'Eramprunyà recuperava el domini plè de moltes mujades que durant el XVIII havia cedit en emfiteusi (46).

La venda plena, a l'any 1897, de les terres de la Baronia de l'Eramprunyà al financer barceloní Manuel Girona i Agrafel ens situa davant de l'assumpció absoluta de la propietat per part dels Barons d'una bona part del seu antic domini directe. Venen després d'haver fet revertir en un únic domini els dos dominis propis de la propietat feudal: el domini útil i el domini directe, és a dir, considerant-se plenament propietaris. Aquesta venda evidencia, a més, la crisi definitiva dels vells dominis senyorials que encara subsistien en la segona meitat del segle XIX a la comarca.

4.2.L'impacte desamortitzador.

A la província de Barcelona, el procés desamortitzador de Mendizábal afectà en termes absoluts menys terres que a la majoria de províncies espanyoles. Quant al nombre de finques venudes, que procedien majoritàriament del clero regular, la situació era semblant. Però si hom analitza el valor de les finques desamortitzades la província de Barcelona se situa en el nové lloc amb un percentatge superior al 3,2 % sobre el valor total de vendes (47).

Globalment però, tant aquest primer procés desamortitzador com el que es desenvolupà posteriorment a partir de les lleis lliberals de 1855 (48) no tingué greus efectes en la redistribució de la propietat territorial i, al menys pel que afecta a la província de Barcelona, sembla que no incidí en una major concentració de la terra. Aquest fet, segons F.Simon Segura, s'explica per un major

desenvolupament econòmic de la zona barcelonina (49).

Al Baix Llobregat tres pobles destaquen dins del conjunt del procés desamortitzador: Castellví de Rosanes, el Prat de Llobregat i l'Hospitalet. Uns per la notable extensió de terres desamortitzades com és el Prat o Castellví, d'altres per l'elevat valor de les vendes com l'Hospitalet. Tanmateix excepte aquest tres pobles, el procés de desamortització no fou gaire important.

Des del treball ja citat de F.Simón Segura, pioner en l'estudi de la desamortització a la província de Barcelona, publicat al 1966 quasi no s'han publicat més estudis a nivell provincial. Pel Baix Llobregat hem consultat dos treballs d'investigació inèdits, un que fa referència a la primera desamortització a la comarca (50) i l'altra és un interessant treball que analitza tot el procés desamortitzador a un dels tretze pobles estudiats: el Prat de Llobregat (51). A partir d'aquests tres estudis, realitzats a diferent escala i amb diferent cronologia, i del treball d'investigació que hem iniciat relatiu a la redempció de censos i que hem sintetitzat en el darrer apartat d'aquest capítol, intentarem reflexionar globalment sobre l'incidència del procés desamortitzador a la comarca.

4.2.1. La desamortització de Mendizábal.

Entre 1837 i 1843 el procés desamortitzador de béns del clero regular es desenvolupà amb celeritat a les terres del Baix Llobregat. La ensulsiada del partit progressista al 1843 féu minorar el ritme de vendes: després d'aquesta data solament es registren dues vendes (52).

Quadre 4.5.

Vendes finques del clero regular (1839-1847)

Preu	nº finques	Hect.	Preu	Ratio
------	------------	-------	------	-------

	tassa			venda	pv/pt
1839	21915	2	1,71	74300	3,39
1840.....					
1841	1730646	15	352,22	6078554	3,51
1842.....					
1843	41600	1	0,97	165500	3,97
1844.....					
1845	11567	1	1,95	75030	6,48
1846.....					
1847	157000	1	0,48	683500	4,35

TOTALS	1962759	20	393,28	7076884	3,6

Aquesta cronologia es similiar a la que indica F.Simon Segura per la Província de Barcelona (53). El quadre 4.5 ens permet copsar els elevats preus a que es vengueren les propietats del Baix Llobregat; en cap cas la relació entre el preu de venda i el preu de tassació fou inferior a 3, la qual cosa significa que globalment el preus de venda es mantingueren per sobre el 300% del preu de taxa, superior a la mitjana espanyola (226%) i a la mitjana provincial (309%). El 360 % global que resulta de la venda de vint finques baixllobregatines entre 1839 i 1847, per un valor de 7076884 rals, ens fa pensar que la proximitat a Barcelona feia que les terres es cotitzessin més. D'altra banda, si ens fixem amb la cronologia observarem com a mesura que avança el procés s'elevan els preus, que assoleixin el màxim al 1845, amb una ratio de 6,48, més del doble de la provincial.

Quines eren les terres que es desamortitzaven? A quins cultius es dedicaven?. Conscientment hem bandejat les propietats urbanes que entraren també en el procés i, pel que fa a Barcelona capital, tingueren molta importància. En relació a la propietat rústica i únicament pel conjunt dels tretze municipis estudiats s'observa una